

ปรีชาธรรม

สมเด็จพระราชาธิบดี บรมพงศาวดาร
ทรงมีพระบัญชา
เป็นราชโองการที่ต่าง, ภาตที่ **ML**

ห้องขจร

อ

915.93

ภ433ช

ร.2

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
สุขุมวิท ๑๘ พระโขนง กรุงเทพฯ 10110 โทร. ๒๖๘๔๐๐๒-๕

915.93
ก 4338
ร. 2

THE LIBRARY
THE COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK THAILAND

ห้อง จ. ๑ ร. สุขพานิช

จักรวาล

สมเด็จพระราชปิตุลา บรมพงศาภิมุข ทรงพระนิพนธ์
นับเป็นเรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๗

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์พระราชทาน
ในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลบุญสมวาร
พระศพสมเด็จพระราชปิตุลา บรมพงศาภิมุข
ณ วันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๓

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

อธิบาย

หนังสือเรื่องชีวิตฉันนี้ ส้มเต๋จพระราชาธิเบศรมงคลมุนี เจ้าฟ้าฯ
กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงแต่งทำนองเป็นรายงานการเสด็จตรวจ
ราชการหัวเมืองบักขี้ไต้ ทูลเกล้าฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๒๗

ในหนังสือเรื่องนี้ ส้มเต๋จพระราชาธิเบศรฯ ทรงพรรณนาถึงสิ่งและการ
ต่าง ๆ ในหัวเมืองที่ได้อำนาจไปประพาสอย่างถ้วนถี่พิสดาร ผู้อ่านในปัจจุบันนี้
ถ้าอ่านโดยสังเขตจะเข้าใจได้ดี ว่าหัวเมืองบักขี้ไต้กับทงกักรปกครอง
ในหัวเมืองบักขี้ไต้ในสมัยนั้นเป็นอย่างไร ผิดกับที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้
เพียงใด จึงนับว่าพระนิพนธ์เรื่องนี้เป็นจดหมายเหตุอันมีประโยชน์สมควร
จะรักษาไว้ เพื่อประโยชน์ความรู้โบราณคดีเรื่องหนึ่ง

ฉ.

บัญชีรูป

พระรูปสมเด็จพระราชบิดา บรมพงศาภิมุข แผนที่หัวเมืองบักขี ไค	ต้นสมุด หน้า (๑๑)
เรือสำเภาเดินสมุทร ลำแรก	” ๙
รอยน้ำตกปากถ้ำนอกเขาสยามร้อยยอด	” ๒๗
ศาลาหน้าหน้าจวนเมืองสงขลา	” ๔๓
ทางหลังบ่อน้ำที่จะไปตลาดเมืองสงขลา	” ๔๕
ตลาดเมืองสงขลา	” ๔๗
ถนนและถนนริมแม่น้ำเมืองตานี	” ๖๕
พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช	” ๙๗
ตลาดเมืองกาญจนบุรี	” ๑๒๓
เกาะง่ามหน้าควนออก ถ้ำตรง	” ๑๔๗

(๑)

หนังสือวิวัฒน์

ว่าถึงคุณความดีแห่งการเที่ยวในที่ต่าง ๆ

แด่

เปนระยะทางรายงานหัวเมืองวันตก

ในแหลมมระดาญฟากฝั่งตะวันออก

ซึ่งผู้แต่งหนังสือนี้ได้จดหมายเหตุไว้แล้ว เมื่อเวลาไปเที่ยวในเมืองนั้น

แต่งโดย

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์

กรมหลวงภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช

บวออกนคก ๓๗ คักราช ๑๒๔๖

(มีกรรมสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ)

(๒)

คำทูลเกล้า ฯ ถวายเรื่องหนังสือ

แต่

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ

๑ บังคมบรมบาทเจ้า จอมสยาม
ผู้พิชิตลักษณะนาม สมุทน์
ขอทูลอุทิศความ ถวายพระ เศษเส
ชีวิตอันเชิดชว ชื่อใช้เช่นชาน ๗

ข้าพระพุทธเจ้า

อภินันท์

เรือดุริยเมณฑล

ณวัน ๒ ๑๐ ค่ำวอดกนศก ศักราช ๑๒๔๖
๕

(๓)

คำอธิบายเรื่องแต่งหนังสือ

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ด้วยทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชา
นุญาตให้ข้าพระพุทธเจ้าผู้แต่งหนังสือ ได้กราบถวายบังคมลาไปเที่ยว
รับอากาศใหม่ ในเวลาซึ่งเกิดโรคร้ายแห่งร่างกายรบกวนนั้น โปรด
พระราชทานเรือกลไฟหลวงซื้อสุริยมณฑลเป็นพาหนะไปในครั้งนี้ พระ
เป็นต้นเกล้า ฯ หาที่สุดมิได้

ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบถวายบังคมลา ใช้จักรเรือสุริยมณฑล
ออกจากเมืองสมุทรปราการเมื่อวันที่ ๖ ๙ ค่ำปีวอกฉศก ไปทางทะเล
ตัดไปเมืองปราณบุรีเป็นต้น แต่ได้แวะเที่ยวตลอดไปตามหัวเมืองตวันตก
ในแหลมมลายูฟากฝั่งตวันออกตลอดไป ถึงเมืองกัณฑ์เป็นที่สุด ได้
กลับเข้ามาถึงในกรุงเทพ ฯ ในวันนี้ รวมในการเที่ยวครั้งนี้เป็น ๒๕ วัน
แจ้งอยู่ในจำนวนรายวันระยะทางเที่ยว ที่ได้มีอยู่ในสมุดนี้แล้ว

อนึ่งแต่ก่อนโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเรือเพชรชดคดี ได้ออกจาก
กรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๓ ๙ ค่ำ แต่ไปมีเหตุเกิดเอกซิเดนต์ ชนเสีย
กลางทาง ต้องกลับเข้ามาพักอยู่เมืองสมุทรปราการเปลี่ยนเรือใหม่ เสีย
เวลาเสีย ๓ วัน จึงได้คิดห้วงวันซึ่งใช้ไม่ได้เสีย คงคิดวันต้นตั้งแต่

(๕)

ณวัน ๒ ๓ ๔ คำจนถึงวันนี้ คงเป็นวันเที่ยว ๒๕ วัน เกินวันกำหนด

ที่ได้กราบถวายบังคมลาไป ๑๐ วัน พระราชาอย่าไม่พ้นเกล้า ฯ

อนึ่งเรือสุริยมณฑลออกมากครั้ง^{๒๕} ไม่มีเหตุสิ่งใดเรียบร้อยคัดลอก
หลวงจักรยานานุพิจารณ (ทวน) เป็นกัปตัน ก็มีวิชาแลกริยาเรียบร้อย
ที่จะบังคับบัญชาการเรือโดยสมควรตลอดไปทุกอย่าง ตันหนสร้างอินยเนย
กลาดไม่เต็มบริบูรณ์ก็จริง แต่ใช้การได้เต็มตามตำแหน่ง ถ่านในเรือ
ที่บรรจุมากว่าแต่เพียง ๑๘-๑๙ ตอนเท่านั้น ในกำลังเรือสุริยมณฑล^{๒๕}
เดินวัน ๑ กับคืน ๑ ว่าใช้ถ่านถึง ๑๘ ตอน มาเที่ยวจนถึงต้องแวะรับพัน
ตามระยะทางหัวเมืองตลอดไปโดยมาก ถ่านนั้นสำหรับได้กลัวเป็นเชื้อพัน
ที่ใช้ ตั้งแต่เจ้าพระพุทธรเจ้ากราบถวายบังคมลาไปครั้ง^{๒๕} เดชะพระบารมี
ปกเกล้า ฯ ไม่มีอันตรายในชั้นหลัง คดีนถมเรียบราบ ไม่มีไข้เจ็บ
มีความสุขสบายตลอดระยะทางทุกตัวคน

ในเวลาซึ่งเจ้าพระพุทธรเจ้ากำลังออกไปเที่ยวอยู่ตามชายทะเลนั้น เจ้า
พระพุทธรเจ้าคิดเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า โปรดพระราชทานเรือกลไฟหลวง
ดำใหญ่ ก็ย่อมต้องเสียพระราชทรัพย์ซึ่งเป็นค่าถ่านค่าน้ำมัน แลค่า
เงินเดือนกัปตันกลาดคนใช้การทั้งสิ้น การที่ไปครั้ง^{๒๕} เมื่อจะคิดดูก็ต้อง
เสียประโยชน์การเรือ พระราชทานแก่เจ้าพระพุทธรเจ้าสำหรับให้ไปเที่ยวเล่น
เดือน ๑ เปลา ๆ ไม่ได้เกี่ยวข้องกับราชการ แต่ไม่เป็นประโยชน์แก่การ
แผ่นดินเลย ส่วนตัวเจ้าพระพุทธรเจ้านั้นเล่าก็เป็นคนรับราชการตามตำแหน่ง

(๕)

มีจำนวนเงินเดือนสำหรับกรมเหมือนกัน เมื่อไปเที่ยวหาประโยชน์ความดี
สำหรับตัวเลยเกือบเดือนหนึ่งดังนี้ ก็เป็นที่เสียประโยชน์ในหน้าที่ตำแหน่ง
ราชการส่วนตัวของข้าพระพุทธเจ้าด้วยเหมือนกัน

แต่เมื่อมาพิจารณาถึงประโยชน์ที่ได้เสียไปแล้ว ทั้งสองอย่างนั้น
จึงเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า การที่เรือสุริยมณฑลออกไปครั้งนี้ เมื่อจะคิดเสียว่า
เหมือนมีเรือหลวงออกไปลาดตระเวนตรวจอำวครั้งหนึ่ง ตามธรรมเนียม
การรักษาบ้านเมืองอย่างสว่างนั้นก็จะเป็นไปได้ แลข้าพระพุทธเจ้าผู้หนึ่ง
ซึ่งได้ไปในเรือลำนี้ด้วย เมื่อได้เห็นการเสียหายตามเหตุการสิ่งใดคงไม่
อาจนิ่งอยู่ได้เป็นอันแน่ จะต้องมึใจเจ็บร้อนด้วยราชการแผ่นดินนี้ คง
จะจัดการรักษาแต่ต่อสู้แต่คิดระงับความสงบเรียบร้อยไปโดยเต็มกำลังที่ตน
จะทำได้ ในเวลานั้น ๆ เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ถือใจว่า การที่
ข้าพระพุทธเจ้าออกไปครั้งนี้ เหมือนออกไปตรวจการแลลาดตระเวนตรวจ
รักษาการสงบเรียบร้อยในคราวหนึ่ง

ก็ในส่วนซึ่งข้าพระพุทธเจ้าต้องละตำแหน่งที่ทำการไปนั้นเกล้า ข้า
พระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ขรรดาก็คือเป็นคนทำทำงาน มี
ธรรมเนียมอยู่หลายประเทศ ซึ่งเกิดมีแก่คนโดยมาก ที่เห็นว่าการเที่ยว
เปลี่ยนอากาศเปลี่ยนที่ แลพักผ่อนการทำงานหยุดการที่ทำเป็นคราว ๆ นั้น
เป็นเครื่องซึ่งจะบำรุงร่างกายให้เจริญแต่แข็งแรงขึ้น เพื่อว่าเมื่อได้พักแล้ว
แลกลับมาจับทำทำงานของตนต่อไปอีก คงจะแข็งแรงได้ทำงานมาก
กว่าที่จะกรากกรำทำความเหนื่อยซ้ำอยู่โดยที่มิได้พักผ่อนนั้น บางทีก็

(๖)

จะทำให้ประโยชน์เกิดขึ้นโดยเร็วโดยพลันดีกว่าไม่ได้พักผ่อน เมื่อก่อนที่
ข้าพระพุทธเจ้าจะกราบถวายบังคมลาไปนั้น ตัวข้าพระพุทธเจ้าก็ไม่มีใคร
จะมีความสบายอยู่แล้ว รับพระราชทานอาหารน้อยแถมนอนไม่มีใครหลับ
เป็นต้น ทำให้กำลังที่จะรับราชการอ่อนเปลี้ยไป เพราะในระหว่าง
๖-๗ เดือนนั้นแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าทำการเต็มตำแหน่งมิได้ออกจากกรุงเทพ ฯ
เลย จึงได้คิดระงับร่างกายหาความสุขได้ตัวให้สบายกายสบายจิตได้เสีย
คราวหนึ่ง เพื่อว่าจะได้กลับเข้ามารับราชการโดยแข็งแรง ดังความหมาย
ซึ่งได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาข้างบนแล้ว ส่วนในราชการหน้าที่นั้นก็
เรียบร้อยปรกติอยู่ ไม่เป็นเวลาฉุกเฉินสำคัญ เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าผู้ที่
ดูแลการงานแทนตัวพอจะรับระงับการไปจนข้าพระพุทธเจ้าจะกลับเข้ามาถึงได้
ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้สามารถกราบถวายบังคมลาไป

ในเวลาซึ่งได้ออกไปเที่ยวนั้นแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้เห็นแต่กับที่
จะเที่ยวเปล่ารับความสุขอย่างเดียว เมื่อถึงบ้านใดเมืองใดก็ได้สอบถาม
ทุกข์สุขของผูวราชการเมืองกรมการ แด่ตรวจทุกข์สุขของราษฎรตาม
สมควร สิ่งใดที่ขัดขวางก็ช่วยเหลือตามสติกำลังแด่บุญญา ถึงมิได้ไป
ในทางราชการก็ดี แต่ถ่อเหมือนว่าเป็นคนผู้หนึ่งซึ่งได้ ไปในเรือพวกกอง
ลาดตระเวนด้วย เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้าจึงหวังใจว่า การที่
ข้าพระพุทธเจ้าออกไปครั้งนี้ จะไม่ได้ไปแต่หาความสุขอย่างเดียว แต่ไม่
เป็นคนที่จะปราศจากประโยชน์การที่ได้ไปเที่ยวครั้งนี้แท้ทีเดียวนัก

เมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้สอบถามผู้ว่าราชการเมืองแลกรมการราษฎรใน
 เหตุการทุกข์สุขบ้าง ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูลพระกรุณามา
 แลวัน เมื่อข้าพระพุทธเจ้ามีเวลาว่างบ้างในเวลาที่ดินเรือฤาเวลาพักครึ่งใด
 แห่งใด ข้าพระพุทธเจ้ามิได้ คิดที่จะอยู่เปล่า แลโปรยเลี้ยงซึ่งประโยชน์
 มีกระดาศดินสออีกชุด ๆ เขียน ๆ ไปตามความจดจำซึ่งได้รับความบอกเล่า
 แลตามความรู้เห็น คาดคะเนการทั้งปวงนั้น ๆ จึงได้เรียบเรียงลงเป็น
 หนังสือรายงานหัวเมืองซึ่งตนได้ ไปตรวจให้เห็นฉบับ ๑ ได้เรียงข้อความ
 เป็นหมวด ๆ มิให้ปะปนกันเพื่อจะได้ตรวจแลเห็นง่ายเป็นต้นดังนี้

- ๑ ไชยภูมิที่ภูมิลำเนาบ้านเมืองแลเรื่องราวของไชยภูมิที่นั้น ๆ
- ๒ ตำบลบ้านหลังเรือนแลประมาณคนแลเหตุที่คนได้เป็นไปในที่นั้น ๆ
- ๓ ผลประโยชน์ของบ้านเมืองแลการทำมาหากินของคนในที่นั้น ๆ
- ๔ อาหารซึ่งเป็นของสำคัญแก่ประโยชน์ผู้จะไปเที่ยวที่จะหาบริโภค
- ๕ เรื่องความในเมื่อนั้น ๆ ที่เป็นอย่าง
- ๖ ความร้อนเย็นของราษฎรทั้งปวง

ข้อความทั้ง ๖ หมวดนี้ได้เรียงเป็นเมือง ๆ เป็นลำดับตามที่ข้าพระ
 พุทธเจ้าได้ไปก่อนแลหลังรวมเป็น ๑๓ เมืองฤาตำบล

หนังสือรายงานนั้น ได้เร่งรีบเรียงให้สำเร็จบริบูรณ์เสียแต่ในเรือ
 ดุริยมณฑล เพื่อว่าไปถึงกรุงเทพ ฯ จะมิให้เสียเวลาราชการซึ่งจะต้อง
 ทำตามหน้าที่ ข้าพระพุทธเจ้าตั้งใจไว้ว่ารายงานที่ได้เรียบเรียงฉบับนี้

เมื่อได้หลุดเกล้า ๆ ถวายแล้วคงจะเป็นพยานความตั้งใจของข้าพระพุทธเจ้า
ที่ได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาข้างบนนั้น แลหวังใจว่าถึงจะเป็นประโยชน์
แก่ราชการได้บ้างก็ดี ไม่เป็นประโยชน์ก็ดี แต่คงจะเป็นประโยชน์คราวหนึ่งใน
ในเวลาที่เสด็จพระราชดำเนินประพาศชายทะเลฝั่งตะวันตกตามเมืองนั้น ๆ
บ้างเป็นแน่ จึงได้อุดำห์เรียบเรียงไว้ แลนำขึ้นทูลเกล้า ๆ ถวายเหมือน
เป็นหนังสือสำหรับทรงทอดพระเนตรเล่นในเวลาว่างราชการ

อนึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้คนหนังสือเก่า ๆ ของข้าพระพุทธเจ้าในเวลา
หนึ่ง ได้พบต้นร่างหนังสืออย่างหนึ่ง มีคำจำหน่ายไว้ว่า “เที่ยวเดินทาง
ในเขตรสยาม” ข้าพระพุทธเจ้าจำได้ชัดว่า ข้าพระพุทธเจ้าได้เรียบเรียง
ร่างไว้นานมาแล้วแต่ยังมีเขาวงกตอยู่ในการเสด็จพระราชดำเนินพระราชวัง
บางปิ่นครั้งก่อน ๆ เกิดแต่เรื่องโคลงบ้างกลอนบ้าง คำร้อยแก้วเรียก
กันว่าเอนไซม์บ้าง ในครั้งนั้นเมื่อระดูเอนไซม์กัน ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้แต่ง
ว่าด้วยประโยชน์ของการเที่ยวเรื่องหนึ่งเป็นเอนไซม์ในระดูนั้น เมื่อข้า
พระพุทธเจ้าจะไปเที่ยวคราวนี้ จึงได้นำต้นร่างนั้นติดไปด้วย จึงได้เกิด
เป็นเรื่องเตือนใจแนะนำที่จะให้ข้าพระพุทธเจ้าเรียบเรียงรายงานการเที่ยว
เพราะฉนั้นข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานคัดเอนไซม์การเที่ยว (๑) ซึ่งข้าพระ
พุทธเจ้าได้แต่งไว้แต่เดิมลงไว้ในหนังสือเล่มนี้ด้วย เหมือนคำนำหน้าหนังสือ
ที่แต่งใหม่รวมกันให้นามหนังสือเล่มนี้ว่า “ชีวิตฉัน” ขึ้นทูล ๆ ถวาย

(๑) คือคำอธิบายประโยชน์แห่งการเที่ยวเดินทางในเขตรสยาม ๕ หน้ากระดาษ
ซึ่งพิมพ์ไว้ข้างต้นเรื่องระยะทางรายวัน

(๘)

อนึ่งหนังสือเดิมที่ข้าพระพุทธเจ้าเรียบเรียงได้จำเพาะแต่เมื่อมีเวลาว่าง
บางเวลาในระหว่าง ๒๕ วันเท่านั้น ข้อความใด ๆ จะพลาดพลั้งผิดถูก
เท็จจริงเหลือ ๆ เกิน ๆ ไปประการใดบ้างก็ไม่ทราบ โดยตามความรู้เห็น
แต่เข้าใจตามเวลาที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้า ๆ ในคราวที่ไปเท่านั้น จะ
ผิดชอบประการใดพระราชอาญาไม่พินเกล้า ๆ ขอพระบารมีเป็นที่พึง

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอเดชะ

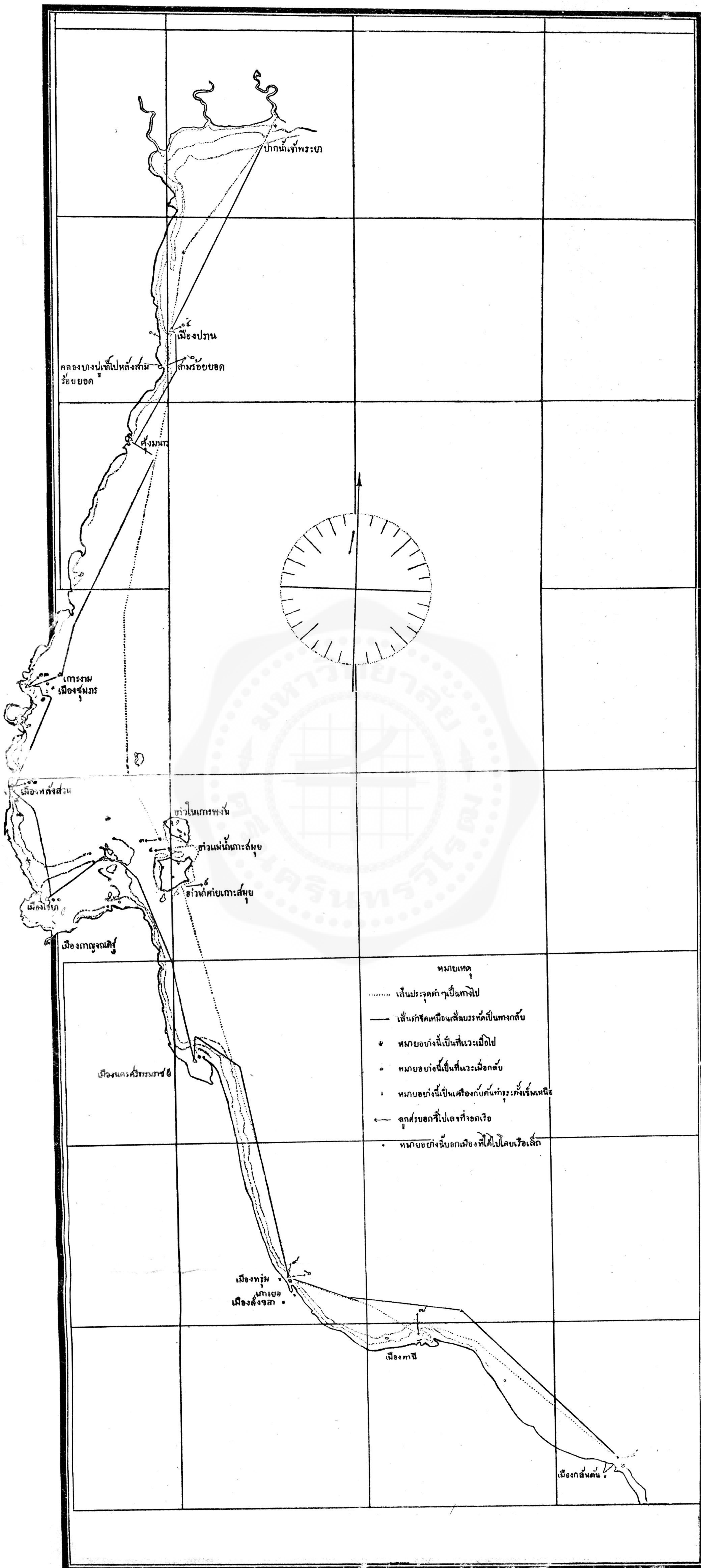
ข้าพระพุทธเจ้า

ส. พ. ๐ ๖ ๘

ขอเดชะ

เรือสุริยมณฑล

ณวัน ๒ ๓ ๓๐ ค่ำมีวอกนคก ๑๗ คักราช ๑๒๕๖
๕

บอกจำหนาเรื่อง

เที่ยวเดินทางในเซกส์ยาม						หน้า	๑
ระยะทางรายวัน						”	๒
รายงานหัวเมืองตวันตก						”	๒๒

เมืองปราณบุรี

[illegible]

เขาสามร้อยยอด เขวงเมืองปราณบุรี

๒๖

เกาะพังงัน ขึ้นเมืองไชยา

[illegible]

(௭௩)

[illegible]

(௭௭)

[illegible]

เมืองตานี

ไชยภูมิที่	"	๖๕
จำนวนบ้านจำนวนคน	"	๖๘
ผลประโยชน์เพื่อการหากิน	"	๗๐
อาหาร	"	๗๓
ความร้อนเย็น	"	๗๓

๔
เมืองกลั่นตัน

๒	ไชยภูมิที่ ปากอ่าวแดงด้านน้ำ	๗๔
๓	ตลาด	๗๕
๔	บ้านพระยาจางวาง	๗๖
๕	บ้านพระยากด้นตัน	๗๗
๖	ตำบลบ้านจำนวนคน	๗๘
๗	คนเสียด้วย	๗๙
๘	ผู้ครองเมืองแตกนแต่งตัว	๘๐
๙	ผลประโยชน์และการหาเงิน	๘๑
๑๐	ราคาคืนค่าเตของที่ขาย	๘๒
๑๑	ภาษีอากร	๘๓

(๑๕)

เรือราชการแต่เรือค้าขาย...						หน้า	๘๓
เงินตราที่ใช้						”	๘๔
อาหาร						”	๘๔
ความ						”	๘๕
ความวุ่นเย็น						”	๘๕

เมืองนครศรีธรรมราช

ไชยภูมิที่ ปากอ่าวแตกดอง						”	๘๗
วัดบ้านตามถนนนอกกำแพงเมือง						”	๘๘
ตัวเมืองแต่ในเมือง						”	๙๐
วัดพระมหาธาตุ						”	๙๗
จำนวนหมู่บ้านแตก						”	๑๐๑
วงศ์ตระกูลเมืองนคร						”	๑๐๒
ผลประโยชน์แต่การหาเงิน						”	๑๐๖
อาหาร						”	๑๐๘
ความ						”	๑๐๘
การวุ่นเย็น						”	๑๐๘

เมืองไชยา

ไชยภูมิที่ ปากอ่าวแตกกะเซ็ด						”	๑๑๓
เรื่องกะเซ็ด						”	๑๑๒
บ้านพระยาไชยา						”	๑๑๓
จำนวนคนแต่หมู่บ้าน						”	๑๑๖

(၇၆)

ผลประโยชน์เดการหาเกิน						หน้า ๑๑๘
อาหาร						” ๑๒๐
ความ			..			” ๑๒๐
ความรอนเย็น						” ๑๒๐

เมืองกาญจนบุรี

[illegible]

เมืองหลวงสวน

[illegible]

๔
เมืองชุมพร

ไชยภูมิ ^{๕๘} ท	,,	๑๔๒
จำนวนบ้านจำนวนคน	,,	๑๔๕

(๑๖)

ผลประโยชน์แต่การหากิน หน้า ๑๔๕

อาหาร ” ๑๔๖

ความรื้อนเย็น ” ๑๔๖

ตำบลเกาะงาม ขึ้นเมืองชุมพร

ไชยภมที่ ” ๑๔๗

วิธีประโยชน์ ในการรังนก ” ๑๔๘

คลองกระทุ้

ความรักในสาม ” ๑๕๐

เที่ยวเดินทางในเขตรสยาม
สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์
ได้ทรงแต่งไว้แต่ยังทรงพระเยาว์อยู่

การเที่ยวเดินทางในที่ต่าง ๆ นั้น เห็นว่าเป็นของที่จะบำรุงกายแห่ง
กุดบุตรผู้จะแสวงความดีได้อย่างหนึ่ง บางทีก็จะมีคุณวิเศษ ได้พบ
ได้เห็นของประหลาดต่าง ๆ ที่จะช้บุญญาให้รุ่งเรืองได้บ้าง ข้าพเจ้าชอบใจ
ที่สุดในการนี้ การเที่ยวเป็นของสำคัญในชีวิตของคนครั้งหนึ่ง ๆ ไม่ว่า
ผู้ใดคนใด คงจะต้องแสวงหาการเที่ยวนี้โดยมาก ถ้าจะอธิบายคุณ
วิเศษในการเที่ยว ก็มีหลายอย่างพอที่จะชี้แจงให้ท่านทั้งหลายทราบได้บ้าง
เล็กน้อย ตามบุญญาที่ข้าพเจ้าได้เห็นท่านผู้ที่ได้เที่ยวมาแต่ที่ข้าพเจ้าได้
ไปเที่ยวมาบ้าง มีความสนุกสนานเห็นคุณงามในการนี้ เป็นของที่จะ
ชักจูงกำลังให้อายุยืน เพราะมีแต่ใจสนุกสนานเล่นไม่ทุกข์ การงาน
สิ่งใดที่จะต้องทำมาหาเลี้ยงชีวิตก็ได้ ผ่อนกำลังเสียทีหนึ่ง การสิ่งใดที่
เกี่ยวข้องรำคาญใจที่จะให้เกิดโทษะโมหะในใจของคนแล้ว ก็จะระงับใจ
ให้สนุกสนานไปฝ่ายเดียว จะได้ลมอากาศเปลี่ยนแปลผิดกว่าบ้านเรือน
ในกรุงเทพ ฯ ของตัว เพราะบ้านของตัวนั้นเป็นที่ชินเคยอยู่มานาน แด
ผู้คนของ โส โครกก็มาก ลมอากาศที่บริสุทธิ์ก็ไม่มีใครจะได้เข้ามาถึงตัว
ได้แต่ลมที่ไม่บริสุทธิ์ จะนอนจะกินก็ไม่น่าจะเป็นสุขสบายเลย ถ้าไป

เทียวแล้วก็คงได้ลมที่เย็นบริสุทธิ์ดีอากาศมาจากทะเลแถบป่าเขา ตามอากาศ
 ของเมืองนั้น ๆ โรคภัยที่มีอยู่ก็คงจะค่อยระงับยับยั้งเทาลง หรือโรคที่จะ
 เกิดขึ้นในตัวก็ไม่มีใครจะมีได้ เพราะร่างกายสบายใจอยู่เสมอ ได้อากาศ
 ที่ดี จะบริโภคอาหารก็ได้มากนอนก็จะหลับสนิท ได้กำลังในเวลากลางคืน
 มาก ตั้งแต่เวลาเช้าได้เวลาที่ยืนเสมอ ไม่มีช่องที่จะให้กังวลใจสิ่งใดเลย
 มีแต่จะบำรุงกายให้มีความสุขอย่างเดียว ถ้าจะมีผู้ถามว่าการเทียวเป็น
 ของคนสบาย ควรจะเทียวเสมอไม่หยุดหย่อนมิดีกว่าอยู่บ้านหรือ จะต้อง
 แก่ว่า การเทียวเป็นของคนที่สบายก็จริง แต่ที่ว่าเกิดมาเป็นผู้ชายควร
 จะหาข้อเลี้ยงเกื้อหนุนทำนุบำรุงตระกูลของตัว ผู้ดีควรจะทำราชการ
 พลเรือนควรจะทำกรหากิน เป็นของที่จะบำรุงชีวิตข้อเลี้ยงของตัวต่อไป
 เมื่อมีเวลาว่างราชการเลิกการทำมาหากิน ควรจะต้องผ่อนกายแต่กำลังให้
 มีความสบาย ไว้ทำการต่อไปจึงจะควร ถ้าจะไม่หันหาการมีแต่เทียว
 ดังเดียว ก็เห็นว่าผู้นั้นหาปัญญาแลความคิดที่จะเกื้อหนุนตระกูลของตัว
 ไม่ได้เลย ถ้าจะทำการไม่มีเวลาเทียวบ้าง พิจารณาเห็นว่าชีวิตจะ
 เป็นไปไม่ยืนยาว โรคภัยเบียดเบียนพหาคความสุขมิได้ ทุกชาติทุกภาษา
 คงต้องมีเวลาว่างจากการ ซึ่งเรียกไฮเลเด คิดดูคนเทียวกับไม่เทียวมัก
 มีความสุขผิดกันโดยมาก ถ้าจะเทียบดูถึงคนอายุมาก ๆ ถ้าใดเทียวอยู่
 เสมอ กายแต่กำลังความคิดแข็งแรงเหมือนคนอายุห้าสิบได้ คนซึ่ง
 ไม่ได้ไปเทียวอายุเพียงห้าสิบ กำลังโรคภัยก็จะเบียดเบียนเหมือนคนอายุ
 เจ็ดสิบแปดสิบ ขำพเจ้าได้ พิจารณาที่ท่านผู้ดีผู้มปัญญา

หลายท่านแล้ว ก็เห็นชัดว่าการเที่ยวเป็นของจะบำรุงชีวิตท่านผู้ ดุ มี
 ปัญญาให้เจริญนาน พร้อมด้วยสติกำลังความคิด โรคภัยย่อมเบียด
 ดุ่มหลงจะไม่ใคร่ให้ได้ความทุกข์เวทนาเมื่อแก่เลย ประการหนึ่ง ถ้าได้ไป
 ในเมืองนั้นคงจะรู้จักบ้านเมืองแลจำดูทางชัดเร็วแน่นอน ถ้าจะมีผู้ชักผู้พูด
 ถึงเมืองนั้น ๆ ก็จะได้เล่าได้พูดตามความรู้ความเห็นของตัวเอง ไม่เป็นคนโง่
 เซอะหนึ่งได้อย่างหนึ่ง ประการหนึ่งจะได้รู้จักชาติแห่งคนชาวบ้านชาวเมือง
 ภูมิประเทศนั้น ๆ ที่จะมีกิริยาหน้าตาสูงเตี้ยอย่างไร และจะทำมาหากิน
 เดียงชีวิตด้วยสิ่งอันใด ความทุกข์ความสุขของชาวราษฎรซึ่งอยู่ในบังคับ
 ผู้ใหญ่นั้น จะเดือดร้อนร่วมเย็นประการใด เมื่อมีช่องโอกาสที่ช่วยราษฎร
 ซึ่งคับแค้นได้ ก็จะได้ช่วยให้บ้านเมืองเรียบร้อยเจริญต่อไป ประการหนึ่ง
 เมืองใดมีของโบราณวิชาช่าง เป็นบ้านเป็นตึกเป็นวัดโบสถ์วิหารพระเจดีย์
 พระปรางค์ ถ้าเป็นเมืองพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนได้เสด็จประทับประพาสที่
 เมืองนั้น ก็คงจะมีกำแพงพระนครกำแพงพระราชวังพระมหาปราสาทพระ
 ราชมณเฑียร พระที่นั่งเย็นที่ประทับร้อนประทับเย็นต่าง ๆ แลศาลาโรงที่
 พักบ้านเจ้าบ้านขุนนาง ศาลพระกาฬศาลพระภูมิหลายอย่างเป็นอย่างนั้นมาก
 ในชีวิตหนึ่งควรจะให้เห็นไว้ ให้เป็นที่เจริญใจสติปัญญาให้รุ่งเรือง
 เพราะเป็นของผู้มีวาสนาประกอบด้วยอำนาจสติปัญญา ได้สร้างได้อยู่มาก
 แต่ก่อน แลจะได้เห็นได้ทราบชัดตามเรื่องราวแต่ก่อนเก่า กล่าวมา
 พอเป็นที่เห็นได้แน่นอนตามการแต่ก่อนมา ของเก่าที่ทำไว้กับปัจจุบันทุก
 อย่างคล้ายคลึงกันก็มาก ที่ผิดกันไปก็มาก ผิดอย่างผิดร่างดวดตาย
 ก็ผิดกันมาก ควรจะดูที่วงที่เปรียบเทียบกับที่ท่านให้ละเอียด ของ

แต่ก่อนวิธทำแข่งแรงทนทานมาก บางทีก็ทำด้วยศิลา บางทีก็ทำด้วยแดง
 บางทีเป็นแผ่นอิฐใหญ่ ก่อเป็นของเรียบร้อยแน่นหนา เป็นการยากที่
 ปัจจุบันนี้จะทำได้เหมือนแต่ก่อน ควรที่เราจะได้รู้เห็นไว้มากเป็นที่ยุติ
 ปัญญาต่อไป ประการหนึ่งบางทีที่จะได้พบของโบราณประหลาดเป็นพระ
 พุทธรูปเก่า ๆ หล่อด้วยทองเหลืองบ้าง ทองเนาวโลหะบ้าง แดเทวรูป
 เป็นรูปอิศวรรายณ์ พืชเนศต่าง ๆ หล่อด้วยทองอย่างเก่าแดงของเด็ก
 น้อยอย่างนมอกมาก บางทีเป็นของประหลาดหายาก ตามซึ่งชนด้อม
 ได้ นับถือกันว่าเป็นของวิเศษกันได้ต่าง ๆ เหมือนหนึ่งงั่งเจ้ารูปน้ำเงิน
 หลายอย่าง พระตำพุ่นพระเกสรพระปรอดพระเหล็กไหดพระบีตดาพระ
 ภาควัมพระบีตทวารทั้งเก้า ลูกเหล็กไหด ลูกปรอดอยู่ไฟลูกอมต่าง ๆ
 หงเขยวเล่อกดวงเขยวหมุดัน แดของสัตว์ต่าง ๆ เหล่านี้เป็นของหายาก
 คนชาวสยามเที่ยวชวนหาของอย่างนี้ได้ตามที่สูง ๆ บนพระเจดีย์วิหาร
 บ้าง ได้ในพื้นแผ่นดินบ้าง ในถ้ำบ้าง ขายกันราคาแพง ๆ ถึงเราจะไม่
 นับถือว่าเป็นขลัง ก็เห็นว่าควรจะได้เพราะเป็นของเก่าโบราณหายาก
 จริงจริง ประการหนึ่งถ้าผู้ที่ชอบฝึกฝายในการแร่ต่าง ๆ ก็จะได้มา
 เป็นตัวอย่างมาก คือแร่ทองคำ แร่ทองแดง แร่เหล็ก แร่ดีบุก
 แร่อีกหลายอย่างตามประสงค์ตามผู้ที่จะต้องการ ประการหนึ่งจะได้เห็น
 ของประหลาดผิดแปลกกัน เหมือนเขาถ้ำห้วยเหวธารน้ำดำคลองแม่น้ำ
 พืชพรรณพฤกษาชาติดอกผลต่าง ๆ หลายอย่าง ผิดประหลาดกันตาม
 พนบ้านพนเมือง ทั้งสัตว์จุฑาบทวิบาท นกปลานา ๆ น้อยใหญ่ตาม
 ภูมิตำเนาซึ่งสัตว์จะอาศัยกันอยู่ตามภูมิประเทศต่าง ๆ ที่ไม่ได้เห็น ชาว

พลเมืองก็เอามาขายเนือง ๆ เป็นนกเป็นดังชะนีเม่นหมี่กระต่ายกระจิง
 เป็นต้น ถ้าเป็นคนแสวงหาอยากจรรู้จะพบแล้ว เทียบค้นค้นไปในที่
 เจียบต่าง ๆ ก็จะได้พบหลายอย่างหลายพรรณ เป็นที่เจริญตาจรุง
 ปัญญาของคนต่อไป ประการหนึ่งคนซึ่งเป็นพ่อค้า ซึ่งจะแสวงหาดัง
 ที่เป็นประโยชน์แก่คนที่ควรจะทราบสินค้า ซึ่งเกิดมีเกิดเป็นตามเมืองนั้น ๆ
 แม้ ว่าสิ่งใดที่ควรประโยชน์แก่คนที่ต้องการ ก็อาจสามารถที่จะสืบสวน
 แสวงหาผู้แทนหรือแสวงหาสินค้านั้น ๆ มาซื้อขายตามประโยชน์แก่กำไร
 ของตนซึ่งเห็นว่าจะได้มาจำหน่ายตามประโยชน์ในที่ดีควรได้ ตามกาลเวลา
 ประการหนึ่งถ้าจะว่าตามประโยชน์ที่คบเพื่อนฝูง ถ้าได้ ไปเที่ยว
 ไปได้ทั่วทุกแห่ง ถ้าถึงแห่งใดก็จำที่ต้องรู้จักพบปะคนในเมืองนั้น ๆ ที่เป็น
 อริบดีและมีบรรดาศักดิ์ ก็ตามรูปแถบบรรดาศักดิ์ เป็นชั้นตามที่จะ
 ส่องแสงเป็นมิตรไว้นั้น ๆ ถ้าแม้ว่าจะไม่ต้องการในทางมิตรกดี ก็คง
 จะยังเป็นประโยชน์ที่จะได้ รู้จักคนนั้นไว้ แลได้ รู้ความดีความชั่วของคน
 ซึ่งเป็นอริบดี หรือตลอดจนถึงคนเลวเป็นที่ลัดับสติปัญญา แลเป็นที่
 เตือนสติของตนในการที่จะประพฤติตัวหาความดีได้นั้น ๆ

อำนาจคุณความดีการวิเศษของการเที่ยวมีหลายประการ ดังกล่าว
 มาแล้ว ถ้าจะพรรณนาต่อไปก็เป็นอันไม่มีที่สุดลงได้ จึงจำเป็นที่จะต้อง
 ยุติไว้ครั้งหนึ่ง ถ้าท่านทงปวงพิเคราะห์คุณวิเศษของคุณความดีได้อย่างไร
 ก็คงตั้งใจดูตามสมควร เทอญ

ระยะทางรายวัน

ที่กราบถวายบังคมลาแม่ทัพรักษาอากาศตามชายทะเล
ฝั่งตะวันตกในอ่าวสยาม

วันที่ ๑ ธันวาคม ๒๕๖๕ ค่ำ ปีมะแมศก (พ.ศ. ๒๕๖๖)

ลงเรือกลไฟเซจรชดคัต ที่ท่าออฟฟิศไปรษณีย์เดโทริต นายยา
เปกัปตัน เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๕ นาทีถอนสมอจากที่นั่น ใช้จักร
ขึ้นไปตามลำน้ำถึงหน้าวัดเทวราชกุญชร เวลาบ่าย ๓ โมงแด่นกดับลงมา
เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๐ นาทีถึงหน้าค่านักแพ เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๕ นาที
ถึงเมืองนครเขื่อนขันธ์ เวลาบ่าย ๕ โมง ๕๐ นาทีถึงเมืองสมุทรปราการ
รอรับเรือด่านพบเรือกลไฟปลอศสแมน เห็นเจ้าพระยาสุรวงศ์ ไวยวัฒน์
อยู่ในเรือนนั้นด้วย แล้วใช้จักรเรือเซจรออกจากเมืองสมุทรปราการ เวลา
บ่าย ๖ โมงครึ่งถึงเรือท่นปากอ่าว เวลาทุ่มครึ่งถึงตรงเรือนตะเกียงที่สันดอน
เวลา ๒ ทุ่มแด่นออกไปฝั่งร่องแล้ว ตงเข็มบอกหัวเรือตรงไปแหลมหลวง
ตามเป็นวันตกอ่อน ๆ มีคลื่นไต้ น้ำเรือเคลงน้ำลึกประมาณ ๖ วา
เวลา ๒ ทุ่มครึ่ง เครื่องจักรเกิดเอกลัดเคนต์ ในเรือกลไฟที่เครื่องจักร
ทองเหลืองคอเดอที่ตู่บข้างซ้าย ซึ่งเป็นที่ยึดกันตู่บสำหรับชักขนลงแตก
ออกไปเป็นสองชัก ต้องหยุดจักรดับไฟจะแก้ ใช้เครื่องมือไม่ได้ต่อไป
เพราะเป็นของซึ่งจะต้องหล่อทองเหลืองคอเดอใหม่จึงจะใช้เครื่องจักรได้
เรือกลไฟลอยอยู่ไปไม่ได้ทอดสมอ เวลายาม ๑ ให้เรือโบตกันเขียงสำหรับ

เรือตักน้ำเขียงเข้าไปที่กระโจมไฟ บอกคำโทรเลขไปยังเมืองสมุทรปราการ
ขอให้ท่านเจ้าพระยาสุรวงค์ไว้วางใจ จอดเรืออยู่ณเมืองสมุทรออกมามาก
กลับเข้าไป แลให้บอกแจ้งความเข้าไปยังกรุงเทพ ฯ ในเวลาคืนวันนั้น
เรือเขจรต้องทอดสมออยู่นอกสันดอน น้ำลึก ๖ วา มีคลื่นลมเรือแคดง
มาตลอดคืนยิ่งรุ่ง

วันที่ ๒ วัน & ๗ ค่ำ เวลาเช้าทอดสมออยู่ แลเห็นเรือกลไฟ
วิไลดาชื่อสุรวงค์ จะใช้จักรออกไปจากที่ทอดสมอน้ำเขี้ยว กับต้นยา
ชักธงบอกความขัดข้อง เรือสุรวงค์ ก็ใช้จักรเข้ามาหาจางให้ลากเรือเขจร
เข้ามาถึงปากร่องชายชำแระนอก เวลาเช้าโมงครึ่งถึงปากร่อง เรือ
สุรวงค์นั้นทุกเพียบกินน้ำลึกจะจูงต่อเข้ามาในสันดอนไม่ได้ เรือเขจรต้อง
ทอดสมอ เวลา ๕ โมงเช้าได้รับคำโทรเลขจากกระโจมไฟสันดอนว่า เรือ
สลดสมอแนะใช้จักรออกไปแต่เวลาคืนนี้แล้ว ได้บอกความขึ้นไป
กรุงเทพ ฯ แล้ว จะให้เรือมาลาก จึงได้จอดรอทอดสมออยู่ปากร่อง ครั้น
เวลาบ่าย ๔ โมงมิได้เห็นเรือกลไฟออกไปลาก พอน้ำขึ้นลมจืดกับต้นยา
จึงจัดเอาผ้าแพดานผูกเป็นใบชักขึ้นที่เสาหน้า ถอนสมอแล่นตามน้ำตามลม
ขวาง ๆ รั้ว ๆ เข้ามา คลื่นจัดเรือแคดงเป็นอันมาก เวลาย่ำค่ำข้าม
สันดอนมา เวลาทุ่ม ๑ เข้ามาตรงกระโจมไฟข้ามริมชายร่องควันตกเป็น
ลมตะเภา กัดจะพาเรือเข้าไปที่คันทัก จึงทอดสมออยู่ที่นี่ เห็น
โคมเรือกลไฟแล่นออกไปหลายลำ แต่เดินกลางร่องห่างกันเรียกไม่ได้ ยืน
เวลา ๒ ยามน้ำลงเรือขวาง คลื่นใหญ่เรือแคดงเป็นอันมาก เวลา ๓ ทุ่ม

เดือนหงาย พระยาประภากรวงศ์ (ชาย)^(๑) นำเรือกลไฟเล็กของพระ
อมรวิไลยสรเดช (โต)^(๒) มาจูงเรือเชจรถับเข้ามาในปากอ่าว

วันที่ ๓ วัน ๕ ๙ ค่ำ เวลาย่ำรุ่งถึงปากอ่าวด่าน้ำเจ้าพระยา เวลา
เช้า ๒ โมงครึ่งถึงเมืองสมุทรปราการ แล้วมีคำโทรเลขขอเรือกลไฟเปลี่ยน
เวลาเช้า ๔ โมงชนของขึ้นพักอยู่ที่จวนเจ้าพระยาภาณุวงศ์ที่เมืองสมุทรปราการ
ค้างอยู่ที่นั่นคน ๑

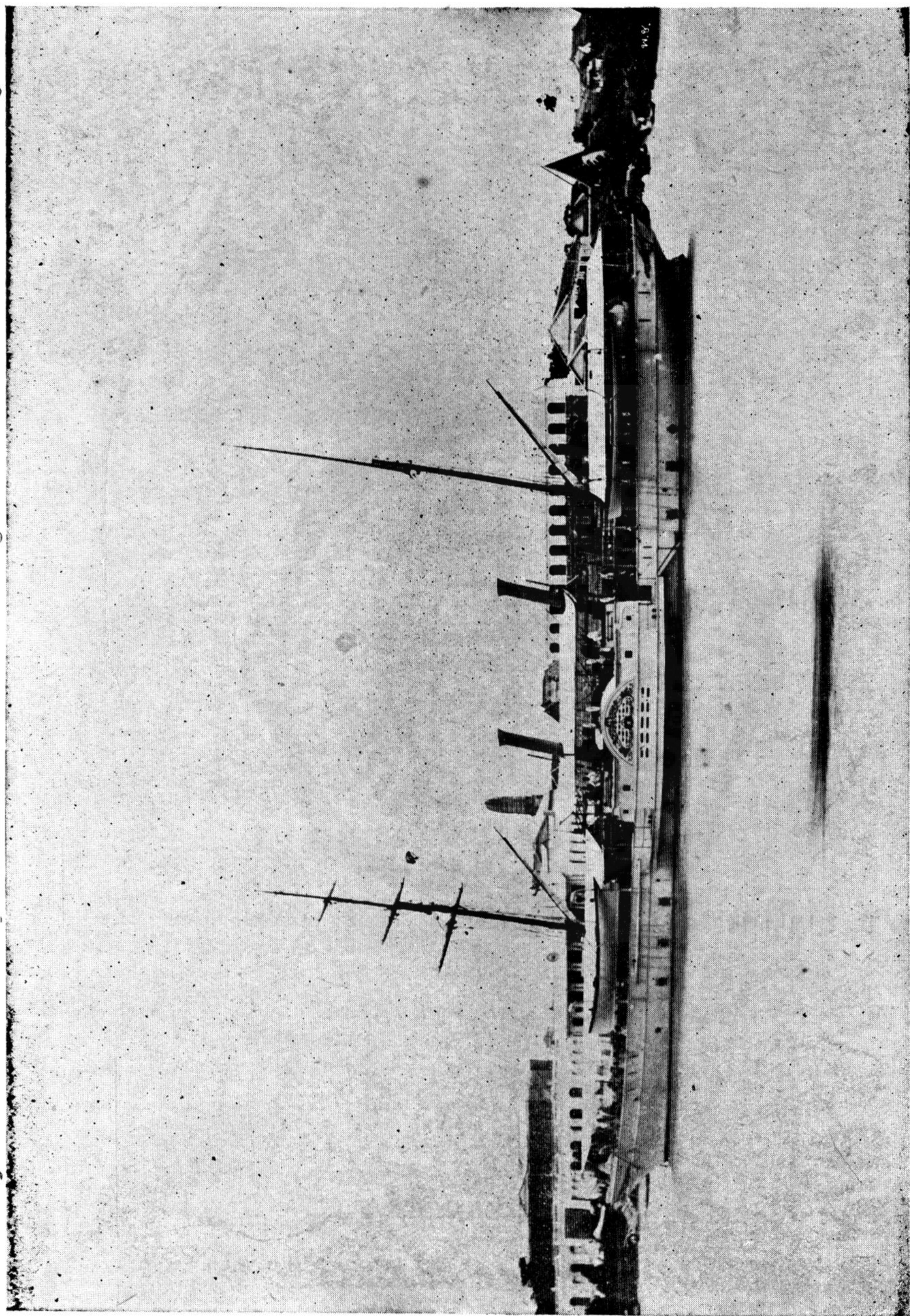
การที่กราบถวายบังคมดาไปเที่ยวตามชายทะเลนั้นจึงต้องเป็นการยาก
กันไว้ตอนหนึ่ง จะต้องนับวันต้นต่อไปดังนี้

วันที่ ๑ วัน ๖ ๙ ค่ำ เวลาบ่าย ๕ โมง ๕ นาที เรือกลไฟสุริย
มณฑลลงมาถึงเมืองสมุทร หลวงจักรยานานุพิจารณ์ (ทวน)^(๓) เป็นกัปตัน
ชนของพร้อมกันลงเรือสุริยมณฑล เวลาทุ่มครึ่งใช้จักรออกจากหน้าเมือง
สมุทรไป เวลายามครึ่งข้ามสันดอนน้ำลึก ๘ คอก เวลา ๔ ทุ่ม
ออกนอกสันดอนน้ำลึก ๓ วา ตั้งหัวเรือตรงหว่างตะเภาหว่างดาดัน
เดินจักรตรงไปเมืองปราณบุรี ลมจัดตรงหน้าคลื่นใหญ่ เวลา ๑๑ ทุ่ม
ตรงหน้าเขาเจ้าดาบ เดินน้ำลึก ๘ วา

(๑) พระยาประภากรวงศ์ (ชาย บุณนาค) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ วร

(๒) พระอมรวิสัยสรเดช (โต บุณนาค) ภายหลังได้เป็นเจ้าพระยาสุรวงศ
วิวัฒนศักดิ์ บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ วร

(๓) หลวงจักรยานานุพิจารณ์ (ทวน บุณนาค) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ วร
ต่อมาเป็นพระไพรัชพากย์ภักดี

เรือสุริยมณฑล ลำแรก

วันที่ ๒ วัน ๗ ๑๐ ๙ คำ เวลาเช้าถึงตรงบ้านหัวหิน เวลาเช้า
๒ โมง ๔๕ นาทีถึงปากอ่าวคลองปราณทอดค้อม ฝนตกเป็นพายุ เวลา
เช้า ๕ โมง ขึ้นพักอยู่ที่ตึกท่านเจ้าพระยาสุรวงค์ ที่ปากน้ำปราณ (๑)
เวลาบ่าย ๒ โมงไปนั่งให้เหล่าได้เนื้อที่ไร่ร้างบ้านกิ้ว ฝนตกไม่ได้อะไร
กลับมาที่ตึกพักค้างอยู่คนหนึ่ง

วันที่ ๓ วัน ๑ ๑๑ ๙ คำ เวลาเช้าสว่าง ลงเรือมินตราสุรีเป็นเรือ
ใบตใบเล็กไปจับปลาที่ไประะ เวลาเช้า ๒ โมงเศษกลับมาตึกพัก เวลา
เช้า ๔ โมงเศษลงเรือใบตกลับมาลงเรือสุริยมณฑล เวลาเที่ยงแล้ว ๒๕
นาทีใช้จักรออกจากเมืองปราณ เวลาบ่าย ๒ โมงเศษถึงสามร้อยยอด
ทอดค้อมตรงอ่าวศาลา ลงเรือใบตขึ้นเทียบถ้ำอิเหนาแล้วกลับลงเรือใบต
ไปเข้าคลองบางปุดตำบลเขาสามร้อยยอด แล้วกลับมาถึงเรือเวลาพลบค่ำ
เวลาทุ่มเศษใช้จักรเรือกลไฟออกจากสามร้อยยอด ตงเข็มไปทางกลางมี
ลมแถมอกคลื่นราบไปตลอดคืน

วันที่ ๔ วัน ๒ ๑๒ ๙ คำ เวลาย่ำรุ่งถึงตรงเขาช่องพระหน้าเมืองปทิว
คอกเมืองกำเนิดนพคุณ เวลาเช้า ๒ โมงถึงตรงเกาะง่ามหน้าเมืองชุมพร
เวลาเช้า ๔ โมงถึงตรงเกาะเต่าอยู่แถมซ้าย เป็นลมตะเภาคลื่นมีบาง

(๑) ตึกนี้เจ้าพระยาสุรวงค์วิวัฒน์ วร ที่สมุหพระกลาโหมให้สร้างเป็นที่สำหรับ
พักข้าหลวง มีที่ปากน้ำเมืองเพชรบุรี (ทำค้าง) แห่ง ๑ เมืองปราณแห่ง ๑ เมือง
ชุมพรแห่ง ๑ เมืองสงขลาแห่ง ๑

เรือเดิน ๗ นอต เวลาเที่ยงถึงตรงหัวเกาะเต่าห่าง ๔ ไมล์ เห็นเกาะ
 พังงันเกาะสมุยอยู่ตรงหน้าเรือ ดมสังบคลื่นราบ เวลาบ่าย ๒ โมงถึงหัวเกาะ
 พังงันหันหน้าเรือเข้าไป เวลาบ่าย ๔ โมงเศษถึง ทอดล่อมท้ายเกาะพังงัน
 ตรงหน้าบ้านในระหว่างเกาะสมุยเกาะพังงัน ลงเรือใบคัตเตอร์ขึ้นท่าศาลา
 ครุหนึ่ง แล้วไปตามหาดทราย จนเวลาพลบค่ำกลับลงเรือใหญ่ เวลา
 ๑๑ ท่วมใช้จักรข้ามไปเกาะสมุยด้านเหนือ

วันที่ ๕ วัน ๓๑ ๙ ค่ำ เวลาเช้าถึงเกาะสมุยอ่าวหน้าบ้านแม่น้ำทอด
 ล่อมลงเรือใบ ขึ้นไปที่หน้าท่าศาลเจ้าเที่ยวตามบ้านพวกจีนในสวน
 มะพร้าว ออกทุ่งนาจะไปบ้านพวกไทยซึ่งอยู่เชิงเขาไถลนั้ ต้องกลับ
 มาที่บ้านจีนในศาลเจ้า เวลาเช้า ๔ โมงกลับมาเรือใหญ่ เวลาเช้า ๕ โมง
 เศษลงเรือคัตเตอร์เรือกลไฟส์คิมตองลากออกไปอ่าวหน้าเกาะข้างตะวันตก
 ไปได้ ๒ แห่ลมตมจืดมีคลื่นไปไม่ได้ เข้าแฉะพักหาดในริมไร่แดงเก็บ
 เป็ดอกหอยต่าง ๆ อยู่ เวลาบ่าย ๒ โมงกลับมาเรือมาทำหน้าศาลรับของ
 ครุหนึ่ง กลับมาเรือใหญ่เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่ง ใช้จักรออกปากอ่าว
 แม่น้ำอ้อมออกไปหน้านอกเกาะสมุย เวลาทุ่มเศษอากาศมืดนั้ จะไป
 ทอดล่อมที่อ่าวหน้าค่ายไม่ได้ ต้องทอดล่อมอ่าวนอก พักอยู่จนเวลา
 ๑๑ ท่วมถอนล่อมใช้จกต่อไป

วันที่ ๖ วัน ๔ ๑๔ ๙ ค่ำ เวลาเช้าทอดล่อมที่อ่าวหน้าค่าย (๑) ขึ้นเที่ยว
 หาดทรายเก็บเป็ดอกหอยเดหอยเปน เวลาเช้า ๒ โมงกลับมาเรือใหญ่

(๑) เกาะสมุยกำหนดว่าเป็นเมืองขึ้นนครศรีธรรมราช อ่าวหน้าค่ายเป็นที่เจ้าเมือง
 ตั้งที่ว่าการ

เวลาเช้า ๕ โมงขึ้นไปบนบกอีก เดินลัดไปตามทางในสวนที่โรงขายสินค้า
ห้องจันทิมนิพัทธ์หนึ่ง แล้วเดินไปออกทุ่งนามีคลองน้ำไหลลงมาจากเขา
ผ่ากลางทุ่งนาไปพักที่วัดมรค์ แล้วกลับมาพักที่โรงไถร่วมไม้ชายทะเล

เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่งกลับลงเรือใหญ่ เวลาบ่าย ๕ โมงเศษใช้จักรออก
จากอ่าวหน้าค่ายตั้งเข็มตรงไปเมืองสงขลา เปนลมสดาคัน คดีนราไป
ตลอดคืน

วันที่ ๗ วัน ๕ ๓๐ ค่ำ เวลาเช้าแต่เห็นฝั่งตรงบ้านปะทะ เวลา
เช้า ๔ โมงเศษถึง ทอดสมอในเกาะหนูปากอ่าวเมืองสงขลา ทราบ
ความว่าในเมืองสงขลาที่มีความใช้ชุกชุม ไม่ได้คิดว่าจะนอนบก เวลา
บ่ายลงเรือใบมินตราสู้วิ่งเล่นไปเล่นในอ่าวสงขลา ค่ำกลับมาเรือนอนในเรือ
คืนหนึ่ง

วันที่ ๘ วัน ๒ ๓๐ ค่ำ เวลาเช้าก่อนย่ำรุ่ง ลงเรือดำบันแก่งพาย
เข้าไปในแม่น้ำสงขลาไปขึ้นที่ท่าหน้าตึกเจ้าเมือง ดูบ้านเจ้าเมืองแล้วไป
ตลาดใหญ่แลตลาดปลานอกเมือง กลับมาพักที่ตึกกงด้แล้วขึ้นม้าไปทาง
ตลาด ไปออกประตูกลางเมืองที่ไต่ขอมกำแพงเมืองไปข้างนอก ถึง
ประตูกลางเมืองทิศตะวันออก เข้าไปในเมืองดูตึกดิน แล้วขึ้นมาดู
กำแพงเมืองขึ้นนอกไปข้างเหนือยังไม่ถึง ฝนตกมากต้องรีบไปพักที่ตึก
พระยาสุนทรฯ (๑) ได้สอบถามเรื่องความเข้าใจเบาบางไม่สู้ดีแล้ว ครั้นจะ

(๑) พระยาสุนทรานุรักษ์ (เนตร ณ สงขลา) บุตรเจ้าพระยาวิเชียรคีรี (เม่น
ณ สงขลา)

ไปนอนเรือขึ้นมาเที่ยวเป็นเวลา ก็จะเป็นที่ลำบาก จึ่งคิดจะพักนอนอยู่
บนบก แต่เป็นเวลาเกือบจะถึงวันทำบุญกรรมดีเจ้พระเทพศิรินทร์ด้วย
จะได้มีการทำบุญฉลองพระเดชพระคุณมิให้ชาติปิตาคราว เพราะฉะนั้น
จำเ็นต้องรออนุเมืองสงขลาว่าจะถึงกำหนดวันนั้น การที่จะพักอยู่บน
บกนั้น ที่ตั้งราชการสำหรับพักอยู่ที่แหลมทรายนั้น พระยาเทพ^(๑) ขาหลวง
แต่ครอบครัวก็ตั้งอยู่บ้านเจ้าเมือง ศพเจ้าพระยาสงขลาก็ยังอยู่^(๒) ที่ตั้ง
กองนั้นก็เล็กอยู่ไม่ได้ กรมการจึงพร้อมกันเห็นควรว่า ที่ตั้งใหม่ซึ่ง
พระยาสุนทรทำไว้เป็นบ้านหลวงอนันต์^(๓) นั้นจะเป็นที่พักได้ จึ่งได้ขึ้น
อยู่ที่ตั้งใหม่นั้น เวลาเช้า ๕ โมงลงเรือดำบันแกงพายไปเกาะยอ เวลาเที่ยง
ถึงที่พักวัดแหลมพอ ที่เกาะยอข้างตะวันออก ไปดูโรงจันบันโอบันไห
แล้วกลับมาที่ศาลาพักที่วัด เวลาบ่าย ๒ โมงเดินไปตามถนนตัดใหม่ไป
ดูตามสวนในเกาะยอ แวะสวนจำปาตะของหลวงวิเศษภักดี^(๔) แล้วเดิน
ไปลงเรือที่ท่าหัวหินกลับมาเมือง พักที่ตึกใหม่นอนที่นั้น

(๑) พระยาเทพประชน (พุ่ม) ภายหลังได้เป็นเจ้าพระยารัตนาธิเบศร ที่สมุห
พระกลาโหม

(๒) คือศพเจ้าพระยาวิชิตภักดี (เม่น ณ สงขลา) บิดาพระยาสุนทรานุรักษ์ (เนตร)

(๓) หลวงอนันตสมบัติ (เอม ณ สงขลา) บุตรพระยาสุนทรานุรักษ์ (เนตร)

(๔) หลวงวิเศษภักดี (ชม ณ สงขลา) บุตรพระยาสุนทรานุรักษ์ (เนตร)
ภายหลังเป็นพระยาวิเชียรคีรี ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา

วันที่ ๙ วัน ๗ ๆ ๑๐ คำ เวลาเช้าพอสว่างดวงเรือเก้งไปขึ้นที่โรงจันททำจับเจียวกระเบื่องจีนอิฐหน้าวัวต่าง ๆ แล้วลงเรือตรงไปเกาะยอพักเที่ยงเช้าที่วัดแหลมพอ เวลาเช้า ๔ โมงลงเรือไปเข้าคลองอยู่ตะเภา เวลาเที่ยงถึงสวนส้ม ฝนตกไม่หยุดต้องเที่ยวสวนส้มฝนตกพราไป แล้วไปพักที่วัดคูเต่า เวลาบ่ายโมงเศษลงเรือกลับมาทางเหนือเกาะยอ พายเดียบบ้านบ้านหัวเขาคุหมื่นบ้านแหลมสน แล่ดวงซุ่ยท่งศ์พเจ้าเมืองสงขลา^(๑) ที่ล่องแล้วไป เวลาบ่าย ๔ โมงถึงที่พักคึกใหม่ เวลาบ่าย ๕ โมงเดินไปเที่ยวตลาดเมืองสงขลาจนพลบค่ำกลับมาที่พักคึกใหม่

วันที่ ๑๐ วัน ๑ ๆ ๑๐ คำ เวลาเช้าสว่างขึ้นม้าไปเขาคังกวณเดินขึ้นไปบนพระเจดีย์ยอดเขา^(๒) แล้วกลับมาแวะที่ตึกราชการแหลมทรายเยี่ยมเยือนพระยาเทพ เวลาเช้า ๓ โมงกลับมาที่พักคึกใหม่ เวลาบ่าย ๓ โมงเศษขึ้นม้าไปเที่ยวดูในเมือง แวะดูวัดกลางแล้วอ้อมไปตามถนนกลางเมืองกลับมาที่ตึกพัก เวลาบ่าย ๕ โมงนิมนต์พระสงฆ์ ๕ รูปมาเจริญพระพุทธมนต์ เป็นการทำบุญฉลองพระเดชพระคุณกรมสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ในสมัยบรรจบคล้ายกับวันสิ้นพระชนม์ อนึ่งในวันนั้นท่านเจ้าพระยาสุรวงค์ไวยวัฒน์ มาถึงเมืองสงขลาโดยเรือสกลดัดแมน เวลาทุ่มหนึ่ง

(๑) เมื่อก่อนรัชกาลที่ ๓ เมืองสงขลาตั้งอยู่ที่แหลมสน ผู้ว่าราชการเป็นเชื้อจีนฝั่งศพไว้ที่นั่นหลายคน

(๒) พระเจดีย์องค์นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง มีเรื่องพิสดารในตอนหนังสือรายงานต่อไปข้างหน้า

วันที่ ๑๑ วัน ๒ ๕ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าเที่ยงจึงเห็นพระดงษ์ ๕ รูปแลวมี
เทศนาภิกขุหนึ่ง แล้วดัดปกรณาภิธรรมพระดงษ์ในกำแพงเมืองสงขลา
พระธรรมยุติกา ๓๗ รูป พระมหานิกาย ๓๑๖ รูป รวมพระดงษ์ ๓๕๓ รูป
เวลาเที่ยงแล้วลงเรือใบคไปคตามชายเขาแดง ออกปากอ่าวไปตามชายฝั่ง
ทางตะวันตก แวะเรือเข้าไปคมะหะหุ่มเวลาบ่าย ๓ โมงเศษกลับมามา
เรือสุริยมณฑล หนึ่งเมื่อเวลาบ่ายโมงครึ่งเรือเบนทรบุตรใช้จักร
ออกจากเมืองสงขลา พระยาสมบัตินิรมย์^(๑)ไปในเรือจะไปชำระความที่
เมืองตรังگان แต่เรือเบนทรบุตรจะแวะเมืองตานีเมืองกลันตันเป็นเพื่อน
เรือสุริยมณฑลไป เรือเบนทรจะล่วงหน้าไปเมืองตานีก่อน เวลาบ่าย
มีพายุฝนตก เวลา ๒ ห่มลงเรือใบคไปจับปูม้าที่หาดอ่าวสงขลา เวลายาม
เศษกลับมามาเรือใหญ่ เวลา ๗ ห่มใช้จักรออกจากเมืองสงขลาไป

วันที่ ๑๒ วัน ๓ ๖ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าแต่เห็นเรือ ๓ ลำเป็นเรือกำปั่น
ใบ ๒ ลำ เรือกลไฟเบนทร ๑ ลำ ทอดลมอที่ปากอ่าวเมือง
ตานี เวลาย่ำรุ่งแล้ว ๒๕ นาทีถึง ทอดลมอในอ่าวเมืองตานี เวลาเช้า
๒ โมงครึ่งลงเรือหม่ง ๆ พายของพระยาตานี เข้าปากคลองไป เวลา
เช้า ๕ โมงถึงสะพานท่าบ้านเจ้าเมือง แล้วขึ้นเดินไปบ้านเจ้าเมืองอยู่
ประมาณชั่วโมงหนึ่ง แล้วกลับลงเรือพายขึ้นไปตามลำคลองหน้อย
หนึ่ง กลับด่องลงมาตามลำนาชนพักที่คกกกับคณจันซึ่งจัดไว้เป็น
ที่พัก เวลาบ่าย ๑ โมงเศษเดินไปเที่ยวตลาดจัน เวลาบ่าย ๒ โมง
เศษลงเรือพายขึ้นไปตามลำคลอง จอดพักชุนตุทำ โอ่ง อ่าง กระถาง

(๑) พระยาสมบัตินิรมย์ (ชุ่ม) บุตรเจ้าพระยาวิเชียรคีรี (สังข์)

ให้ พอฝนจะตกใหญ่กลับมากที่ตักพัก ในเวลานั้นเป็นลมว่าพัดกรอก
 อ่าวแรงเข้ามา เกรงว่าคลื่นปากอ่าวจะโตะออกไม่ได้ ต้องรอดมอยู่
 จนเวลาบ่าย ๔ โมง ลมค่อยซาจึงลงเรือออกจากที่ตักพักด่องไป เวลา
 ย่ำค่ำถึงเรือใหญ่ที่ปากอ่าวฝนตกหนัก เวลาย่ำค่ำครึ่งเรือสปอตส์แมน
 มาถึงทอดลมอยู่ เวลา ๒ ทุ่มเรือสุริยมณฑลใช้จักรออกจากเมือง
 ตานี ลมเป็นหัวเขาพายุฝนตกทองฟ้ามืดฟ้าเเดบฟ้าร้อง ฝนตกไปจน
 เวลา ๒ ยาม คลื่นตรงหน้าเรือ

วันที่ ๑๓ วัน ๔ ๆ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าเห็นเขาใหญ่หลังเมืองกลันตัน
 เวลาเช้า ๓ โมงครึ่งถึงที่ทอดลมตรงปากอ่าวเมืองกลันตัน เรือกลไฟ
 นฤเบนทรถึงพร้อมกันพักอยู่ในเรือรอบอกกล่าวได้รับแขกวันหนึ่ง

วันที่ ๑๔ วัน ๕ ๆ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้ารุ่งลงเรือพายมิกะออกกลาง โถง
 เข้าไปปากอ่าวในลำน้ำ เวลาเช้า ๒ โมง ๒๐ นาทีถึงท่าหน้าบ้านเจ้าเมืองชัน
 ไปพักอยู่ที่ตักกงดี เที่ยงเช้าแล่วไปวัดที่บ้านพระยาเดชาจางวาง แลไป
 บ้านพระยากลันตันแล่วกลับมากพักอยู่ที่ตักกงดี เวลาบ่าย ๓ โมงเที่ยวดู
 ตลาดแล่ว ลงเรือจากท่าไปชนที่ตลาดจีนเที่ยวดูตลาดจีน พักที่บ้าน
 กับคนจีนครูหนึ่ง แล่วลงเรือกลับมากตามลำน้ำ เวลาบ่ายค่ำถึงแหลม
 ทวายปากอ่าวเห็นมีคลื่นเปลี่ยนเรือ ลงเรือคัตเตอร์ ตักนเซียงออกไปอีก
 ๒๐ นาทีถึงเรือสุริยมณฑล เวลาทุ่มเศษใช้จักรออกจากเมืองกลันตัน
 กลับมาเมืองสงขลา

วันที่ ๑๕ วัน ๖ ๆ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าตรงหน้าเมืองตานี แลเห็นทิวไม้
 เวลาเช้า ๔ โมงครึ่งถึงที่ทอดลมในเกาะหนูปากอ่าวเมืองสงขลา พักอยู่

ในเรือรบเวลาที่จะออกไปเมืองนครให้สมควร เวลาย่ำค่ำลงเรือคัดเตอร์
ไปจับปูม้าที่ปากอ่าวเมืองสงขลาอีก แล้วกลับมาเรือใหญ่ เวลายามหนึ่ง
ใช้จักรออกจากเมืองสงขลา เห็นชายไม้ ริมทะเลตลอด

วันที่ ๑๖ วัน ๗ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าแลเห็นแหลมจุมพุก เวลา
เช้า ๒ โมงครึ่งถึงที่ทอดสมอปากอ่าวเมืองนคร เวลาเช้า ๕ โมงครึ่งลง
เรือเก่งพายไปในอ่าว เวลาเที่ยงแล้วครึ่งโมงถึงปากคลองเข้าคลองไป
เวลาย่ำ ๒ โมงถึงท่าโพพักที่โรงพักประมาณครึ่งชั่วโมง แล้วขึ้นรถเทียม
ม้าคู่ไปตามถนน เวลาย่ำ ๓ โมงครึ่งถึงเรือนพักที่ด่านสำหรับปลูก
พลับพลาหน้าเมืองฝนตกมาก เวลาย่ำ ๕ โมงขึ้นรถไปตามถนนในเมือง
ตรงไปที่สุดกำแพงเมืองด้านใต้ แล้วกลับมาทางเดิม

วันที่ ๑๗ วัน ๑ ๑๑ ค่ำ เวลาเช้าสว่างแล้ว ขึ้นช้างคู่ไปใน
เมืองตามถนนชั้นในกำแพงเมือง เดียวไปทิศตะวันตกกรอบมาบรรจบทาง
เดิม แล้วมาทางถนนใหญ่กลางเมือง ย้อนกลับมาที่พัก เวลาเช้า
๓ โมงขึ้นไปในเมืองแคววัดพระมหาธาตุ นมัสการพระมหาธาตุแล้วเที่ยว
ดูต่าง ๆ พักอยู่ที่พักในวัดมหาธาตุจนเวลาเที่ยงกลับมาที่พัก เวลาย่ำ
ฝนตกพายุพัด เวลาเย็นแต่เริ่มเดินไปตามถนนดูวัดเล่าเมืองโบสถ์
พราหมณ์ บ้านพระปลัดบ้านพระยานคร^(๑) แล้วไปนมัสการพระพุทธชยัน
แล้วเดินดูตลาดตลาดหลังศาลเจ้าเมือง แล้วกลับขึ้นคอช้างมาที่พัก

(๑) พระยาศรีธรรมราช (หนูพร้อม ผนคร) ภายหลังเป็นเจ้าพระยาสุธรรม
มนตรี พระศรีธรรมบริรักษ์ ปลัด ข้าราชการ ผนคร เป็นน้องพระยาศรีธรรมราช
(หนูพร้อม)

วันที่ ๑๘ วัน ๒๒ ๑๐ ค่ำ เวลาเข้าไปอาบน้ำที่ปราสาทคลอง เรียก ว่าดำผา แล้วเดินไปในเมืองตามถนนใหญ่แล้วตัดไปออกถนนเล็ก ที่แยก ตรงศาลเสื้อเมือง คูที่โบสถ์พราหมณ์ฝ่ายโน้นแลไปที่พระนคร แล้วเดิน มาหลังรอบวัดพระมหาธาตุ ขึ้นข้างกูบมาที่พัก เวลาเช้า ๔ โมงเศษ ขึ้นข้างกูบกลับมาถึงบ้านตลาดท่าวัง ลงข้างเดินดูตลาดประมาณชั่วโมงหนึ่ง แล้วขึ้นข้างมาถึงท่าโพ ลงเรือเก้งพายออกจากท่าโพลงไปตามลำคลอง เวลาบ่าย ๑ โมงถึงปากคลอง เวลา ๒ โมงครึ่งถึงเรือสุริยมณฑล เวลา ๕ ทุ่มครึ่งใช้จกรออกจากอ่าวเมืองนคร

วันที่ ๑๙ วัน ๓๒ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าเห็นแห่ลมฝั่งเดอะเกาะ ทั้งเกาะ ดมอยู่ ๒ ข้าง เวลาเช้า ๒ โมงครึ่งถึงช่องอ่างทอง เวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง ถึงที่ข้ามคอนกระเซด น้ำลึก ๗ ศอกคืบ เวลาเช้า ๕ โมงถึงที่ทอดส้ม อ่าวไชยา เวลาเที่ยงลงเรือเก้ง ๘ แฉว เข้าคลองพุมเรียงไปขึ้นท่า หน้าบ้านพระยาไชยา^(๑) ขึ้นเกวียนโง่ไปที่โรงเตี๊ยนหน้าบ้าน เวลา บ่าย ๑ โมงฝนตกพรวดพราด ไปขึ้นเกวียนโง่ ไปตามถนนแหวะวัดส้ม หินมิตรแลไปดูตามตลาด กลับมาแหวะวัดโพธารามแล้วกลับไปที่พัก เวลา บ่าย ๕ โมงเศษลงเรือเก้ง ๘ แฉวออกจากบ้านพระยาไชยา ไปถึงศาลา หัวแหลมโพ เป็นพายุฝนตกคลื่นใหญ่ ครั้นจะออกไปเรือ ๆ เล็ก ๆ จะไปไม่ได้พร้อมเพรียงกัน ต้องพักอยู่ที่ศาลารอพายุ ฝนตกไม่หายต้อง กลับมาพักอยู่ที่เตี๊ยนหน้าบ้านพระยาไชยา จนเวลาทุ่มเศษลงเรือคัตเตอร์

(๑) พระยาวิชิตภักดี (เจ้า ต้นสกุลศรียาภัย) ต่อมาเป็นพระยาวิสุทธิสารภักย์

ลัทธิมดอน จูงไปเวลายามหนึ่งถึงเรือใหญ่ นอนอยู่ในเรือคันหนึ่งเปนม
ตวันตก ฝนตกพรำยังรุ่ง

วันที่ ๒๐ วัน ๕ ๑๕ ค่ำ เวลาเช้าก่อนย่ำรุ่งลงเรือเก๋ง ๘ แฉวของ
พระยาไชยา ออกจากเรือสุริยมณฑลแจวตรงไปคลองพันคุหา จอดเตียง
กันประมาณชั่วโมงหนึ่ง แล้วออกจากที่นั่น เวล่าย่ำโมงหนึ่งถึงเมือง
กาญจนดิฐ จอดที่แพแถวชนบท เดินดูตามตลาดแหวะที่ตักกงด้ครูหนึ่ง
แล้วไปแหวะวัดพระโยก แดแยกท่าตลาดเล็กไปที่บ้านพระปลัด ลงเรือ
กลับมาพักที่แพเดียวกันแล้ว เวล่าย่ำ ๓ โมงเศษลงเรือออกจากเมือง
กาญจนดิฐกลับไปเมืองไชยา เวล่าย่ำ ๕ โมงครึ่งถึงปากอ่าวพันคุหา
เวลาทุ่มครึ่งถึงเรือสุริยมณฑลนอนในเรือคันหนึ่ง

วันที่ ๒๑ วัน ๕ ๑๕ ค่ำ เวลาเช้ารอจำปาตะเมืองกาญจนดิฐอยู่
จนเวลาเช้า ๓ โมง ใช้จกัรออกจากเมืองไชยามาตามร่องกระเซดตอง
เด่นช้า ๆ เวล่าย่ำ ๓ โมง ๔๐ นาที ถึงดอนกระเซดน้ำชอดลึก ๗ ศอก
เวลาเช้า ๕ โมงออกจากนอกดอน เดียวแหลมชยุตังหัวเรือไปเมือง
หลังสวน เวล่าย่ำ ๒ โมงครึ่งถึงที่ทอดส้มอตรงปากอ่าวหลังสวน ได้
ข่าวว่าเรือกลไฟสโปตส์แมน ซึ่งท่านเจ้าพระยาสุรวงค์ ไวยวัฒน์ ไปในนั้น
ไบจกัรท้ายหลุดตกหายหาไม่ได้ค้างอยู่ที่เมืองชุมพร ท่านเจ้าพระยาสุรวงค์
ไวยวัฒน์ขอแรงให้แหวะไปช่วยที่เมืองชุมพร เวล่าย่ำ ๓ โมงครึ่งลงเรือเก๋ง
พายเข้าปากอ่าวแม่น้ำหลังสวน หยุดรอเรือที่ทำเรือนพักครูหนึ่งแถวชน
ไปตามลำน้ำ เวล่าย่ำค่ำถึงท่าบางยิโร ขนรยี่บันคนลากไปตามถนน

ประมาณครึ่งชั่วโมง ถึงที่ตึกบ้านพระหลังสวน^(๑) อาศัยพักค้างคืน
คืนหนึ่ง

วันที่ ๒๒ วัน ๖ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าสว่างลงเรือที่หน้าท่าบ้านบางขันเงิน
ขึ้นไปตามลำน้ำถึงเขาเอ็น ชนดูที่ถ้ำเวลาเช้า ๒ โมงเศษ กลับลงเรือ
มาตึกที่พัก เวลาเช้า ๔ โมงเศษขึ้นรถขึ้นไปที่สวนทุเรียน แล้วกลับ
มาแควสวนผักแต่นไม้ผล ต้นไม้ดอกต่าง ๆ ของพระหลังสวน เวลา
บ่ายครึ่งโมงกลับมากที่ตึกพัก เวลาบ่าย ๓ โมงลงเรือแก่งพายออกจากท่า
หน้าบ้าน ต้องลงไปตามลำน้ำถึงบางยี่ไร หยุดชนตุตลาตครุหนึ่ง แล้ว
ลงเรือพายลงต่อไป เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่งถึงปากน้ำ ชนพักที่เรือน
พักครุหนึ่ง แล้วลงเรือคัตเตอร์ออกจากปากอ่าวหลังสวนมาเรือสุริยมณฑล
เวลา ๗ โมงใช้จักรออกจากอ่าวหลังสวน เวลา ๑๓ โมงถึงเกาะมัตตรา
เดียวเข้าไปในอ่าวชุมพร

วันที่ ๒๓ วัน ๗ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าถึงที่ทอดส้มปากอ่าวชุมพร
เห็นเรือกลไฟสปอตส์แมนจอดอยู่ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ ลงเรือคัตเตอร์
เข้าไปในอ่าวลำน้ำชุมพร เวลาเช้า ๕ โมงเศษ ถึงบ้านท่ายาง เวลานั้น
ฝนตกขึ้นไปพักอยู่โรงกึ่งร้างนกระมาณครึ่งชั่วโมง ฝนตกพริ้วไม่หยุด
ต้องไปตามตลาดทั้งฝน แล้วไปแควทางท่าโกดบ้านที่เป็นทางที่จะกลับไป
แล้วลงเรือคัตเตอร์ออกจากท่ายางไป เวลาบ่าย ๒ โมงเศษถึงที่ตึกปากน้ำ
ของท่านเจ้าพระยาสุรวงค์ ไวยวัฒน์ทำไว้ ขึ้นไปดูตึกครุหนึ่ง แล้วลงเรือ

(๑) พระจรรยาเอกาภรณ์ (คอซิมเต็ก ณะนอง) ภายหลังเลื่อนเป็นพระยา

กลับไปเรือสุริยมณฑล ท่านเจ้าพระยาสุรวงค์ขอแรงให้ลากเรือส่ปอดต์แมน
เข้าไปกรุงเทพ ฯ ด้วย เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่งใช้จักรออกจากปากอ่าวเมือง
ชุมพร รับลากเรือส่ปอดต์แมนไปด้วย ตัดหัวเรือตรงไปตู่เกาะง่าม เวลา
บ่าย ๕ โมงครึ่งถึงเกาะง่าม เรือเดินเฉียดไปประมาณ ๒๐ เส้นเศษ แล้ว
ตัดหัวเรือมาตามทาง มีลมเปนลมตะวันตก กับต้นใช้ใบเรือสุริยมณฑล
เดินขึ้นอีกกว่าก่อน เวลา ๒ ทุ่มถึงตรงเขาแหลมช่องพระ ลมเปน
ตะวันตกก่อน ๆ คดีนราบ เวลา ๑๐ ทุ่มถึงที่ทอดสมอคู่งมะนาวริมเกาะหลัก

วันที่ ๒๔ วัน ๑๓ ค่ำ เวลาเช้ามีดลงเรือคัตเตอร์ ขึ้นไปเก็บหอย
ที่อ่าวคู่งมะนาว เวลาเช้า ๒ โมงเศษกลับมาเรือสุริยมณฑล แล้วใช้จักร
เดินต่อไป เวลาเช้า ๔ โมงครึ่งถึงที่ทอดสมอปากอ่าวเมืองปราณ พักอยู่
คอยเวลาที่จะเข้าปากอ่าวกรุงเทพ ฯ จนเวลาบ่าย ๕ โมงครึ่ง ใช้จักร
ออกจากเมืองปราณตรงหัวเรือตรงเข้ามาปากอ่าวเจ้าพระยา ลมเปนตะวันตก
ก่อน ๆ คดีนราบ เวลาค่ำยามเศษเดือนหงาย เวลา ๑๐ ทุ่มมาถึงที่
ข้ามสันดอนเปนเวลาเกือบจะเข้าไม่ได้ น้ำลึกหลังสันดอน ๖ ศอกเศษ
แต่ข้ามสันดอนเข้ามาได้ โดยสะดวก

วันที่ ๒๕ วัน ๒๔ ค่ำ เวลาเช้าถึงปากอ่าวเจ้าพระยา เวลา
ย่ำรุ่งแล้ว ๔๐ นาที ถึงที่ทอดสมอหน้าด่านเมืองสมุทรปราการหยุดอยู่
ประมาณครึ่งชั่วโมง ใช้จักรขึ้นมาจากเมืองสมุทรปราการ เวลาเช้า
๕ โมงครึ่งถึงกรุงเทพ ฯ ทอดสมอหน้าตึกออฟฟิศไปรษณีย์ โทรเลข

นับวันตั้งแต่ถวายบังคมลาออกมาเที่ยวคราวต้น ที่เกิดเอกดีเด่น
ใช้ไม่ได้ เสียเวลาเสีย ๓ วัน ต้องหักเป็นวันเที่ยว ๒๕ วัน เกินวันกำหนด
ที่ได้กราบถวายบังคมลาไป ๑๐ วัน ถ้าจะรวมวันที่ต้องนับแต่วัน ๓ ๖ ๙ ค่ำ
เวลาบ่ายจนถึงวัน ๒ ๔ ๑๐ ค่ำ เวลากลางวัน จะรวมเป็น ๒๘ วัน แต่เห็น
ว่าการเที่ยวแต่ละประโยชน์ได้เวลาดมควรมาก

หนังสือรายงานหัวเมืองวันตก
ในแหลมมลายูฟากฝั่งตะวันออก

เมืองปราณบุรี
ไชยภูมิที

เรือกลไฟสุริยมณฑลทอดส้มอ น้ำลึก ๓๐ ศอก ไกลจากอ่าว
ประมาณ ๘๐ เส้น ที่อ่าวเฉียงใต้เวดาน้ำลง ขอบโหดทรายผุดหลายแห่ง
ร่องน้ำตื้นเดียว เรือเล็ก ๆ เข้าออกต้องเชิมน้ำให้ลจากลำคลองเขียว
เวดาน้ำขึ้นเรือจึงเข้าออกได้สะดวก มีลำน้ำเข้าไปจนถึงเมือง ทางประมาณ
๓๐๐ เส้นเศษ แต่ลำคลองตั้งแต่ชายทะเลเข้าไป ๑๐๐ เส้น ลำน้ำกว้าง
ประมาณ ๑ เส้น มีต้นลำภู ต้นโกกงางสองฟากน้ำ ที่ปากอ่าวฝั่งใต้มี
แหลมทรายยาวประมาณ ๓๐ เส้น ที่คอแหลมมีตึกเจ้าพระยาสุรวงศ์ฯ
ทำไว้เป็นเรือนสองชั้นหลังคามุงกระเบื้องไทย ชื่อประมาณ ๓ วา กับตึก
ครัวอีกหลังหนึ่ง ที่ปากน้ำมีโรงเรือนผูกสับราษฎรเป็นอันมาก ฝั่งเหนือ
แต่เห็นเขาไกลหลายเขา

ตำบลบ้าน

ที่ปากอ่าวมีโรง เรือน ผูกสับราษฎรไทยจีนประมาณ ๑๖๐ หลัง
ที่ตั้งเมืองมีโรง เรือน เป็นหย่อม ๆ เป็นประมาณ ๕๐ หลัง มีบ้าน

ผู้ว่าราชการเขตตลาดเป็นต้น ที่แหลมหินมีโรง เรือน ประมาณ ๓๐๐ หลัง
 อ่าวตะเกียบประมาณ ๒๐ หลัง ที่เกาะนมสาว ๔-๕ โรง บ่อแก้ว ๘ โรง

จำนวนคน

พระวิจิตรชาญณรงค์ ผู้ว่าราชการเมือง เดิมเป็นคนชาวบางกอก
 ออกมาอยู่เมืองปราณภายหลังได้รับราชการ ผู้ว่าราชการเมืองคนนั้น เป็น
 คนกิริยาเถื่อน ๆ บ้า ๆ จัดการรับรองแข็งแรง พุดจาฉะนี้เชิงเป็นชาว
 เมืองปราณ แต่กรมการอื่นไม่มีใครจะเห็นมีตัว จำนวนราษฎรที่ตั้ง
 อยู่ที่ปากน้ำประมาณ ๓๐๐ เป็นจีนโดยมาก ที่ตั้งเมืองประมาณ ๒๐๐ ที่
 แหลมหินประมาณ ๒๐๐ เคษ รวมคนเมืองปราณประมาณ ๕๐๐๐ เคษ

ผลประโยชน์การหากิน

ที่ปากน้ำเมืองปราณมีเงินตั้งเป็นกงดี ๒ เก้าแก รับปลาราชฎ
 หนึ่งตากช่อชาย ประมาณปีหนึ่งเงิน ๓๐๐ ซึ่ง การจำหน่ายปลานั้น ทำ
 เสร็จแล้วบรรทุกเรือดอมเข้าไปขายกรุงเทพ ฯ ที่ปากอ่าวเมืองปราณ
 มีโป๊ะน้ำลึกจับปลา ๒๒ โปะ ๆ น้ำขึ้นสองโป๊ะเรียงรายไป ฝ่ายใต้ตั้งแต่
 เกาะนมสาว ฝ่ายเหนือถึงตะเกียบ พวกเจ้าของโป๊ะที่จับปลาเป็นเงินสัก ๓
 ส่วน ไทยสัก ๑ ส่วน ใช้เรือดอมจับปลา เวลานั้นดงแดงกลับมาทอด
 อยู่ที่ปากอ่าว รอน้ำขึ้นจึงเข้าอ่าวได้ ในเวลาเรือโป๊ะจับปลาแล้วมาถึง

ปากอ่าวรอน้ำอยู่นั้น มีเรือเล็กราษฎรไทยจีนออกไปซื้อปลาเป็นอันมาก
บ้างก็ติดตามไปถึงโป๊ะ ในเวลาจับปลาโป๊ะ ที่ถูกปลาจับได้ในเวลา
เต็มลำอย่างมามีราคาประมาณถึง ๑๒๐ บาท จีนเก่าแก่แต่งคนมา
ซื้อเหมาเป็นลำ การจับปลาในเมืองปราณไม่มีค่าน้ำผู้ทำปลาไม่ต้องเสีย
ภาษีสิ่งใดเป็นของหลวง ราคาซื้อขายปลาคิดเอาตามที่เจ้ามาขายได้ ใน
กรุงเทพ ฯ ซึ่งขายกันที่เมืองปราณนั้นไม่มีราคาเป็นกำหนด ไข่แดงพื้น
เข้าเป็นต้น ตลอดจนจนถึงเมืองประจวบคีรีขันธ์ ตัวปลาทุเป็นปลาดีนึ่ง
ใหญ่ ราษฎรคนไทยคัดฟันทำฟัน ผู้รักษาเมืองเรียกเอาค่าชวานปี ๑ เป็น
เงินคนละบาท ๑ ไว้รองราชการที่แหลมหิน พวกไทยทำไร่เข้า ที่อ่าว
ตะเกียบทำไร่แดง เกาะนมสาวทำเคย ที่บ่อแก้วทำไร่เข้า ในเมืองปราณ
ที่นาไม่ใคร่จะมี เพราะน้ำขึ้นน้ำลงเร็ว ต้องอาศัยเอาปลาแดงเข้าที่อื่น
เป็นต้น ไม้ที่เป็นสินค้าไม้ซากไม้ดำไม้โมกมัน ได้บรรทุกเรือกำปั่น
ปี ๑ ประมาณ ๒ คราว ไม้โมกมันทำเป็นพายโกดณไปจำหน่ายในกรุงเทพ ฯ
จำนวนเงินที่ใช้สอยในเมืองปราณใช้เงินบาทอัฐ ไม่ได้ใช้เหรียญเมกซิกกัน

การอาหาร

มีปลาสดใหญ่เล็ก เนื้อกวางเนื้อทราย ที่พรานไล่ตามเชิงเขาใกล้ ๆ
สุกรจีนเลี้ยงโคฆ่าขายอยู่เนือง ๆ ผลไม้แดงอุทิศเป็นใหญ่ น้อยหน้า
ทับทิม มะม่วง บ้าง

๒ การวอนเย็น

ผู้ว่าราชการเมืองกรมการ ผู้ว่าราชการเมืองคนนี้เป็นคนซื่อ ๆ
ซื่อ ๆ อำนาจน้อย ราษฎรก็ใคร่ไม่มีความเดือดร้อนสิ่งใด ผู้ว่าราชการ
เป็นคนทำมาหากิน มีตังโປ່ต่างคนจับปลาดำเป็นต้น

เขาสามร้อยยอดแขวงเมืองปราณ ไชยภูมิที่

เรือสุริยมณฑลทอดค้อมน้ำลึก ๑๐ ศอก ไกลจากฝั่งประมาณ ๖๐
เส้น ในเกาะตะกุดตรงหน้าอ่าวคำดาบ่อน้ำ ปากทางที่จะขึ้นถ้ำสามร้อยยอด
ดูไปจากเรือมีเขาหลายชั้นแลเห็นคำดาแต่ไกล คำดานั้นตั้งอยู่ไกลจากทะเล
ประมาณ ๒๐ เส้น คำดานั้นชอกกว้าง ๑๐ ศอก ๓ ห้อง ๆ กลางนั้นมีบ่อ
น้ำ ๆ จืดสนิท ตั้งแต่คำดาเดินไปเข้าร่มไม้ ถึงเชิงเขาทางประมาณ
๑๐ เส้น มีทางขึ้นเขาเป็นก้อนศิลาดำดับพอขึ้นได้ง่ายตามที่ใดทำไว้ตั้งแต่
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เสด็จพระราชดำเนิน (๑) ทางขึ้นเขาชันขึ้นไป
จนถึงชั้นที่สุด มีพื้นลาดคิດตั้งแต่ขึ้นเขามาทางประมาณ ๒๘ เส้น แล้ว
ทางต่ำลงไปหาปากถ้ำอีกทางประมาณ ๘ เส้น รวมทางตั้งแต่เชิงเขา
ที่ปากถ้ำ ๘๐ เส้น ที่ปากถ้ำเป็นเว้งโพรงลงไปในถ้ำชั้นหนึ่ง ประมาณ ๓๐
วา มีชันพักได้เห็นรอยน้ำตกเป็นฟุ้งมารับอ่างหลายชั้น สูงประมาณ ๓
วา กว้างประมาณ ๔ วา เป็นดีศีลารอยน้ำจับดีชาน้ำไม่มี ในที่เหล่านั้น
มีศิลาแก้วเกลบเรียงรายหลายแห่ง แล้วมีทางลงไปเป็นคุหา ถึงเว้ง
ที่ ๑ มีปล่อง ๒ ปล่อง แสงสว่างลงไปตั้งแต่พ้นถึงปากปล่องประมาณ
๑๕ วา ที่ตรงปล่องลงมานั้นมีต้นไม้งามเหมือนสวนป่า ในเว้งที่ ๑ นั้น
กว้างได้อาไมเตอร์ประมาณเส้นเศษ ตามศิลาข้าง ๆ มีน้ำย่อยเป็นศิลา

(๑) คราวเสด็จพระราชดำเนินมณฑลพายัพใต้ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๐๒

รอยน้ำตกปากถ้ำนอกเขาสมร้อยยอด

พุ้ห้อยใหญ่เล็ก ดีขาวหลายแห่ง ที่พื้นตรงน้ำหยดมีสีดำของรับน้ำหยด
 อยู่ ๔-๕ กอง กอง ๑ ใหญ่ฐานประมาณ ๔ ศอก น้ำหยดลงมาเป็น
 ศิลาจับกองศิลา เกือบจะติดเป็นก้อนเดียวกัน ริมเพิงศิลาข้างถ้ำน้ำหยด
 ลงมาเป็นศิลาตั้งถึงพื้นดินใหญ่ ๔-๕ กำ เหมือนเสาค้ำช่องเดียวไปข้าง
 ซ้ายมือ มีหินนูนหินปูนสูงกว่พื้นประมาณ ๒ ศอก มีช่องทางเดิน
 เข้าไปประมาณ ๑ เส้น กว้างประมาณ ๒ ศอกเหมือนสะพาน ข้างขวามือ
 เดินเข้าไปเป็นเว้งเหมือนเหว เข้าถึงเว้งถ้ำชั้นในกลม กว้างได้อำมิเตอร์
 ประมาณ ๓ เส้น มีปล่อง ๆ เดียวกลม ปากปล่องประมาณ ๑๐ วา
 แสงสว่างลงไปในถ้ำเหมือนอยู่ข้างนอก ตั้งแต่พื้นถึงปากปล่องสูงประมาณ
 ๒ เส้น กลางพื้นมีโคกดินสูงพื้นพื้นถ้ำประมาณ ๓-๔ วา มีต้นไม้รายเรียง
 เป็นละเมาะสดชื่นงามเหมือนสวนป่า มีต้นไม้ใหญ่ ๔-๕ กำสองด้านต้น
 มีนกนกอินทรีและเพนต่าง ๆ เป็นอันมาก ตั้งแต่ช่องปากถ้ำที่เข้าไปตรง
 ข้ามริมเว้งถ้ำข้างโน้น มีรอยที่น้ำไหลลงมางอกเป็นศิลาเป็นชั้น สูงขึ้นไป
 กว่โคกประมาณ ๔-๕ วาแล่วมีทางลงชั้นข้างขวามือลงไปริมถ้ำ มีหนทาง
 ชั้นถ้ำพนรอบเส่มอโคกกว้างตั้งแต่ ๓ วาไปจน ๑๐ วา ข้างซ้ายมือเข้าไป
 มีปล่องสูงขึ้นไปสองปล่อง เหมือนมีถ้ำต่อไปข้างขวามือเข้าไป เว้ง
 ชั้นในมีหินเป็นหลังคา ต่ำลงมาพื้นพื้นประมาณ ๕-๖ ศอก มีน้ำย่อย
 ลงมาถึงพื้นถ้ำ เหมือนเสาค้ำถ้ำรอบหลายแห่ง ที่รอบหินในเว้งนั้นม่นา
 ย่อยลงมาเป็นพุ้ห้อยหลายแห่ง การที่จะเที่ยวถ้ำนั้นไม่ต้องมีไฟเพราะ
 มีแสงสว่าง เว้นแต่ที่ช่องมีสะพานเข้าไปเว้งชั้นในหุบรู้อยู่หน่อยหนึ่ง
 พอเดินไปได้

ที่อำเภอคลองบางปู ไปจากอำเภอดำรงวิทยะเขิมน้อยเพียงแห่งหนึ่ง
 ในอำเภอบางปูนั้นมีหาดทรายต้นขวางอำเภอ ไปจนถึงเขาฝั่งข้างเหนือของน้ำ
 คลองบางปูชิดติดถึงข้างอำเภอ ตั้งแต่อำเภอตรงท่าศาลาไปถึงปากคลองบางปู
 ทางประมาณ ๘๐ เส้น ในปากคลองบางปู มีโรงราษฎรอาศัยอยู่ฝั่ง
 ข้างเหนือ ๕ โรง ฝั่งใต้ ๓ โรง คลองบางปูกว้างประมาณ ๑๑-๑๒ วา
 น้ำลึกสองข้าง ฝั่งคลองมีต้นโกงกาง ต้นปะโดง ต้นชวาด ต้นตบูน
 ตลอดจนคลองเข้าไป ปดายคลองอย่างถึงทุ่ง ตั้งแต่ปากคลองเข้าไปสองสาม
 คูก คลองเดียวชิดเชิงเขา แล้ววกเข้าไปในลูกเขาดำมร้อยยอดดัดเดียว
 เข้าไปประมาณ ๖-๗ คูก ถึงที่สามแยกบางปูเข้าไปอีกสามสี่เดียวถึงที่
 ดานทราย มีต้นไม้เล็ก ๆ ห้าง ๆ เป็นตะเมาระลูกเขาดำมร้อยยอดข้างฝั่ง
 เหนือคลองบางปู ตั้งอยู่กับพื้นดินสูงเคียงเรียงกันไปหลายเขา ที่เป็น
 ศิลาเกลี้ยงมีแต่ต้นไม้เป็นหย่อม ๆ ก็มี ดูนดงามเหมือนนกเขิน พื้น
 ทรายขาวสะอาดเสมอ ข้างฝั่งใต้คลองบางปู พื้นทรายสะอาดตะเมาระเหมือน
 ฝั่งเหนือ แต่ลูกเขาห่างคลองประมาณ ๓๐ เส้น ๔๐ เส้น ราษฎรซึ่งปลูก
 โรงอาศัยอยู่ปากคลองบางปูนั้นมีประมาณ ๖ ครีว ๗ ครีว เป็นคน
 ขำขันเจ้าบ่าวหนึ่นายหลบหนึ่นมาอยู่อาศัย เคยจับปลาคิดไม้ป่าแตก
 เป็ดยนกับลูกคำไปมาเพียงชีวิต ถ้าเห็นเป็นเรือราชการ ก็พากันหลบหนีไป
 อยู่แต่ที่จจะไม่ให้เหตุบังพอเข้าโรง ที่ในสามแยกคลองบางปูนั้นมีศิลา
 เหมือนรูปปู ที่เรียกกันว่าปูหิน ราษฎรดำเอาขนมาซื้อขายกันเนื่อง ๆ
 ระยะทางตั้งแต่เรือจอดถึงปากคลองบางปูประมาณ ๑๖๐ เส้น

เกาะพังงันขึ้นเมืองไชยา

ไชยภูมิที่

เรือสุริยมณฑล ทอดอยู่ที่อ่าวเกาะพังงันด้านใต้แห่งเดียวน้ำลึก
๓ วา ไกลจากตลิ่งประมาณ ๗๐ เส้น แลเห็นหมู่เขาที่เกาะสูง ๆ ชับซ้อน
กัน ด้านนั้นฝั่งใต้ มีหาดทรายเลื่อมการังซึ่งชาวเกาะพวกนั้นเรียกว่าคันทา
อยู่ห่างตลิ่งประมาณ ๒๐ เส้น เรือเล็กจะเข้าออกต้องเกาะคันทารังไป
กว่าจะมีช่อง ช่างหัวการังข้างเหนือจึงมีช่องเข้าฝั่งได้ ภายในคันทารัง
เวลาน้ำขึ้นมีน้ำเรือเดินได้ ริมชายหาดเวลาน้ำลงการังผุดน้ำแห้ง แลเห็น
การังที่หาดทรายเหล่านนั้นไม่มีเปลือกหอยที่ควรเก็บ เดินไปตามหาด
น้อยหนึ่ง มีศาลามุงจากแห่งหนึ่ง เปนหนทางจะเข้าไปวัดแลบ้านราษฎร
พื้นแหลมด้านใต้ไปข้างทิศตะวันออก มีคลองน้ำจืดที่ไหลมาจากเขาแต่ไกล
ในเขานั้นมีธารน้ำไหลออกจากเขาลงทะเลหลายแห่ง เกาะนั้นแต่ก่อน
มีแร่ทองคำ พระยาไชยา (กรับ)^(๑) ได้ให้คนมาทำแล้วก็เลิกกันไป ตาม
ฝั่งมีสวนมะพร้าวเรียงรายตลอดไป ราษฎรทำไร่กันเขตร่วนตลอดไป
ตามชายทะเลข้างด้านตะวันตกมีเกาะเล็ก ๆ หลายเกาะ ๆ หนึ่งมีพื้นที่ลาดออกไป
ไปตามชายเขามีหาดมีต้นสนต้นมะพร้าวมาก เปนท่าเดาน้ำควรดู ริมเกาะ
เล็กที่มีสวนมะพร้าว มีเปนหลักศิลาขึ้นมาจากน้ำ ดูไหลเหมือนหนึ่งเรือใบ
เกาะเล็กเกาะหนึ่งเห็นแต่ศิลาแดงไม่มีต้นไม้เรียกว่าเกาะเกดียง

(๑) พระยาไชยา (กรับ) คนนี้ถูกถอดในรัชกาลที่ ๔

ตำบลบ้านจนวนคน

มีราษฎรไทย จีน ในเกาะพังงันอยู่ประมาณ ๓๐๐ ครัวเศษ มี เรือประมาณ ๒๐๐ ลำ หลวงสมุทรคือเป็นผู้ว่าการ หลวงบำรุงเป็นผู้กำกับ คนทั้งสองนี้พระยาไชยาตั้งไว้ว่าการ ราษฎรในเกาะนี้ได้แบ่งเป็น สองพวก ๆ หนึ่งเป็นล่วยดิบุก คนหนึ่งเลี้ยงเงินปีละ ๗ บาท ๒ สดถึงเงิน ๒ สดถึงนั้นเป็นค่าฎีกาของนาย พวกหนึ่งล่วยรังนกเลี้ยงเงินปีละ ๕ บาท ๒ สดถึง เงิน ๒ สดถึงนั้นเป็นค่าฎีกาของนาย มีจีนตั้งโรงอยู่ที่สวนมะพร้าว ใกล้ตลาด ตั้งทำนํามันมะพร้าวประมาณ ๖๐-๗๐ คน หลวงสมุทรผู้ว่าการไม่อยู่เข้าไปเมืองไชยา อยู่แต่หลวงบำรุงผู้กำกับ หลวงบำรุงนั้นเป็นคนชาวนอก รูปพรรณเป็นไพร่ไม่มีหลักฐาน พุดจาได้ไม่จนตามเพศชาวนอก มักต้องใช้ ชูจึงได้ราชการ มีกิริยาวิ่งวุ่นประดุจคนยา ราษฎรชาวไทยเป็นคนมีเลี้ยงเป็นชาวนอกทั้งสิ้น จีนซึ่งมาอยู่นั้น เป็นจีนชาติไหหลำทั้งสิ้น ถ้าจะพูดเป็นภาษาไทยก็เป็นเลี้ยงชาวนอก

การหากิน

คนไทยทำไร่เช่า ไร่เตง ทำสวนมะพร้าวให้จีนถือ บางพวกต้อง ถูกเกณฑ์ทำรังนกที่เกาะงัวตาหลำ ตำบลหมู่เกาะอ่างทอง พวกจีนถือสวนมะพร้าวของไทย ชายมะพร้าวห้าวอย่างหนึ่ง ทำนํามันขายอย่างหนึ่ง กากมะพร้าวที่ทำนํามันแล้วปนน้ำเลี้ยงดูกร มีเรือลำเภาไหหลำบรรทุกมะพร้าวนํามันมะพร้าวอยู่เนือง ๆ ราคามะพร้าวห้าวขายกันที่สวน ๑๐๐ ผล

เป็นเงินบาท ๑ นำน้มนะพรว้าวราคาหีบละ ๑๐ บาท ในเกาะนั้นก็มีกระบือ
 เดียงเพริดบ้างประมาณ ๖๐๐ กระบือ ราคากระบือเดียงกระบือละ ๔—๕ บาท
 กระบือเพริดราคากระบือละบาทหนึ่ง เพราะเป็นกระบือไม่มีใครจะม้การทำ

การอาหาร

มีเนื้อกระบือสุกกระเบ็ดไก่หอยต่าง ๆ ปลาทะเลเล็กบ้างแดดแห้งต่าง ๆ
 ผลไม้มีทุเรียนมะม่วง

ความ

ไม่มีใครม้จักเป็นเปรียบเทียบ โจรผู้ร้ายที่สุดจนชะโมยไม่มีใครม้ จะมี
 ก็แต่ผู้ร้ายจรมาจากฝั่งเป็นคราว ๆ ราษฎรในเกาะต่างคนต่างทำมาหากิน

การว่อนเย็น

พวกราษฎรชาวเกาะถ้อยกันว่ามีความสุข ได้ย่ำด้วยแดดก็ตองถูก
 นายขอแรงบ้าง ไม่ถึงเป็นการเดือดร้อน

เกาะสมุย ชนเมืองนครศรีธรรมราช

ไชยภูมิทั

เรือสำเภาจอดทอดสมออ่าวแม่น้ำด้านเหนือ น้ำลึก ๓ วา
 ๒ ศอก ไกลจากตลิ่งประมาณ ๖๐ เส้น แลเห็นเขาด้านนั้นซับซ้อนกัน

สูงที่สุดอยู่ประมาณ ๑๗ เส้น ที่ตรงเรือจอดนั้นเวาหน้าน้ำฝนตกชุก แด
 เห็นน้ำตกที่บนเขาได้ บนเกาะฝั่งเหนือนี้มีหาดทราย ไม่มีคันการัง
 ไม่มีเปลือกหอย เรือเข้าจอดได้ถึงฝั่ง ที่ตรงหมู่โรงจัน มีโรงศาลเจ้า
 หาดหนึ่ง มีโรงจันหลายหลัง มีทางพอเดินได้ตลอดไป ออกจากส่วน
 มะพร้าวเป็นป่าดงเมาระแดงพญาเกอบถึงเขาแหลมด้านตะวันตก มีคลอง
 น้ำจืดกว้างประมาณห้าวาเป็นห่วง ๆ ที่เรียกว่าคลองแม่น้านั้น ตามทาง
 เดินมีต้นลำยหายุดแดงต้นหนึ่ง นมแมว มะลิวัน พันพรม กกล้วยไม้
 ที่ตำบลคลองนั้น มีทางแยกอยู่ข้างดอน โกล้เขามีกำนันชื่อหมื่นภักดี
 อักษร เป็นชาวนอกกว่ากล่าวที่นั้น

ในอ่าวแม่น้านั้น มีส่วนมะพร้าวโกล้ตถึงเรียงรายตลอดไปเป็น
 อันมาก ข้างคอแหลมด้านตะวันตกมีพระเจดีย์อย่างเก๋องค์ ๑ สูงประมาณ
 ๓ วา มีลานทรายกว้างเป็นฟุ่มไม้ดงเมาระ ที่นั้นเรียกว่าหน้าพลาณ มีศาลา
 มุงจากหลังหนึ่งสำหรับพวกราษฎรทำบุญก่อพระทรายเดือน ๕ ที่เขาหัว
 แหลมมีโพรงเข้าไปเหมือนถ้ำแห่งหนึ่ง เดียวไปตามชายทะเลด้านตะวันตก
 เรียกว่าเขาแหลมห้วย มีคันการังออกมาประมาณ ๕-๖ เส้น เรือเข้า
 ถึงฝั่งไม่ได้ มีช่องที่ไม่มีคันการังเข้าได้ ถึงหาดเป็นแห่ง ๆ ที่หาดมี
 เปลือกหอยต่าง ๆ มีเบี้ยโพลงเล็ก ๆ บ้างพอเก็บได้ บนตลิ่งมีสวน
 มะพร้าวไว้แต่งเรียงรายตลอดไปหลายแห่ง มีบ้านราษฎรอยู่ประมาณ
 ๑๑ หลัง

เรือสำเภามณฑลทอดลมนอนที่อ่าวหน้าค่ายด้านตะวันออก น้ำลึก ๕ วา
 โกล้ตถึงประมาณ ๖๐ เส้น ด้านนี้มีหาดทรายลาดกว้างประมาณ ๒๐ วา

มีคันการังออกไปจากหาดทรายกว้างประมาณสิบห้าเส้น ยาวตลอดแหลม
 ด้านใต้ไป มีช่องทางที่ไม่มีการังเรือเข้าได้ ถึงหาดแห่ง ๑ ส่วนข้างเหนือ
 ทางกว้างประมาณ ๓-๔ วา ที่หาดทรายริมการัง เวลานั้นมีเบญไพล่ง
 เปน ๆ ตามการังบ้าง มีหอยเปนต่าง ๆ บ้าง ตามการังใต้น้ำมี
 หอยเม่นเปนอันมาก เป็ดอกหอยบนหาดไม่มี ชายหาดที่น้ำท่วมถึงมี
 ลำห้วยหยองต่าง ๆ เหมือนหญ้าแพรกเปนอันมาก ริมตลิ่งมีสวน
 มะพร้าวเปนอันมาก ทางที่จะขึ้นบกตากเรือเดินตัดหาดไปข้างใต้ ริมตลิ่ง
 ถัดสวนมะพร้าวออกมา มีโรงจากเปนที่พักมะพร้าวแล่นค้าอยู่ปาก
 ทางโรงหนึ่ง แล่นมีทางเดินเข้าไปในสวนมะพร้าว เปนทางจำเพาะเดิน
 ตลอดเดียวไป มีต้นไม้รกอยู่ใต้ ต้นมะพร้าวสองข้างทาง ตั้งแต่ตลิ่งตาม
 ทางตลอดไปข้างใต้ประมาณ ๓๐ เส้น มีโรงจั่นให้หล้าซื้อกิมยี่ มาตั้ง
 เปนเก้าอี้ถนัดสวนมะพร้าว แล่นตั้งห้างรับแล่นค้าต่าง ๆ มีบ่อน้ำ
 ก่อด้วยศิลาการัง หน้าโรงจั่นออกไปทางประมาณ ๒ เส้นเศษ มีตึก
 ศาลเจ้าสองหลังแฝด กว้างประมาณสี่วาเรียกว่าศาลเจ้าบุญเก๋ากัง มีทาง
 เล็กเดินไปด้านใต้ ตามสวนมีโรงจั่นตั้งถนัดสวนเปนแห่ง ๆ มีคลอง
 เรียกว่าคลองน้ำใหม่ มีสะพานไม้ข้ามคลองกว้างประมาณ ๖ วา ริมคลอง
 สองข้างมีกอจาก ราษฎรได้อาศัยใช้จากนั้นมุงหลังคา เดินต่อไปทาง
 ประมาณ ๓๐ เส้น ถึงสวนมะพร้าวพระยานคร มีต้นมะพร้าวรวม ๑๑๐๐ ต้น
 แดกหมดแล้ว ๗๐๐ เศษ จันทรงพระยานครตั้งเป็นที่ชุมนุมถนัดสวนเก็บ
 น้ำมนมะพร้าวเอาไปหนึ่ง ๓๖ หาบ กับมะพร้าวหัว ๑๐๐๐๐ ผล เดินถัด

ไปหลังสวนมะพร้าวออกทุ่งนามะเระมีที่นาฟางประมาณ ๑๐๐ ไร่ มีคลอง
 น้ำธารไหลจากบนเขาตงทุ่งนา แลเห็นรอยหน้าผาซึ่งเป็นที่น้ำตก เมื่อเวลา
 ฤดูฝนชุก ที่ระหว่างน่านน้ำหนองบัว กว้างยาวประมาณ ๓-๔ เส้น
 มีนกเป็ดน้ำแดงใหญ่เป็นอันมาก เดินข้ามท้องนาไปถึงวัดมะเระอยู่บน
 โคกสูงกลางทุ่ง ข้างวัดด้านใต้มีทุ่งนาใหญ่กว้างเหลือประมาณ เรียก
 ว่าทุ่งใหญ่ วัดมะเระนี้มีโบสถ์ร้างมุงหลังคาจากโบสถ์หนึ่ง มีวิหารมุง
 หลังคากระเบื้อง ฝาผนังก่อด้วยอิฐโบราณชำรุด มีพระประธานหน้าตัก
 กว้าง ๘ ศอก แลมีพระพุทธรูปใหญ่น้อยตั้งแต่มีวิหารประมาณ ๕๐ รูป
 มีกุฏิมุงจากเครื่องผูกฝาขัดแตะ ๔ หลัง มีหอฉัน ๑ หลัง มีพระเจดีย์
 โบราณอย่างเก่า ๑ องค์ ในวัดนี้มีต้นไม้ใหญ่ๆ รมรื่นเย็นสบาย แลมี
 ต้นไม้ต่าง ๆ คือมะม่วง ชนุน จันทน์ ทุเรียน มะเฟือง มะปริง
 หมากร มะพร้าว มีพระสงฆ์ ๕ รูป วัดมะเระนี้ได้ความว่า ท่านชรว
 พุทธวรเป็นพระแต่ครั้งแผ่นดินขุนหลวงตากสร้างไว้ คนชาวเกาะลัมพูนิยม
 นับถือว่ามีวิद्याาคมศักดิ์สิทธิ์ตลอดการเจ็บไข้ จนถึงคนเดินเรือผ่านมา
 หน้าเกาะลัมพูถูกคลื่นลม แลบนบานคลื่นลมก็สงบเรียบร้อยไป เมื่อชรว
 พุทธวรตายแล้ว ราษฎรปลงศพเก็บอัฐิใส่โกศแก้วตั้งไว้พร้อมด้วยเครื่อง
 ถัดการบูชายังมีอยู่จนบัดนี้ ชาวเกาะถือว่าถ้าจะไปทักันดารไปทัพเป็นต้น
 เชิญเอากระดูกชรวพุทธวรผูกคอไปด้วยอัน ๑ เป็นที่นิยมนับถือเป็นอันมาก

อนึ่งที่ผนังข้างริมประตูข้างขวามีรอยเท้าคนกดอยู่ที่อิฐผนัง ๒ รอย
 ชาวเกาะนิยมถือว่าเป็รอยเท้าชรวพุทธวรกดไว้ ข้างมุมผนังหลังโบสถ์ข้างซ้าย

มีโองเล็ดลอดบ่ยอม ๆ ผั่งอยู่ในผนังครึ่งหนึ่ง ชาวเกาะนิยมกันว่าเปนนํ้ามัน
 เล็กของขรวิพุดษรทำไว้ ถ้าผู้ใดเมื่อยขบเดมิบาดแผลเป็นคันว่าโรคต่าง ๆ
 เอาน้ำมันในโองนั้นทาเป็นหาย ได้ตรวจดูนํ้าในโองนั้นเป็นนํ้าทากับขผึ้ง

ราชฎรนิยมนได้ทำรูปท่านขรวิพุดษร ก่ออิฐปั้นปูนเป็นรูปพระนั่งขัด
 ดมาริหัวโล้น นั่งปนอยู่กับพระพุทธรูปในวิหารนั้นด้วย นั่งอยู่ข้างซ้าย
 พระประธาน

อนึ่งท่านขรวิพุดษรองค์นี้ ได้ทำพระเจดีย์อย่างเก่าที่ระลึกไว้ในเกาะ
 ดมฺยนี้ ๓ แห่ง คือวัดมะเรศแห่งหนึ่ง ที่หน้าพระดานด้านเหนือ ที่กล่าว
 มาแล้วแห่งหนึ่ง ที่แหลมดินเกาะดมฺยด้านใต้แห่งหนึ่ง

อนึ่งในเกาะดมฺยนี้ ตามริมชายทะเลเดมิสวนมะพร้าวเดห่มบ้านเรียง
 รายไปเกือบจะรอบเกาะ มีโรงจันทองถอดสวนอยู่ทั่วไป หมูบ้านไทยมัก
 เข้าอยู่ข้าง ๆ ใน มีบ้านผู้ว่าราชการกรมการตั้งอยู่เชิงเขาด้านใต้ บ้านจีน
 เป็นโรงอยู่กับพื้น ซื่อประมาณ ๕,๖ คอก บ้านไทยเป็นเรือนยกพื้น
 สูงจากดินประมาณ ๒ คอก ฝาขัดแตะเป็นลายสองซื่อ ๕,๖ คอก

อนึ่งมีตำบลน้ำตกจากเขาเป็นลำธาร น้ำไหลลงทะเลรอบเกาะไป
 ถึง ๑๑ แห่ง ตำบลลำธารนั้นทิศใต้ ๒ ธาร คือท่าศรีไชยาแห่งหนึ่ง
 ท่าตะเกแห่ง ๑ ทิศตะวันตก ๓ แห่ง คือท่าบ้าน้อยแห่งหนึ่ง ท่าป่าใหญ่
 แห่ง ๑ ท่าตะเคียนแห่ง ๑ ทิศเหนือคือท่าบางปอแห่ง ๑ คลองแม่น้ำ
 แห่ง ๑ ทิศตะวันออกคือคลองน้ำใหม่แห่ง ๑ คลองหน้าค่ายแห่ง ๑
 ที่ตำบลน้ำตกลำธารเหล่านี้ พวงจันแจ่งวามเหมองดมฺกเป็นอันมากทุกแห่ง
 ขุดง่ายทำง่าย ขุดลงไปสักอกหนึ่งสองศอกถึงแร่เป็นดมฺกนํ้า ดีกว่าเหมอง

ดับกเมืองนคร แต่ก่อนนพระยานครให้ จนทำครึ่งหนึ่งแล้ว ก็เดเห็น
 ว่าจะมีประโยชน์มาก ภายหลังเกิดวิวาทไม่ตกลงกันด้วยผลประโยชน์
 ก็เป็นการเลิกกันไป ภายหลังพระยานครห้ามขาดไม่ให้ผู้หนึ่งผู้ใดมาทำ
 ดับกได้ ผลประโยชน์ต้องนั่งเก็บอยู่ ครนเมื่อนายฉิมได้รับเป็นที่
 พระสมุข ผู้ว่าราชการเกาะสมุข จะคิดจัดการเรื่องเหมืองดับกนกพอมมา
 ตายเสีย การก่เจียบมาจนบัดนี้ ผลประโยชน์เรื่องดับกน ถ้าได้ลงมือทำ
 เมื่อใดจะได้ผลมาก ทั้งส่วนจะได้ ในดับกนได้เงินภาษีอากรในเกาะนี้ ผู้จะ
 ทำเหมืองจะมาอยู่ในเกาะนั้น โดยมาก ในเกาะสมุขนี้มีภาษีอากรอยู่ ๒ อย่าง
 ภาษีฝิ่นอย่าง ๑ อากรสุร่าบ่อนเบียดสองอย่างเงินเป็นผู้ทำ

จำนวนคนตำบลบ้าน

ในหมู่บ้านเกาะสมุขนี้ ถ้าจะประมาณโรงเรือนราษฎรที่ตั้งอยู่ จะเป็น
 ไทยประมาณ ๔๐๐ หลังเศษ จีน ๓๐๐ หลังเศษ เป็นจำนวนคนซึ่งประจำ
 อยู่ณเกาะนั้น ไทยประมาณ ๓๐๐๐ คนเศษ จีนสัก ๖๐๐ คนเศษ คิดทั้ง
 คนจรไปมาต้งบ้างไปบ้าง จะเป็นคนรวมประมาณถึง ๒๐๐๐ คน แต่คน
 ในเกาะสมุขนั้น มาก ๆ น้อย ๆ เป็นคราว ๆ เป็นต้นว่าถึงฤดูปลูกเลขคน
 หลบหนีมาอยู่เกาะสมุขเป็นอันมาก ถ้าจะคิดในเวลาย่างมาก จะเป็นคน
 ประมาณถึง ๕๐๐๐—๖๐๐๐ คน ๆ ไทยนั้นเป็นคนชาวนอก กิริยา
 หน้าใจแต่เดี๋ยงเป็นชาวนอกทั้งสิ้น มักจะเป็นคนบิดเบือนพูดจาได้ไม่จน
 แต่เป็นคนเกรงกลัวอาณานิคมกตชเป็นต้น ถ้าจะถามถึงได้ก็พูดจาอ้อมค้อม
 วนเวียนปิดบังเป็นธรรมดาหาจริงยาก คนไทยนั้นได้เสียเงินด้วยเป็น ๒ อย่าง

ชั้นแก่เมืองนครอย่าง ๑ เป็นด้วยดีบุกคนหนึ่งได้ยบตะ ๗ บาท ๒ ดั่ง
เงิน ๒ ดั่งนั้นเป็นค่าฎีกาของนาย อย่างหนึ่งเป็นด้วยวังนก ได้ยบคนหนึ่ง
๕ บาท ๒ ดั่ง เงิน ๒ ดั่งเป็นค่าฎีกาของนาย แต่มักจะเป็นด้วยดีบุก
โดยมาก พวกจันนั้นมักจะเป็นชาติให้หาลำทางต้น ชั่วแต่มาถือสวน
ทำนํ้ามันค้ำดินค้ำของไทยดงเรือ พวกจันนั้นถ้าจะพูดภาษาไทยก็เป็นเสียง
ชาวนอก แต่มักมีกิริยาต้งบงชงแซง คนไทยตลอดจนกรมการก็มี ความ
ยำเกรงไม่สู้ว่ากล่าวหักหาญ เกาะส้มยมมีตำแหน่งผู้ว่าราชการเป็นพระ
คนหนึ่ง คือนายฉิมญาติพระยานครที่ตายเสียแล้ว ในเวลาบัดนี้ไม่มีตัว
พระส้มยมผู้ว่าราชการ มีแต่ปลัดอยู่คนหนึ่ง เรียกว่าหลวงส้มยม เป็นคน
แก่อายุมากเป็นชาวนอก ดูท่าทางเป็นคนเรียบร้อยหิมน ๆ แต่เป็นคนมี
กิริยาโบราณ เดกิริยาบ้า ๆ เป็นต้น ยังไม่ทันถึงกับจะเห็นนิสัยได้ เพราะ
หลวงส้มยมฟังจะมาทันเมื่อเวลาจะออกเรือ แต่ได้พบกรมการอีก ๒ คน
คนหนึ่งมีตำแหน่งเป็นขุนจำเมืองมีอายุประมาณ ๕๐ ปีเศษ ท่าทางกิริยา
มักจะเป็นคนดู บางทีจะเกะกะด้วยลักษณะพูดจาไม่ยุติลงร่อยรอย อนึ่ง
ได้ความว่า ขุนจำเมืองเป็นผู้รู้ระดูแลเกาะส้มยมตลอดทั่วไป เป็นผู้ดูแลการ
ปรอเปอติของพระยานครด้วยตลอด

กรมการอีกคนหนึ่ง มีตำแหน่งชื่อว่าหมื่นสุภาเป็นคนเดว ๆ แต่เป็น
คนหนุ่มตา “โก” ท่าทางแข็งแรง (๑) มีกํานันสำหรับอ่าวหน้าค่ายคนหนึ่ง
เป็นที่ขุนศรีกํานัน รูปร่างเหมือนหงษ์ตูลง ได้สอบถามว่า ตำบลเกาะ
ส้มยมเหล่านี้ แบ่งเป็นอำเภอมีกํานัน ๑๒ คน

(๑) คำว่า “ตาโก” หมายความว่าดวงตาวิปริต เช่นตาเหล่หรือตาฟาง เป็นต้น

คนไทยทำนาทำไร่ เขา แตะ ผ่าย ทำสวนมะพร้าวให้เงินถ่อแต่ทำ
น้ำมันยางแต่ได้ พวกจีนนั้นถ่อสวนมะพร้าวของไทยจำหน่ายมะพร้าวแก่
ออกจากเกาะอย่างหนึ่ง ทำน้ำมันมะพร้าวขายออกจากเกาะอย่างหนึ่ง
เลี้ยงหมูให้หมาขายในเกาะแต่ส่งออกนอกเกาะอย่าง ๑ กากมะพร้าวที่ทำ
น้ำมันแล้วปนน้ำเลี้ยงสุกร ๆ นั้นเลี้ยงง่าย ใช้เลี้ยงปล่อยไปในป่าไม่มีใคร
จะมึนคอก ที่โรงจีนเก่าแกกมียี ได้ตั้งโรงสีน้ำมันต่าง ๆ เป็นต้น
ว่าเครื่องใช้บริโภคเป็นราคาทั้งห้างประมาณ ๓๐-๔๐ ซึ่ง ไม่ใคร่ได้
จำหน่ายเป็นการซื้อขาย สิ่งของเหล่านั้นสำหรับได้แลกเปลี่ยนค่า มีมะพร้าว
กระป๋องเป็นต้น ราคาผลมะพร้าวที่ซื้อขายกันที่สวน ๑๐๐ ผลเป็นเงิน ๑ บาท
น้ำมันมะพร้าวหัวราคาหาบละสิบบาท ถ้ามาบรรทุกมีราคาขึ้นถึง
๑๐๐ ละ ๒ บาท ตามโรงจีนมีหมูเปิดไก่อภิรุณ โรงจีนมักจะเลี้ยง
หมูแห่งละมาก ๆ ราคาสุกรที่ขายส่งเรือเขาออกมือน้ำหนักหาบละ ๘ บาท
ในเกาะนั้นกระป๋องเลี้ยงบ้างเพ็ดบ้างเป็นอันมาก แต่กระป๋องที่ราษฎรใช้
น้อยนั้นน้อย เพราะไม่มีการจะทำ เป็นต้นว่าจะได้ใช้กระป๋องเทียมเกวียน
บรรทุกมะพร้าวลงท่า ผู้ว่าราชการก็ห้ามไม่ให้ทำเกวียน ต้องใช้คนแบก
หามมะพร้าวทั้งนั้น กระป๋องอยู่ว่างเปล่าจากการ ราษฎรต้องปล่อย
เลี้ยงเป็นเพ็ดอยู่เป็นอันมาก ราคากระป๋องเลี้ยง ๔-๕ บาท กระป๋อง
เพ็ดราคาตัวหนึ่ง ๆ บาท จนถึง ๒ ตัว กระป๋องเหล่านี้ผู้ว่าราชการ
ห้ามไม่ให้มีหนึ่งใดทำอันตราย ถ้าผู้ใดดอบทำอันตรายก็ปรับไหมแรง

แต่ห้ามไม่ให้ซื้อขายออกจากเกาะ กระบือจึงมีราคาถูกลงยิ่งนัก นัยหนึ่ง
ได้ข่าวว่า พระยากาญจนดิษฐ์แต่งเรือมาซื้อบรรทุกไปคราวหนึ่งเป็นอัน
มาก ครั้นกระบือนั้นไปอยู่ยังฝั่งก็เป็นอันตรายไปต่าง ๆ ไม่เจริญ
เหมือนอยู่ในเกาะนี้

อนึ่งมีเรือลำเภาให้หำใหญ่เล็ก รับสินค้าที่เกาะส้มอยู่เสมอมทุก
เดือน ๆ หนึ่งไม่น้อยกว่า ๔-๕ ลำ จะเว้นอยู่แต่ฤดูลมว่าว ๒-๓ เดือน
เรือให้หำเหล่านั้นบรรทุกสินค้าเป็นต้นว่ามะพร้าว น้ำมันพร้าวหมูไม้ไผ่
ไม้เหลาชะโอนแลสินค้าเล็กน้อยต่าง ๆ ในจำนวนสินค้าผลประโยชน์
ของเกาะส้มที่เป็นประโยชน์สำคัญ คือมะพร้าวมีราคาถูกลงถึง ๑๐๐ ดะ
๑ บาท แต่มีการประหลาดที่ราคากะบือถูกตัวละ ๔-๕ บาท จนถึง
ตัวละ ๑ บาทดังที่กล่าวมาแล้ว มะพร้าวนั้นเจริญด้วยที่ดินดีแลไม่มีดวง
รูปประพรรณต้นมะพร้าว ใบยาวยอดงามเสมอไปทุกต้น ปลูกต้นใด
ก็เป็นงามทุกต้น ส่วนกระบือนั้นก็เลี้ยงง่าย แต่เป็นนิสัยกระบือชอบที่
เกาะส้มเอง อันตรายสิ่งใดก็ไม่มี ขายออกไม่ได้ฆ่าไม่ได้ แต่ไม่มี
การจะใช้พอราคาจึงถูกที่สุดดังนี้ ภาษ่อากรในเกาะส้มนี้ มีอยู่แต่
เตาสุร่าบ่อนเบยเดภาษาผืน ซึ่งอยู่ในเจ้าภาษีนายอากรเมืองนคร ที่เกาะ
ส้มนี้ใช้เบยดิบูก กงษ์ใช้สอยแตกเป็ดียนของ เบยนั้นกดมเจาะ
รูกดาง กดมคูนยักดางนี้วกกับกระเบียดน้อย รูกดางกว้างกระเบียด
ใหญ่มี ๒ อย่าง ๆ หนึ่งหน้าหนึ่งมีอักษรไทยว่า “อาตักงษ์ ๑๐ อันเป็นก้อน”

หน้าหนึ่งเป็นอักษรจีน ๔ ตัว เป็นอักษรจีนตรากด ๒ ตัว อีกอย่างหนึ่ง
มีหนังสือจีน ๔ ตัวทั้งสองข้าง เบียดอย่างนี้ ๑๐ อันเป็นก้อน ๔ ก้อน
เป็นเงิน ๑ บาท

การอาหาร

หมูปิ้งไก่เนื้อกระบือหอยต่าง ๆ ปลาทะเลผักป่าต่าง ๆ ผักไม้
ทุเรียนมะม่วงขนุนบ้าง

เรื่องความ

ความไม่ใคร่มีนัก มักเป็นแต่การเปรียบเทียบ ถ้ามีความซำกั้น
ตายเป็นความนครบาลสำคัญ ก็ต้องส่งไปเมืองนคร ความทงนขุนจำ
เมืองเป็นผู้ชำระ มักจะเป็นเงินกับไทยวิวาทกันเล็กน้อยโดยมาก โจร
ผู้ร้ายที่ลุดจนชะ โมยกี่ไม่ใคร่จะมี เพราะมักแต่ผู้ร้ายจรมาจากเมืองนคร
เมืองไชยาเดบ้านดอน (๑) เป็นราว ๆ ราษฎรในเกาะแยกย้ายกันอยู่ห่าง ๆ
ต่างคนต่างทำมาหากิน อยู่เย็นเป็นสุขด้วยการค้าขาย

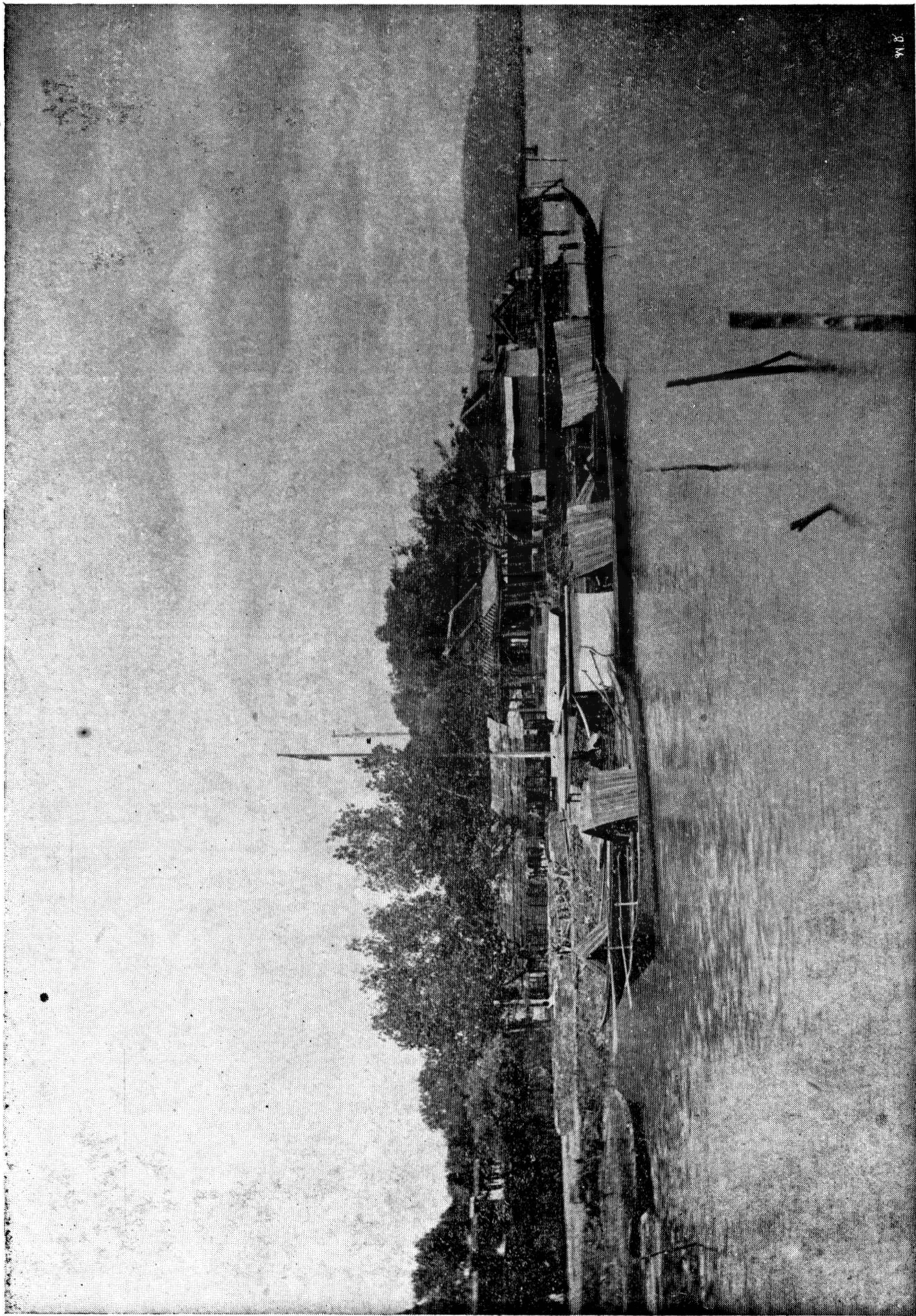
(๑) แม่น้ำหลวงซงเรียกว่าลำน้ำตาปเดียนั้น ตอนใกล้ทะเลเป็นที่ลุ่ม มีที่ดอน
อยู่ทางฝั่งใต้ตำบลหนึ่งเรียกว่า 'บ้านดอน' เจ้าพระยานครน้อยเคยมาตั้งต่อเรือรบเมื่อ
รัชกาลที่ ๓ ครั้นการค้าขายเจริญขึ้น ตั้งตลาดค้าขายที่ตำบลบ้านดอนนี้ ถึงรัชกาลที่ ๔
ย้ายที่ว่าการเมืองท่าทองมาจากชายทะเลมาตั้งที่บ้านดอน ขนานนามว่า "เมืองกาญจน
ดิฐ" เดิวนั้นเรียกว่าเมืองสุราษฎร์ธานี

การรื้อฟื้น

พวกราษฎรไทยชาวเกาะถือนันว่ามีความสุข แดว่าสบายด้วยกัน
ทั้งนี้ไม่มีการเดือดร้อน จะเป็นเพราะเกรงอำนาจผู้ว่าราชการเมือง
กรมการเมืองนครศรีธรรมราชด้วย ถ้าอย่างไรก็หาทราบไม่ เพราะได้
ทราบจากจีนชาวเกาะว่า พระยานครกคดีห้ามปรามราษฎรชาวเกาะกวต
ขันยั้งนัก ผู้หนึ่งผู้ใดจะเอาเหตุการณ์แจ้งแก่ผู้ ที่ไปถึงนั้นไม่ได้ ครึ่งหนึ่ง
หลวงดำรงสุรินทรฤทธิ (บั้น)^(๑) แดกับต้นตอฟัดส์มาตรวจการ แดมี
การเซอร์เวครังก่อน กรมการผู้หนึ่งเป็นผู้รับรอง หลวงดำรง ฯ แด
กับต้นตอฟัดส์สอบถามการงาน แดให้พาไปดูท่าเดเหมืองแร่ในเกาะสมุย
ต่าง ๆ ภายหลังหลวงดำรง ฯ กับต้นตอฟัดส์กลับแล้วพระยานครกเกล้งพาด
เอาผิดลงโทษ กรมการผู้หนึ่งจึงตกอยู่ในโทษจนถึงสิ้นชีวิต กรมการ
แตรราษฎรคนไทยจีนมีความเกรงกรวยยั้งนัก การรื้อฟื้นการยื่นการดีการชั่ว
เห็นว่าไม่ได้ความละเอียด มักจะได้ความที่จีนค้าขายเป็นพื้น มักเป็น
จีนเลว ๆ แดไม่ทราบภาษา แดบางที่รังแกไทยแตรเกลียดไทยจะมาก
ความไปก็มีบ้าง แดได้สอบถามพวกจีนมักกล่าวแต่ว่า มีความสุข
สบายไม่มีความเดือดร้อนด้วยการกตขี้สิ่งใดนัก โจรผู้ร้ายที่สุดถึงชะ โมย
ก็ไม่ใครจะมี จีนผู้หนึ่งได้กล่าวอยู่แต่ความเรื่องหนึ่งว่า มีคนไทยคน
หนึ่งเป็นคนพอมมีเงินในเกาะนั้นชื่อนายมีเป็นคนเกะกะ ไปซื้อสินค้าเข้าที่

(๑) หลวงดำรงสุรินทรฤทธิ (บั้น บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์วัณน์ วร

จันแดง แแยงเอาภรรยาของจันผู้หนึ่ง แด้วภายหลังเก็บบ้านช่อง
 ทรัพย์สมบัติทุกตำบลได้จันผู้หนึ่งเสีย พ้องต่อขุนจำเมืองก่เคยเสีย ได้ดอง
 ลอบถามขุนจำเมืองก่ได้ความจริง แต่แก้ว่าจันพียงนพอง ได้ช่วยกำชับ
 ขุนจำเมืองแดง พวกจันเหล่านั้นมีความที่จะร้องอยู่อย่างเดียว ที่จะ
 อยากให้เกาะเจริญขึ้น อย่าให้ต้องอยู่ในอำนาจเมืองนครกดขี่บังคับ
 ดินค้าท่าทางค้าขายและการเจริญของเกาะนั้นด้วยเรื่องการค้าขาย เป็น
 ต้นว่า ควรจะเปิดเหมืองดีบุกให้คนทำ แดทำถนนหนทางสร้างเกวียน
 ให้กระบือที่มีมากนั้นได้ ไซ้การ เกาะลุ่มยนี้มีความเจริญด้วยการ
 ค้าขายเป็นอันมาก เห็นว่าเกาะลุ่มยนี้ มีไชยภูมิที่อันดีเดิมสินค้าหลาย
 อย่างผู้คนก็มาก จะว่าเป็นเกาะท่าทางที่เรือเมดแะแพกได้ก็ง่าย ถ้าตั้ง
 เป็นเมืองขึ้นเวลาใด เดิมผู้ว่าราชการหรือข้าหลวงผู้กำกับจัดการที่เป็นคน
 มีปัญญา นอกจากคนป่าคนบดพลว เกาะลุ่มยเกาะพงนี้สองเกาะนี้จะ
 เจริญขึ้นได้ เด่มอกกับเมือง โต ๆ เมืองหนึ่งเป็นแน่ แต่ถาต้องตกขึ้น
 อยู่กับเมืองนครทราบใด ความเจริญคงเป็นไปได้เป็นแท้ การเรื่องนี้
 ได้ตรวจไชยภูมิที่เห็นจริงด้วย กับต้นดอพลตัสสรเสถียร ถ้าได้จัดการ
 เรียบร้อยเวลาใดเมื่อใด ผลประโยชน์พระราชทรัพย์แผ่นดินก็คงจะเกิด
 ขึ้นเป็นอันมาก

ศาลาหน้าจวนเมืองสงขลา

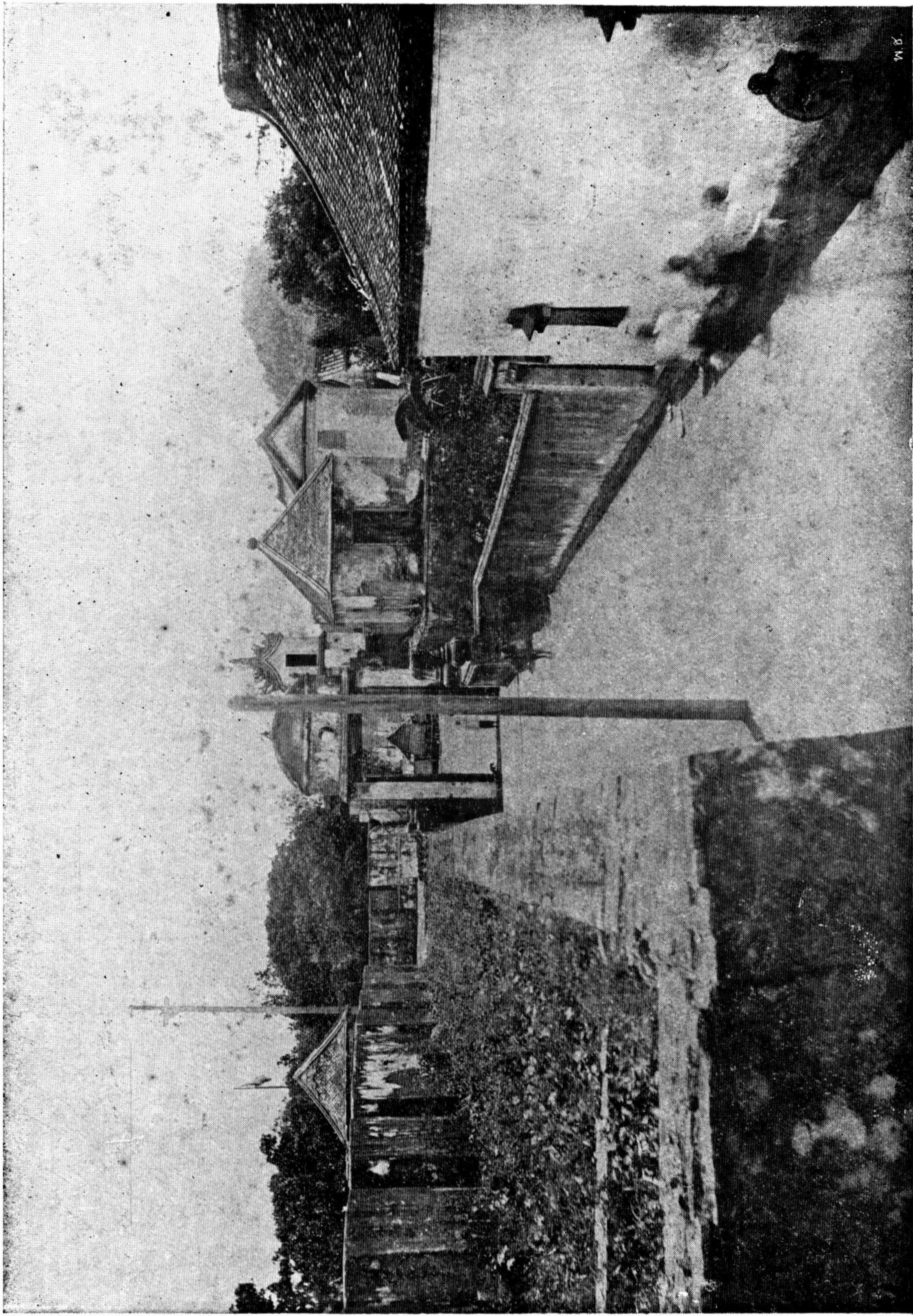
เมืองสงขลา

ไชยภูมิ

เรือสำเภาที่มณฑลทอศมอหน้าอำเภอเมืองสงขลา ด้านเหนือหน้าดัก

๙ คอก โกลจากฝั่งประมาณ ๖๐ เส้น ตรงหลังเกาะหนูประมาณ ๒๐ เส้น ในอ่าวนั้นมีเกาะหนูเกาะแมวเป็นที่ตั้งเขต เรือกำปั่นต้องจอดใกล้ตลิ่งเพราะที่ปากอ่าวน้ำตื้น มีหาดทรายผุดบนน้ำบางจมไต้บ้าง ทางเรือเล็กเดินเข้าออกทางไต้บนหลังหาด หน้าดัก ๒ คอกบ้าง คอกคืบบ้าง ทางเรือใหญ่เดินเข้าออกริมตลิ่งทางเหนือหน้าดักประมาณ ๔-๕ คอก บนฝั่งด้านเหนือของปากคลองมีเขา ๆ หนึ่งลงน้ำเป็นที่สำคัญ ชาวเมืองเรียกว่าเขานกร้า ที่ชาวกรุงเทพ ฯ ไปมาเรียกกันว่าเขาตะเข้ เพราะรูปเขาที่ปากอ่าวเหมือนรูปจระเข้ แห่ลมเขาข้างตะวันออกที่ลงน้ำตั้งเขตแดนว่าเป็นปากจระเข้นั้น ชาวเมืองเรียกว่าแห่ลมแดง แห่ลมจากเรือมีหินสีแดงเป็นอันมาก หินแดงเหล่านี้เป็นศิลาอ่อนชูดเขียนเป็นดินสอก็ได้ ฝนละลายน้ำย่อมฉ่ำได้ ที่แห่ลมแดงนั้นพระยาสงขลา (ตั้งข) ได้ก่อตึกไว้เป็นทำนองเก๋งจีน เป็นศาลเจ้าหลังหนึ่ง ข้างบนเขาที่ปลายแห่ลมตรงศาลเจ้านั้น มีบ่อมบรรณอยู่บ่อหนึ่งก่อด้วยศิลา เป็นบ่อมน้ำเคียว ตรงรับออกมาปากน้ำ มีใบเตมาเหลี่ยมใหญ่ กำแพงสูงประมาณ ๓ คอกเศษ ยาวประมาณ ๕ วาเศษ มีบันนกระสุน ๔ นิ้ว ๔ กระบอกจมน้ำใช้ไม่ได้ บ่อนนี้เป็นของเก่าสร้างไว้แต่ก่อนตั้งตระกูลสงขลา ตามฝั่งต่อเขานกร้าด้านตะวันตกเฉียงเหนือ มีหาดทรายตลอด

ริมหาดข้างโน้นเป็นร่องน้ำลึกเรือเดินได้สะดวก ตั้งแต่แหลมแดงไปตามริม
 ฝั่งประมาณ ๓๐ เส้น มีศาลาเด็กมุงกระเบื้อง ๓ ห้องหนึ่งหลัง นอก
 ศาลามีบ่อน้ำบ่อหนึ่ง ตรงศาลาเข้าไปมีถนนกว้างประมาณ ๓ วา ฝั่ง
 ท้ายถนนยาวเข้าไปประมาณ ๔-๕ เส้นถึงที่เรียกว่ามรหุ่ม เป็นที่ฝั่งศพ
 เจ้าแขกซึ่งมาตั้งอยู่ณเมืองสงขลาแต่ก่อนนั้น ที่นั้นมีศาลามุงกระเบื้อง
 ไทยอยู่ ๒ หลัง ๆ หนึ่งใหญ่กว้างประมาณ ๔ วา ในศาลานั้นเป็นที่
 ฝั่งศพเจ้าแขกก่ออิฐถือปูนสูงขึ้นมาประมาณคอกคืบ กว้างประมาณ
 คอกคืบยาวประมาณ ๔ คอก ข้างบนเป็นรางลึกลงไปมีทรายถมเต็ม
 บนนั้น มีหลักภาษาแขกเรียกว่าอาชนับกอยู่หัวท้าย ๒ ข้าง ที่ด้าน
 กว้างฝั่งศพ ที่คั่นนั้นมีศาลาแดงจารึกอักษรแขกเป็นชื่อ ต่อศาลาใหญ่
 มาด้านเหนือ นั้น เป็นศาลาเด็กกว้างยาวประมาณ ๕-๖ คอก ในศาลา
 นั้นมีที่ฝั่งศพก่ออิฐถือปูนเหมือนกัน ว่าเป็นศพพี่เลี้ยงเจ้า ข้างศาลา
 ใหญ่ด้านขวามือออกเฉียงใต้ มีที่ฝั่งศพก่ออิฐถือปูนอยู่กลางแจ้ง ว่าเป็น
 ศพนายทหาร เดบบริเวณใกล้ศาลานั้น มีหลักศิลาแลงหลักไม้ บักเรีย
 วยอยู่เป็นอันมาก เป็นที่ฝั่งศพของพวกทหารของเจ้าแขกนั้น ที่ตำบล
 มรหุ่มนั้นเป็นที่นับถือของพวกแขกชาวเมืองสงขลา ถึงฤดูเทศกาลเดือน
 ๑๐ พวกแขกพร้อมกันมาทำบุญตักบาตรที่มรหุ่มนั้น ผู้ดำรงราชการเมือง
 สงขลาต้องเป็นธุระช่วยการนด้วย ผู้ดำรงราชการแลกรมการราษฎรคน
 ไทยได้พากันมาพร้อมกันเป็นอันมาก ผู้ดำรงราชการต้องออกเงินแจก
 ให้กับโต๊ะควนที่มาทำการพิธีนั้น คนละครึ่งเหรียญ ๕๐ คน แลต้อง
 ถ่มสัตว์ ๔ เท้า ๒ เท้า บูชาเลี้ยงแขกนั้นด้วยในเทศกาลนั้น ฝ่ายไทย

ทางหล้งบอมที่จะไปตลาดเมืองสงขลา

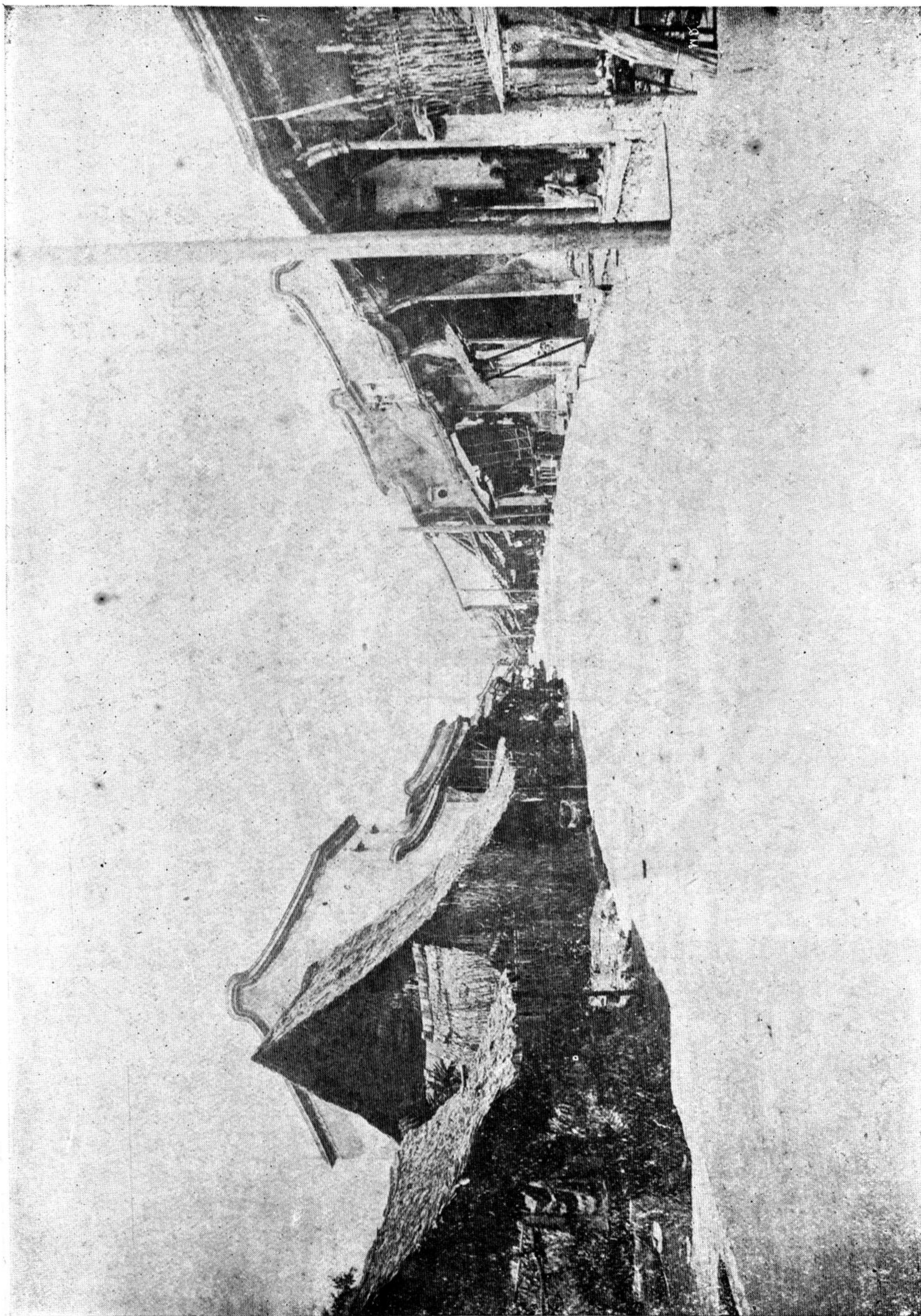
ผู้สำเร็จราชการกรมการต้องมีการทำบุญเหมือนกัน ได้ปลูกโรงที่ริม
 หาดทรายตรงปลายถนนนั้น นิมนต์พระสงฆ์ ๕๐ รูปมาถวายจังหันแล้ว
 พากันก่อพระเจดีย์ทราย แด่เพียงดุกัน บางทีก็มีการฉลองมีตะคอง ฆ้อง
 เปนต้น การพิธีเทศกาลนี้ต้องติดต่อกันมาเสมอทุกปีจนทั่วทุกวันนี้
 หนึ่งในถนอมรุ่มนั้นเป็นพนทรายขาว มีต้นไม้เป็นตะเมาะเตี้ย ๆ
 เสมอไป เป็นที่เที่ยวเดินได้สบายสะดวกได้ชมป่าตะเมาะมีนกปลาวัวเป็น
 อันมาก ถ้าจะเดินไปตามพนทรายแด่ป่าตะเมาะดัดเดียวไปตามทางนั้น
 กับไปทางทิศใต้ทางเขานกหว้า ทางไกลประมาณ ๓๐ เส้น ถึงที่ดอนแห่งหนึ่ง
 เป็นดงมะพร้าวมะม่วง มีโรงราชดูอยู่แห่งหนึ่งเป็นที่ทำมะพร้าว แต่ทำ
 ปลายายทะเลในที่ใกล้ดงมะพร้าวนั้น มีลำคลองเล็กยาวไปทางทิศตะวันตก
 กว้างประมาณ ๔-๕ ศอก เป็นคูเมืองเดิมมีบอมโบราณ (๑) ก่อด้วยหินอยู่
 บอมหนึ่งกว้างประมาณ ๕ วาแต่ชำรุดทรุดโทรม ต้นไม้ใหญ่ขึ้นปกปิดอยู่
 ถัดบอมเข้าไปทางตะวันตก ทางประมาณ ๓-๔ เส้นมีบอมอีกบอมหนึ่ง
 คล้ายๆกัน แลมีบอมอีกบอมหนึ่งจมอยู่ที่หาดทรายชายทะเลตรงไปตะวันออก
 บอม ๓ บอมนี้ แลบอมบนยอดเขาแหลมแดงด้วย เป็นของเจ้ามรุ่ม
 สร้างทำนองเป็นดั่งเมืองสงขลาครั้งก่อน ถ้าจะตัดเดินไปหลังมรุ่มเดินไป
 ทะเลสาบ ทางประมาณวันครึ่ง ต่อฝั่งต่อมรุ่มไปทางเหนือนี้เป็นที่เรือ
 ออกไปฝั่งตะวันออกตกทะเล ฝั่งตะวันตก ๆ ทะเลสาบเมืองสงขลาตลอดไป

(๑) บอมที่ตรงนี้จะเปนของสร้างสมัยกรุงศรีอยุธยาได้ ด้วยเมื่อรัชกาล
 พระเจ้าปราสาททอง พวกแขกมลายูมาชิงเมืองสงขลาไว้คราวหนึ่ง หรือจะเปนของสร้าง
 ครั้งรัชกาลที่ ๓ คราวเดียวกับสร้างเมืองสงขลาเดิวนั้นก็ได้

ที่ปากอ่าวเมืองสงขลา ฝั่งตะวันออกมีหาดทราย เป็นแหลมยาวออกมาเรียกว่าแหลมทราย มีป่าต้นอยู่แน่นหนา ถัดแหลมทรายเข้าไปมีเขา ๒ เขา ๆ ข้างนอกชื่อเขาคังกวน เขาข้างในชื่อเขาน้อย บนยอดเขาคังกวนนี้มีพระเจดีย์อยู่บนยอดเขาองค์หนึ่ง มีสถาปัตยกรรมด้วย สูงตั้งแต่พื้นทัศนียภาพตลอดยอดพระเจดีย์ประมาณ ๔ วาเศษ พระเจดีย์องค์นี้เป็นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินหลวงให้เจ้าพระยาวิเชียรคีรี ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา ที่ ๕ (๑) บรรจุปฏิสังขรณ์ขึ้นไว้สูงใหญ่กว่าเก่า ดินเงินหลวง ๓๗ ชั่ง ๔ บาท แลมีคฤหาสน์ที่ฐานทักษิณด้านเหนือด้านใต้ เป็นที่ทำการบูชาพระเจดีย์ มีศาลาจากอิฐก่อเรื่องสร้างพระเจดีย์ น อยู่ทั้ง ๒ คฤหาสน์เหมือนกัน แลมีแก่งเล็ก ๆ อยู่ ๔ มุมพระเจดีย์ มีกำแพงแก้วล้อมรอบ คฤหาสน์ ๒ คฤหาสน์ ๒ มุมกำแพงแก้วนี้เป็นของเจ้าพระยาวิเชียรคีรี ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา ทำถวายเข้าในพระเจดีย์หลวงคิดเป็นเงิน ๑๗ ชั่ง ๓ บาท พระเจดีย์องค์นี้ได้ทำสำเร็จในปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘ เข้าไปในอ่าวสงขลานั้น แม่น้ำกว้างประมาณ ๒๐ เส้น ฝั่งตะวันออกต้นแหลมทรายนั้นมีบ่อ ๆ หนึ่ง ๔ เหลี่ยมสูงประมาณ ๕ ศอก กว้างยาวประมาณ ๑๐ วาเศษ มีบันไดใหญ่ใช้ไม่ได้ อยู่ ๖ กระบอกเป็นบันไดของเจ้าพระยาสงขลาที่ ๔ (๒) ทำ ถัดบ่อออกมาริมน้ำมีตึกหมู่หนึ่งสำหรับราชการ เจ้าพระยาดุรงค์ไวยวัฒน์ให้ทำไว้ใช้เงินภาษีอากรเมืองสงขลา เป็นเรือนทำนองฝรั่ง ๒ ชั้น หลังคา

(๑) คือเจ้าพระยาวิเชียรคีรี (เม่น ฦสงขลา)

(๒) คือเจ้าพระยาวิเชียรคีรี (สังข์)

ตลาดเมืองสงขลา

มุงกระเบื้องดงดาซื่อ ๘ คอก ๓ ห้องเคียงรอบหลังหนึ่ง ทิมหน้า ๒ หลัง
 ตึกครัวหลังหนึ่ง ตึกสำหรับอาบน้ำ ๒ หลัง มีกำแพงแก้วรอบยาว
 ประมาณเส้นเค็ช โถด ตึกมีบ้านราษฎรหมู่หนึ่ง เรียกว่าบ้านเหตมทราย
 ถัดบ้านเข้ามาวัด ๆ หนึ่งหน้าวัดตกลงน้ำหลังถึงเขาตังกวน มีพระสงฆ์อยู่
 ประมาณ ๘-๑๐ รูป เรียกว่าวัดเหตมทราย ถัดวัดเหตมทรายไปมีบ้าน
 เรือนราษฎรเรียงรายกันเข้าไปถึงวัดนาถม หน้าวัดลงน้ำมีศาลามุงกระเบื้อง
 หลังหนึ่ง แล้วมีบ้านราษฎรเรียงรายกันไปจนถึงกำแพงเมือง

ตัวเมืองดงดานันตั้งอยู่ฝั่งตะวันออก กำแพงเมืองโถดจากน้ำ
 ประมาณ ๒๐ วา กำแพงก่อศิลาก้อนสอปูนลำดับให้เรียบเปน ๒ ชั้น ๆ
 นอกหนาประมาณ ๒ คอก ชั้นในหนาประมาณคอกคืบเปนเชิงเทิน ดุ
 กำแพงเมืองหนาประมาณ ๖ คอก มีใบเสมาอย่าง ๔ เหลี่ยม กว้างเสมา ๑
 ประมาณ ๕ คอก สูงขึ้น ๒ คอก ช่องเสมาประมาณ ๓ คอก ตัวกำแพง
 สูงขาดปลายเสมาประมาณ ๗ คอกเค็ช กำแพงด้านตะวันออกตะวันตก
 ยาวประมาณ ๓๐ เส้นเค็ช ด้านทิศเหนือทิศใต้กว้างประมาณ ๒๕ เส้นเค็ช
 มีบ่อม ๘ บ่อม อยู่มุมเมือง ๔ บ่อม ระหว่างกำแพงด้านยาวทิศตะวันออก
 ทิศตะวันตก มีบ่อมอีกด้านละ ๒ บ่อม ตัวบ่อมนั้นกว้างยาวประมาณ ๕ วา
 เท่ากัน มีบันกระสุน ๔ นิ้วอยู่บนบ่อม บ่อมละ ๓, ๔ บ่อใช้ไม่ได้ มีประตู
 เมืองเปนซุ้มใหญ่โดยรอบ ๑๐ ประตู กว้างประมาณ ๖ คอก สูง ๓ วา
 ซุ้มเปนหลังคาจัน ทำนองเปนหอรับ บานประตูมีบานดักด้วย เเดม
 ประตูอีก ๑๐ ประตู เปนประตูช่องกุฎีกว้าง ๔ คอก สูง ๕ คอก

กำแพงเมืองสงขลา รักษาดีเรียบร้อย ไม่ใคร่มีต้นไม้ ชนรุงรัง
 ดางแห่งที่กำแพงด้านตะวันออกเป็นรอยก่อศิลาซ่อมแซมใหม่หลายแห่ง ที่
 กำแพงเมืองด้านตะวันตก ส่วนข้างเหนือตรงประตูเมืองริมท่าสะพานน้ำ
 มีศิลาหน้าบ้านเจ้าเมืองเป็นที่ปัก ๒ หลัง ตรงไปประตูเมืองเป็นบ้าน
 ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาแต่ครั้งก่อน เป็นเรือนชั้นเดียวยกพื้น หลังคา
 มุงกระเบื้องสงขลา วิธีช่างทำ ๆ นองจั้น ตรงประตูเมืองด้านตะวันตก
 มุมกำแพงทิศเหนือ เป็นบ้านพระยาสุนทรานุรักษ์เป็นเรือนชั้นเดียวหลังคา
 มุงกระเบื้องสงขลา วิธีช่างทำ ๆ นองจั้น ข้างในเป็นตึก ๒ ชั้นทำนองจั้น
 กำแพงเมืองเหนือบ้านเจ้าพระยาสงขลาเป็นย้อยออกมา มีประตูใหญ่
 ตรงเข้าไปเป็นกำแพง แล้วมีกำแพงข้ามคลองเข้าไปในเมืองเดียวไปทาง
 ตะวันออก มีศาลาหลังหนึ่งเสาก่อกลม ศาลากว้าง ๕ วา ยาว ๘ วา
 เป็นศาลากลาง แล้วมีถนนตรงออกไปทางด้านเหนือ ซึ่งจะออกตลาดบ้าน
 พระยาสัมปตทิมย์ ตั้งอยู่ด้านตะวันออกเป็นเรือนยกพื้นชั้นเดียว หลังคา
 มุงกระเบื้องไทย วิธีช่างอย่างไทย ข้างในเป็นตึกมุงกระเบื้องสงขลา วิธีทำ ๆ
 นองจั้นเหมือนกัน ข้างด้านตะวันตกเป็นตึกกึ่งบ้านพระอนุรักษภูเบศร์ บัดนี้
 เป็นส่วนของพระยาสัมปตทิมย์ด้วย มีตึก ๒ หลัง ๆ หนึ่งชั้นเดียวหลังหนึ่ง
 ๒ ชั้น มุงกระเบื้องสงขลา วิธีช่างทำ ๆ นองจั้น ที่หลังตลาดนี้มีศาล
 เทพารักษ์จีนหลังหนึ่ง เป็นตึกทำนองจีนชั้นเดียวเป็นศาลปูนเก๋ากัง หน้า
 ศาลตรงออกไปทิศเหนือ มีถนนเป็นตลาดกว้างประมาณ ๔ วา ฟากถนน
 ๒ ข้าง มีตึกเก๋งจีนบ้านมุงจากบ้าง ราษฎรขายของร้านชำ ผ้านุ่งห่ม
 เป็นต้น ถนนตลาดที่ขายของ ยาวประมาณ ๒๑ เส้น แล้วมีถนนเดียวไป

ทางตะวันออกประมาณ ๕ เส้น มีวัดแห่งหนึ่งชื่อวัดชีมาวาคซึ่งชาวเมือง
 เรียกว่าวัดกลาง เป็นวัดสำคัญ สำหรับถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา วัดนี้
 พระยาสงครามที่ ๔ ได้ปฏิสังขรณ์มีพระอุโบสถเป็นต้น มีวิหารหลังหนึ่ง
 ไม่แล้ว มีกุฏิเป็นเรือนมุงกระเบื้องยกพื้น มีกำแพงวัดแข็งแรง มีชุม
 ประชุมยอด ที่มุมกำแพงวัดมียักษ์แต่งตัวประดับนั่งคุกเข่าโตประมาณ
 ๖ ศอก ในวัดนี้มีพระสงฆ์ ๓๗ รูป เป็นพระคณะธรรมยุติกา ซึ่งแปล
 มาจากวัดโสมนัส พระครูธรรมโมฬี ที่ตรงหน้าวัดนั้น มีถนนเดียวไปได้
 ๒ ทาง ๆ ไปทิศเหนือไปข้ามสะพานช้าง เดียวไปออกประตูเมืองกำแพง
 ด้านเหนือได้ แลมีถนนแยกย้ายไปได้หลายแห่ง ที่ใกล้ในกำแพงเมืองด้าน
 ตะวันออกมีตึกดินสำหรับเมืองหม่มหนึ่ง เป็นโรงหลังคามุงกระเบื้องมีสาย
 ล้อฟ้า ในเมืองมีบ้านราษฎรเป็นตึกจันทน์บ้าง โรงเรือนเครื่องผูกเครื่องลับบ้าง
 เรียงรายไปตามถนน แดเป็นหมู่เป็นหย่อม มีเป็นตึกประมาณส่วนหนึ่ง
 เรือนจากประมาณ ๓ ส่วน ค้าตเจ้าอื่น ๆ หลายแห่ง มีวัดในกำแพง ๖ วัด
 หนึ่งที่ตั้งบ้านพระยาสมบัตินิรมล มีตึก ๒ หลังแปดมีเฉลียง
 ด้านหน้าคล้ายศาลเทพารักษ์ เรียกว่าหอขุนเบี่ยงเป็นที่เก็บบายช่อวงศ์
 ตระกูลสงคราม บายนั้นสลักอักษรด้วยไม้หอมเป็นอันมาก
 ที่ถนนตรงหน้าวัดกลางไปข้างทิศเหนือไปออกประตูเมืองกำแพงทิศเหนือ
 มีถนนตัดตรงไปข้างตะวันตกเฉียงใต้ กว้างประมาณ ๕ วา เป็นถนนซึ่ง
 จะตัดไปเมืองไทย ตามบริเวณกำแพงเมืองด้านใต้ ด้านตะวันตกพื้นแผ่นดิน
 เสมอเป็นถนน เป็นทุ่งเห็นกำแพงเมืองได้ตลอด ที่ทุ่งตรงกำแพงเมือง

ด้านตะวันออก เป็นที่ตั้งนามท่าเมรุในตระกูลสงฆสถานนั้น ริมนอกกำแพงเมือง
 ด้านเหนือเป็นถนนตัดลงไปน้ำได้ ที่มุมเมืองด้านตะวันตกเฉียงเหนือ
 มีทางตัดไปแหลมทราย ระหว่างริมทางข้างตะวันตก มีศาลาหลังหนึ่งกว้าง
 ประมาณ ๖ วา ยาวประมาณ ๘-๑๐ วา ทำเป็นทำนองจีน ในศาลานั้น
 มีที่ฐานศิลาประดับด้วยลวดลายอยู่ ๒ ที่ เป็นที่ให้องค์พระพุทธรูปยืน
 ตระกูลสงฆสถาน ถนนนั้นไปถึงแหลมทราย เลี้ยวไปถึงเขาตังกวน มีบันได
 ขึ้นเขาชั้นหนึ่ง ๑๗ ขั้น แล้วมีทางลาดเดินไปบนเขาชั้นบันไดอีกชั้น
 หนึ่ง ๕๗ ขั้น จึงถึงที่บนพระเจดีย์ยอดเขาตังกวน เป็นที่ประดิษฐาน
 เมืองสงฆสถานได้ โดยสะดวก ถนนที่ไปแหลมทรายนี้ แยกไปที่ตั้งสำหรับ
 ราชการที่แหลมทรายก็ได้

ที่มุมเมืองนอกกำแพงด้านเหนือตะวันตก มีตึกหมู่หนึ่งหันหน้าลงน้ำ
 โดดเด่นประมาณ ๔-๕ ชั้นเป็นตึก ๒ ชั้น วิถีช่างทำ ๆ ของตึกฝรั่งยังทำ
 ไม่ได้ ช่างในเป็นตึก ๒ ชั้น ๓ หลัง วิถีช่างทำ ๆ ของจีนเกมฝรั่ง ทำ
 สำเร็จแล้ว มีกำแพงบ้านก่ออิฐเป็นบริเวณ บ้านตึกหมู่นี้เป็นบ้านหลวง
 อนันตสมบัติบุตรพระยาสุนทรภิตาได้ทำไว้ยังค้างอยู่

ที่มุมเมืองด้านตะวันตกริมน้ำ มีตึกหมู่หนึ่งหันหน้าเข้ากำแพงเมือง
 เป็นตึกชั้นเดียวแต่ ๒ ชั้นบ้าง วิถีช่างทำ ๆ ของจีน เป็นหมู่บ้านหลวง
 วิเศษภักดีบุตรพระยาสุนทรภิตา ตามชานนอกกำแพงเมืองด้านตะวันตก
 ได้ศาลาทำหน้าบ้านเจ้าเมืองลงไปริมน้ำ แลพื้นที่ริมชานเมืองนั้น มี
 หมู่บ้านราษฎรไทยจีนเป็นตึกบ้าง เป็นโรงเรือนจากโดยมากแน่นหนา
 ตลอดไปถึงคลองดำโรง ระยะบ้านประมาณ ๑๐๐ เส้น ที่ตรอกระหว่าง

บ้านกับกำแพงเมือง ตรงตลาดในเมืองออกมาทางประตูช่องกุฏ มีตลาด
 ขายของเครื่องสัณตักปลาเป็นต้นตลอดไปในหมื่นนั้น ตามริมน้ำใกล้กำแพง
 เมืองไปทางประมาณ ๒๐ เส้น มีโรงบันจบเจียวแห่งหนึ่ง แดบนกระเบื้อง
 บันอิฐอย่างละเอียดอย่างดี แดบนถวนแฉวของดีของบาง เพราะเป็น
 ที่ดินเห็นยวละเอียดอย่างหนึ่ง ตามพื้นที่แผ่นดินดังตลาดตามลำน้ำฝั่ง
 ตะวันออกตลอด ต่อไปนั้นมีสวนเป็นอันมาก มีนาบ้างเล็กน้อย ที่ฝั่ง
 ตะวันออกท้ายเกาะยอทางตะวันตกเฉียงใต้ มีคลองแห่งหนึ่งชื่อคลอง
 อุตะเกา ปากคลองกว้างประมาณ ๔ วา น้ำลึกประมาณ ๒ ศอก
 ในลำคลอง ๒ ฟาก มีต้นไม้เป็นชายเฟื้อย ต้นเหงือกปลาหมอ ปรังไซ
 เป็นต้น ในลำคลองน้ำลึกประมาณ ๕-๖ ศอก คลองตลอดไปประมาณ
 ๑๐๐ เส้นเศษ มีสวนมะพร้าว สวนผลไม้ต่าง ๆ มีสวนส้มเป็นสวนวิเศษ
 ตลอดไปทั้ง ๒ ฟากคลองประมาณ ๒๐ สวนเศษ เป็นส้มจุกซึ่งชาวกรุง
 เรียกว่าส้มการังตาน สวนเหล่านี้เป็นสวนไทยดีสวนหนึ่ง สวนจีน
 ดี ๒ สวน มีบ้านเรือนตั้งประจำอยู่ที่สวนเป็นอันมาก ในคลองระหว่าง
 สวนส้มนั้น มีวัดอยู่แห่งหนึ่งชื่อวัดสระเต่า มีศาลาที่พัก ๒ หลัง มี
 พระสงฆ์ ๑๗ รูป ที่ตรงมุมวัดนั้น มีคลองแยกไปทางตะวันตก ไปออก
 ทะเลสาบอีกทางหนึ่ง เรียกว่าคลองเกาะนก เป็นคลองกว้างออกไปทุกที่
 จนถึงกว้าง ๒๐ วา แต่ในหัวลำคลองอยู่ตะเภานั้น ตรงไปทางเหนือ
 ปลายน้ำตลอดถึงแดนเมืองไทรบุรี

ในลำน้ำดังตลาดฝั่งตะวันตก ตั้งแต่เข้าปากอ่าวพินเขตมณฑล
 มาแล้ว ที่บนยอดเขาณภานัน มีพระเจดีย์เล็ก ๒ องค์ เป็นของส้มแดง

เจ้าพระยาองค์ใหญ่องค์ ๑ ของสมเด็จพระเจ้าพระยาองค์น้อยองค์ ๑ แต่ชำรุด
 เดียวองค์หนึ่ง (๑) ถัดมาถึงเขาแหลมสนตรงหน้าเมือง มีบ่อน้ำก่อกด้วยศิลา
 ประมาณ ๒๐ วา ในบ่อนมีศิลาแท่งมุขมีใบเสมา กำแพงด้านเดียวยาวยื่น
 ตดหลังหนึ่ง แลมีบ่อน้ำบนหินลึกประมาณ ๖ ศอก น้ำไหลออกมาจาก
 เขาเจ็ดต้นท ข้างบนนั้นมีสระตั้งค้ำยาวประมาณ ๔ ศอก โท ๒ กำ ทำด้วย
 ศิลาตั้งไว้บนฐานปูน มีต้นประดู่โตร่มรื่น ๒ ต้น แลมีบ้านเจ้าเมืองเก่า (๒)
 ทำเป็นเรือนไทยหลังคามุงกระเบื้อง ฝาขัดแตะถือปูน ๓ หลัง ริมบ้าน
 เจ้าเมืองมีศาลเทพารักษ์ โบราณเป็นศาลจีน ตามเชิงเขาตลอดดงถึงน้ำ
 มีหมู่บ้านราษฎรเป็นโรงเป็นเรือนจาก แ่นหนาอ้อมเขาไปจนถึงปากช่อง
 ทเด่ล้าบ ที่ว่างหมู่บ้านคนตามเชิงเขานี้มีอยู่ ๒ แห่ง เป็นที่ห้องสุขุณย์พงศ์พ
 เจ้าเมืองแลวงศ์ญาติผู้ใหญ่ ตระกูลสงขลา ในระหว่างหมู่บ้านตามเชิงเขา
 ขึ้นใน มีวัดเรียงราย ๔ วัด คือวัดสุพรรณศิริ ๑ วัดชีมาวาส ๑ วัดภูผา
 เบิก ๑ วัดบ่อทรัพย์ ๑ อ้อมเขาหมู่บ้านไปแล้วเป็นบ้านห้อยม แด่น้ำ
 คาดตลอดไปริมฝั่งชายทเด่ล้าบ

อนึ่งที่ปากช่องทเด่ล้าบนนี้มีเกาะ ๆ หนึ่งชื่อเกาะยอ มีเขา ๓ เขาเป็น
 ล้ามเหลี่ยม แลหมดวันออกทิศใต้เรียกว่าแหลมภอ แลหมดทิศเหนือ

(๑) สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่เมื่อยังเป็นที่เจ้าพระยาพระคลัง สมเด็จพระเจ้าพระยา
 องค์น้อยเมื่อยังเป็นที่พระยาศรีพิพัฒน์ ได้เคยเป็นแม่ทัพลงไปปราบพวกกบฏมลายู เมื่อ
 ในรัชกาลที่ ๓ องค์ละคราว จึงสร้างพระเจดีย์ขึ้นไว้

(๒) สันนิษฐานว่า เจ้าเมืองสงขลาจะได้ยู่ที่บ้านนี้เพียงพระยาสงขลา จ้อง ครั้น
 ถึงพระยาสงขลา เช่ง ย้ายข้ามฟากมาสร้างเมืองใหม่

เรียกว่าช่องเขาเขียว แห่ลมตะวันตกเฉียงใต้เรียกว่าแห่ลมหัวการังมีตำบล
บ้าน ๓ แห่ง ด้านตะวันตกเรียกว่าบ้านอ่าวทราย ด้านตะวันออกเรียกว่าบ้าน
สวนใหม่ ด้านใต้เรียกว่าบ้านท่าไทร ในเกาะยอนมีสวนเรียงรายอยู่ใน
เกาะ แลรอบเกาะเป็นสวนผลไม้ หมดมะพร้าว จำปาตะ ขนุน ลำต้อ
พุ่มเรียง ตะมุตะ ทุเรียน แลมีสวนมันฝักแตกต่าง ๆ บริบูรณ์ มีบ้าน
ราษฎรเจ้าของสวนเรียงรายอยู่ในเกาะ แลรอบเกาะตลอด มีบ่อน้ำจืด
สนิทหลายแห่ง ที่บ่อแห่งหนึ่งริมน้ำเรียกว่าบ่อหิน เป็นบ่อศิลาหน้าจืด
สนิท ที่ว่าบ่อหิน เป็นบ่อของเก่า แต่บัดนี้บ่อนั้นได้โครก มีบ่อเดือนขึ้น
มาปากบ่อก่ออิฐ มีศาลาเล็กที่นั่นหลังหนึ่ง ในเกาะนี้มีวัด ๒ วัด ชื่อวัด
แห่ลมภอวัดหนึ่ง วัดท้ายเกาะวัดหนึ่ง วัดแห่ลมภอนั้นตั้งอยู่ที่แห่ลมภอ
มีโบสถ์เก่าเจดีย์ก่อเป็นคูหา แลมีศาลาการเปรียญราษฎรสร้างใหม่ก่ออิฐ
ลงขล่าวัว ฝีมืออย่างดีไม่ถือปูนก่อเป็นคูหา มีศาลาริมน้ำเป็นที่พักแห่งหนึ่ง
พื้นวัดเตียนสะอาดร่มรื่นด้วยต้นไม้ ไปจากวัดข้างหัวแห่ลมทิศเหนือ มี
โรงจันทันบนเขา หม้อ ไห โอ่ง ต่าง ๆ อยู่ ๓ โรง ทำของหยาบ ๆ หนา ๆ
ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ มีถนนราษฎรลงทุนทำถนนใหม่ กว้างประมาณ ๔
ศอก สูง ๒ ศอกเศษตัดตรงไปเขาดำสำหรับเลี้ยงชายเขาไปตามสวนไปลง
ที่บ่อหินได้

อนึ่งด้านหน้าเมืองลงขลานั้น ตั้งแต่ปากอ่าวเข้ามาจนตลอดทเลสาบ
เป็นน้ำเค็มทั้งสิ้น ราษฎรมักไม่สำหรับขังขวนทำปลาเรียกว่าไม้ก่ดักพง
แลดองปากน้ำมีหอคอย ปดุกด้วยไม้ ไม่สำหรับทำปลาเรียกว่าคอยยกยอ

ที่หน้าเมืองด้านากกว้างประมาณ ๓๕ เส้น น้ำที่ร่องลึก ๔ วา มีโชดโคตนา
 ที่หน้าบ้านแหลมถนนทางจะไปเกาะยอ ตัวร่องที่จะไปทะเลสาบมีอยู่ ๒ ร่อง ๆ
 หนึ่งตัดไปชิดหัวเกาะยอ ที่แหลมเขาเขียวร่องหนึ่ง ตัดไปท้ายเกาะยอ
 ที่แหลมหัวการังไปเข้าคลองอยู่ตะเกากได้ แล้วอ้อมมาริมเกาะยอทิศตะวันตก
 มาขึ้นจบร่องทางนี้ที่แหลมเขาเขียวก็ได้ ร่องที่จะตัดไปทะเลสาบ ต้องออก
 จากแหลมเขาเขียวไปตามทะเลสาบ ถึงปากคลองปากกรอเป็นคลองช่องแคบ
 ที่จะไปออกทะเลสาบพัทลุง ปากคลองปากกรอนั้นกว้างประมาณ ๕ เส้น
 ในลำคลองไปถึงทะเลสาบพัทลุงประมาณ ๔๐๐ เส้น แต่ในทะเลสาบล่งชธานี
 ตั้งแต่เขาเขียวไปถึงคลองปากกรอประมาณ ๔๐๐ เส้น คิดตามกว้างประมาณ
 ๔๐๐ เส้น น้ำในร่องทะเลสาบประมาณ ๒ ศอก ร่องกว้างประมาณ
 ๒๐—๓๐ วา นอกนั้นน้ำประมาณศอกทั้งต้น เวลานั้นน้ำลงประมาณ
 ศอกเศษ มีหาดทรายกลางทะเลสุดหาดแห่ง เวลานั้นน้ำมากเดือน ๑๒
 เดือนอายน้ำท่วมตลิ่ง น้ำในทะเลสาบถึง ๔ ศอก น้ำจืดตลอดทะเลสาบ
 แลแม่น้ำตลอดออกมาจนถึงเรือจอดที่อ่าวเมืองสงขลา

ตำบลบ้านจำนวนคน

ที่อ่าวเมืองสงขลาตำบลหมู่บ้านแหลมทราย มีโรงเรียนประมาณ
 ๗๐ หลัง มีจำนวนคนประมาณ ๓๐๐ คน ดำน้ำฝังตัววันออกตั้งแต่
 หมู่บ้านแหลมทราย บ้านราษฎรเรียงรายกันไปจนถึงกำแพงเมือง ด้าน
 เหนือประมาณ ๓๐ หลัง คนประมาณ ๔๐ คน ตำบลหมู่บ้านนอกกำแพง
 เมืองด้านตะวันตก ตั้งแต่ใต้ศาลาทำนบ้านเจ้าเมืองลงไปตามระยะบ้านนั้น

ประมาณ ๑๐๐ เล้น ประมาณ ๖๐๐ หลัง เป็นคนประมาณ ๓๐๐๐
 คน บ้านในกำแพงเมืองประมาณ ๔๐๐ หลัง เป็นคนประมาณ ๑๕๐๐ คน
 ด่านฝั่งตะวันตก ตำบลไต่บ้านเจ้าเมืองตลอดไปจนถึงเขาเขียว ในหมู่
 นั้นประมาณ ๕๐๐ หลัง ราษฎรเป็นแซกโดยมาก ประมาณ ๒๐๐๐ คน
 เคษ เรียกว่าบ้านแหลมด่นเป็นบ้านแซกอยู่ตำบลเกาะยอประมาณ ๑๐๐ หลัง
 คนประมาณ ๔๐๐ คน นอกนั้นเป็นตำบลบ้านที่อยู่รายกัน ตามสวนป่า
 แดที่อยู่ตามพื้นที่เขตต์แขวงตลอดไปทั้งดั้น รวม ตึก บ้าน โรง เรือน ใน
 เขตต์เมืองดังชลาทั้งดั้น จะเป็นประมาณสัก ๑๐๐๐๐ หลัง จะมีคนประมาณ
 สัก ๕๐๐๐๐ คนเคษ ถ้าจะคิดแบ่งคนเป็นชาติ จะเป็นคนไทยสัก ๔๐๐๐๐
 คน จะเป็นคนจีนสัก ๒๐๐๐๐ คน จะเป็นคนแซกสัก ๑๐๐๐๐ คน ราษฎร
 คนไทยนั้นเลี้ยงด้วยเป็นหลายอย่าง คือด้วย เงิน ทอง ดีบุก ไไม้กระดาน
 ด้วยเงินคนหนึ่งเก็บปีละ ๕ บาท ๒ สลึง ด้วยทองปีละ ๕ บาท ๒ สลึง
 ด้วยดีบุกปีละ ๕ บาท ๒ สลึง ด้วยไม้กระดาน ๓ คนยก ๒ คนเก็บคน ๑
 หนึ่ง ๗ บาท ราษฎรจีนเป็นจีนผูกปี ๓ ปี ๔ บาท ราษฎรแซกถ้าไม่ได้รับ
 ราชการ ต้องเลี้ยงเหมือนด้วยทอง

ในเมืองดังชลาเวลานนี้มีชาหลวงผู้ใหญ่ในกรุงเทพ ฯ ออกมาชำระ
 ความคือ พระยาเทพประสุน ราชปลัดทูลฉลอง กรมพระกระดาโหม ผู้
 ดำเริ่ราชการถึงอัญกรรม มีกรมการผู้ใหญ่ประจำอยู่ คือพระยาดมบดี
 ภิรมย์ผู้หนึ่ง ชื่อชุ่ม บุตรเจ้าพระยาดังชลา (ดั่งช) ที่ ๔ หลวงวิเศษภักดี
 ผู้ช่วยชื่อชม บุตรพระยาดุ่นทรานุกษ์ (เนตร) หลวงสวัสดิภักดีบุรีรมย์

ผู้ช่วยข้อเด็ก บุตรพระยาศัมมัตถิกรมย์ (ชุ่ม) หลวงอนันต์ดัมมัตถิกรมย์
 บุตรพระยาดุณฑนทรานุรักษ์ (เนตร) พระยาศัมมัตถิกรมย์เป็นผู้ใหญ่มีภรรยา
 เรียบร้อย หลวงวิเศษภักดีเป็นสยัณติพิภัก หลวงสวัสดิภักดีบุรรมย์เป็นคน
 กลาง ๆ หลวงอนันต์ดัมมัตถิกรมย์เป็นคนมีสติ กรมการผู้น้อยลงไปตามตำแหน่ง
 มักเป็นคนชราคนเก่าโดยมาก ทำทางมักจะเป็นคนคืออยู่หลายคน ผู้ว่า
 ราชการกรมการเมืองสงขลานั้นมักถือตามตระกูลเป็นที่ตั้ง มีแบบเรียง
 ลำดับตระกูลเมืองสงขลา ดังนี้

วงศ์สงขลา เดิมเป็นจีนเรียกว่าชาวสงขลา :—

ครัวสงขลา มีภรรยา ๒ คน มีบุตร ๕ คน	บุตรภรรยาใหญ่ คือ บุตรภรรยาเล็ก คือ	พระยาส่งขลาที่ ๑	พระอนันต์ดัมมัตถิกรมย์	ผู้รักษา เมืองจะนะ	๑ ๑	๒
		เป็นพระยาจะนะ				
		ผู้ช่วยเมืองสงขลา	๒	๓	๑	
		หลวงสุนทร แด้ว เป็นพระยาจางวาง	๑			
พระอนันต์ดัมมัตถิกรมย์ที่เป็นพระยา จะนะมีบุตร ๒ คน	คือ	พระยาส่งขลาที่ ๒ (จ่อง)	๑	๒	๑	
		พระยาส่งขลาที่ ๓ (เล้ง)	๑			
หลวงสุนทรที่เป็นพระยา จางวางมีบุตร ๓ คน	คือ	หลวงอุดมภักดี	๑	๓	๑	
		พระยาส่งขลาที่ ๔ (ลั้ง)	๑			
		หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์	๑			

พระยาสังฆาที่ ๒ (จ้อง) มีบุตร ๓ คน	} คือ	เจ้าพระยาสังฆาที่ ๕ (เม่น)	๑	} ๓
		หลวงอนุรักษภูเบศร์	๑	
		นายพลพาย	๑	

พระยาสังฆาที่ ๓ (เส็ง) มีบุตร ๔ คน	} คือ	นายจันมณี	๑	} ๔
		นายสิงมหาดเล็ก	๑	
		นายปาดผัว	๑	
		หลวงพิทักษ์จตุรงค์	๑	

พระยาสังฆาที่ ๔ (สังข์) มีบุตร ๓ คน	} คือ	พระอนุรักษภูเบศร์	๑	} ๓
		นายปลั่งมหาดเล็ก	๑	
		พระยาดมบัตถิกรมย์ (ชุ่ม)	๑	

เจ้าพระยาสังฆาที่ ๕ (เม่น) มีบุตร ๒ คน	} คือ	พระยาสุนทรานุรักษ์ (เนตร)	๑	} ๒
		นายอาดมหาดเล็ก	๑	

พระยาสุนทรานุรักษ์ (เนตร) มีบุตร ๒ คน	} คือ	หลวงวิเศษภักดี (ชม)	๑	} ๒
		หลวงอนันตสมบัติ (เอ็ม)	๑	

พระยาดมบัตถิกรมย์ (ชุ่ม) มีบุตร ๒ คน	} คือ	หลวงสวัสดิภักดี	๑	} ๒
		หลวงอุดมภักดี	๑	

ศิริวงศ์สังฆาตังแต่จันสังฆาเดิม ๒๖ แต่ที่จำได้แต่เป็นราชการแต่

๕
เทาน

ผลประโยชน์การหาเงิน

คนไทยทำส่วนทำปลาทำกุ้งแห้งทำนาทำไร่บ้างเล็กน้อย แลขายของ
จีนทำส่วนทำปลาทำกุ้งทำหม้อทำให้ทำอิฐ แลตั้งค้าขายรับส่งสินค้าแล
ขายของ คนแขกทำปลาทอดผ้าค้าขายบ้างเล็กน้อย ในตำบลท้องตลาด
ของที่ขายมีผ้าม่วง ผ้าพัน ผ้าขาวม้า ไหม ด้าย ผ้าโสร่งไหม ด้าย ผ้าเช็ดหน้า
ไหม ด้าย ผ้าห่อ ผ้าโปก ไหม ด้าย ของซึ่งมีวิชาเกิดขึ้นในท้องตลาด
เมืองสงขลาแต่เท่านั้น นอกนั้นเป็นสิ่งของเครื่องใช้ดอยนุ่งห่มต่าง ๆ ที่
มาจากกรุงเทพ ฯ แลมาจากเมืองต่างประเทศต่าง ๆ ผ้าแลสิ่งของที่
มาจากเมืองแขกประเทศราชต่าง ๆ ก็มีโดยมาก ในท้องตลาดขายของ
ปะปนกัน มีสิ่งของคล้ายร้านในกรุงเทพ ฯ แต่ผ้าเป็นสินค้าใหญ่แทบ
จะมีทุกร้าน

ส่วนสินค้าใหญ่ตั้งค้าขายสำหรับบรรทุกจำหน่ายออกจากเมืองนั้นมิ
เป็นต้นว่า รังนก กุ้งแห้ง หนึ่ง เขา เข้าปลานั้นในพื้นเมืองไม่มี
จำหน่าย เป็นแต่รับช่วงเมืองจำหน่ายต่อไป มีแต่เข้าเหนียวที่เป็นเขา
พื้นเมืองได้ จำหน่ายบ้าง ผลไม้ที่จะจำหน่ายออกนั้นมีแต่ส้มจุกเป็นใหญ่
สัตว์สุกรเป็นใหญ่ จำนวนราคาสินค้าที่จำหน่ายออกจากเมืองในระหว่าง
ปีมะแมเบญจศกนี้ กุ้งแห้งหนัก ๑๐๔๐ หาบ ๑๒ ชั่ง ราคาซื้อขายกัน
หาบละ ๑๑—๑๒—๑๓—๑๔ เหรียญบ้าง ดิบุกหนัก ๒๘๑ หาบ ๙๘ ชั่ง
ราคาหาบละ ๑๔—๑๕ เหรียญบ้าง หนึ่งโคหนัก ๑๘๐๐ หาบ ๑๔ ชั่ง ราคา
หาบละ ๑๑—๑๒ เหรียญบ้าง หนึ่งกระบือหนัก ๒๐๔๑ หาบ ราคา

หาบละ ๘-๙ เหรียญบ้าง เข้าदारเห็นยว ๗๔ เกวียน ๒๑ ถึง ราคา
 เกวียนละ ๓๓-๓๔-๓๕ เหรียญ ด้กร ๒๗๐๖ ตัวหนัก ๒๐๘๕ หาบ ๖๐ ซึ่ง
 ราคาหาบละ ๗-๘ เหรียญบ้าง ด้มจุกเวตาถูก ๑๐๐๐ ละ ๕ เหรียญ
 ออกจากเมืองประมาณสามสิบหมื่น ราคาหมื่นละ ๘๐-๙๐ เหรียญ
 ด้งของที่ขายอยู่ในเมืองเป็นต้นว่าผ้าม่วงไทยผืนละ ๗ เหรียญ ผ้าพันผูกใหญ่
 กุดหนึ่งราคาตั้งแต่ ๑๔ เหรียญจนถึง ๑๘ เหรียญ ผ้าพันเด็กกุดหนึ่ง
 ราคาตั้งแต่ ๑๐ เหรียญจนถึง ๑๒ เหรียญ ผ้าขาวม้าใหม่ผืนละ ๓-๔ เหรียญ
 ผ้าขาวม้าด้ายกุดละ ๘ เหรียญจนถึง ๑๐ เหรียญ ผ้าเช็ดปากใหม่กุด
 ละ ๔-๕ เหรียญ ผ้าเช็ดปากทองใหม่กุดละเหรียญครึ่งถึง ๒ เหรียญ
 ผ้าเช็ดปากด้ายกุดละ ๑ เหรียญถึงเหรียญครึ่ง ผ้าโสร่งใหม่ที่ทอในเมือง
 ผืน ๑ ราคา ๘ เหรียญถึง ๑๐ เหรียญ ผ้าห่อผ้าโพกใหม่กุดละ ๘ เหรียญถึง
 ๑๐ เหรียญ ผ้าโสร่งแพรที่มาจากเมืองแขกถอยราคาถูกผืนละ ๔-๕ เหรียญ
 ผ้าโสร่งด้ายกุดละ ๘ เหรียญถึง ๑๒ เหรียญ ผ้าโพกผ้าห่อด้ายกุดหนึ่ง
 ราคา ๕-๖ เหรียญ ราคาเข้าเปลือกในเมืองเกวียนละ ๑๕-๑๖ เหรียญ
 เข้าदारถึงละ ๓ บาท ๓ ด้ถึงเพอง ปลาหาบละ ๒ เหรียญ ภาษีอากรมี
 ครบทุกด้เหมือนกรุงเทพฯ ๑ ยกเดี่ยวแต่ภาษีหมูเป็ดไก่ ราคาที่เก็บภาษี
 ดินค้าขาออก กุ้งหาบละ ๑ เหรียญ ๘๐๐ เบย ด้บุกหาบละบาท หนึ่งโค
 หนึ่งกระบือหาบละบาท เข้าเห็นยวเกวียนละ ๓ เหรียญ หมู ๔ ตัวเหรียญ
 ๒ ด้
 เรือค้าขายของคอเวอนเมนคมอยู่ตามหนึ่งชื่อเรือจำเรณูด้ด้ดี เป็น
 เรือปาก ๒ ด้ครัง เวดานไปบรรทุกเกลือเมืองตานี เรือของพระยาด้นทรา

ดำหนึ่งเป็นเรือปริก ๒ ลำ เรือจีนไหหลำที่ปากใต้เข้าออกค้าขายในเมือง
สงขลา เดือนหนึ่งประมาณ ๓๐—๔๐ ลำ เว้นฤดูลมว่าว ๓—๔ เดือน
เรือที่พดเมืองหากินค้าขายอยู่ตั้งแต่ ๓—๖ วา มีเรือที่ใช้อยู่ทุกวันแต่เห็น
อยู่ประมาณวันละ ๗๐—๘๐ ลำ เป็นเรือใบโดยมาก ที่หน้าเมืองมีเรือจ้าง
ข้ามดงในระหว่างแม่น้ำ เป็นเรือมาดประมาณ ๒๐ ลำ ที่ข้ามไปอื่น ๆ มี
เกาะยอเป็นต้นอีกประมาณ ๒๐ ลำ

อนึ่งในเมืองสงขลานั้น มีช้างใช้สำหรับเมือง ๔๐๐ ช้าง เป็นช้าง
อยู่ในจำนวนเจ้าเมืองกรมการ เดิมมี ๒ ลำ ๔ ลำประมาณ ๖—๗ รก
มีมาเทศมาไทยเป็นอันมาก แต่มักจะเป็นมารก ถ้าจะชักเกะกะเดี่ยวโดยมาก
โคกระบือมีบริบูรณ์

อนึ่งมีเรือสำหรับราชการ ๔—๕ ลำ เป็นเรือลำบนเก้ง ที่เป
เรือลำคัญยาว ๘—๙ วา เรือ ๘ กะทงมีเก้งเป็นเก้งพัง หน้าต่างกว้าง
ตลอดท้อง ฝาพายนั่งกางเกงแดงได้มั่งคดแดง เด่มพายอย่างไทย เรืออย่าง
อื่นเป็นเก้งพังบ้าง เก้งเรือเหวดอย่างใหม่บ้าง เรือเหล่านี้เป็นเรือ
ยาว ๕—๖—๘—๙ วาบ้าง มีเรือใบที่ใช้คนพายหลายลำ เป็นของพวก
พระยาสุนทร

จำนวนเงินตราที่ใช้ในเมืองสงขลานั้น เป็นเงินเหรียญเมกสิกัน
แต่ใช้เบี้ยตะกั่วเป็นรูกตาง ที่เก็บได้มีอยู่ ๖ ชนิด กดมค้ายแปะเงิน
กว้างสัญญาได้ ๒ นิ้ว ย่อมกระเบียดน้อย รูกตางกว้างสัญญาได้ กึ่งนิ้วบ้าง ไม่ถึง
กึ่งนิ้วบ้าง กึ่งนิ้วกับกระเบียดน้อยบ้าง อย่างหนึ่งหน้าหนึ่งมีอักษรไทย

ข้างบนว่าสัง ข้างล่างว่าชลา มีอักษรแซกอยู่ ๒ ข้าง อีกหน้าหนึ่งมี
 หนึ่งด้อยจัน ๔ ตัว อย่างหนึ่งเหมือนกันแต่อักษรเล็ก อย่างหนึ่งหน้าหนึ่ง
 ข้างบนมีอักษรไทยว่าสังชลา ข้างล่างว่าคักราช ๑๒๔๑ มีอักษรแซก
 อยู่ ๒ ข้าง ด้านหนึ่งมีอักษรจัน ๔ ตัว อย่างหนึ่งเหมือนกันแต่เปลี่ยน
 คักราช ๑๒๔๒ อย่างหนึ่งเหมือนกันแต่อักษรเล็ก อย่างหนึ่งเหมือนกัน
 แต่เปลี่ยนคักราช ๑๒๔๓ ราคาเบี้ย ๑๒๐ เปนก้อน ๔ ก้อนเป็นโหล ๒ โหล
 เป็นเหรียญแมกสีกัน เงินบาทก็ใช้ได้เหมือนกัน แต่ไม่มีใครจะมีเงินบาท
 แลอยู่ใช้

อาหาร

มีหมูปะโตปดาดปลาแห้งกุ้งสดกุ้งแห้งเตหอยต่าง ๆ ผักปลุก
 ผักป่าผักแพงต่าง ๆ ผลไม้ ทุเรียน มังคุด มะม่วง กล้วย
 มะพร้าว น้อยหน้า ขนุน จำปาตะ ตะมุคสังชลา ส้มจุก ส้มเกลี้ยง
 ส้มโอ ส้มมะเบ้เน้ เงาะ มะไฟ มะปริง

ความ

ในเวลานั้นพระยาเทพประสุนข้าหลวงออกมาชำระความ เรื่อง มิเลาะ
 มิมุ มิชู โจทย์ กล่าวโทษเจ้าพระยาวิเชียรคิริผู้ว่าราชการที่ถึงแก่กรรม

แดงกรมการเมืองสงขลา กับพระยายิรึง พระโยธา แดงพวกแซกจำเอย^(๑)
 กับเรื่องบ่ทองเมืองระแงะ แดงเรื่องจันทันหวักล่าวโทษพระศรีธรรมบริรักษ์
 เมืองนครว่าไม่ชำระผู้ร้ายให้ แดงเรื่องระวางโบลัดความรายนายเมืองโจทย
 หลวงวิเศษภักดีกรมการเมือง แดงเรื่องความเจ้าพระยาวชิรวัตรพระยายิรึงนั้น
 พระยาเทพประชนม์บังคับให้พระยาฉมบัตติกรมย มีหนังสือไปหาตัวพระยา
 ยิริงมาณเมืองสงขลา ตั้งขุนประชาเสพเปนตระดาการพิจารณา พระยา
 ฉมบัตติกรมยสั่งตัวกรมการเมืองชั้นความอุทธรณ์มาให้ตระดาการเปรียบ
 เทียบ โจทย จำเอย ชั้นความอุทธรณ์ จำเอยยอมดั่งถ้อยคำคำนวณ
 ความเดิมให้พิจารณาต่อไป โจทยจำเอยก็ปรานีปรานอมยอมทำหนังสือ
 ยอมความเดิมแล้วความอุทธรณ์แก่นั้น แต่ค่าฤชาธรรมเนียม โจทย
 จำเอย จะต้องเสียนั้น ตระดาการยกให้ไม่คิดเอา กรมการเมือง
 จำเอย จึงส่งถ้อยคำคำนวณเรื่องความเดิม มิมุ มิเกาะ ซึ่งกรมการ
 ได้ตัวจำเอยมาพิจารณา ถึงถามถึงสืบข้างไม่ได้ตัวจำเอยบ้าง ตระดาการ
 จึงบังคับให้พระยายิรึงต้นเหตุชั้นความเดิมสั่งตัวจำเอยปลายเหตุ พระยา
 ยิริงจำแนยว่าพระโยธาบ่วยไซ บังกะดูปะญาติไม่ได้เป็นบ่าวทาส
 พระยายิริง ๆ ไม่ได้รู้จักชอรุจกตัวส่งไม่ได้ โจทย ก็ทำหนังสือไม่คิดใจ
 นำเกาะพระโยธาแต่งให้เจกเปนทนายเข้ารับว่าความต่าง ทนายให้การ
 เปนคำนวณต่อกัน แล้วตระดาการจะบังคับถามพระยายิริง แม่กองजे

(๑) ในสมัยนั้นเมืองสงขลาเปนเมืองโท ได้ว่ากล่าวหัวเมืองมลายูทางบักย์ใต้
 หมด เว้นแต่เมืองกลันตันนั้นขึ้นเมืองนครศรีธรรมราช

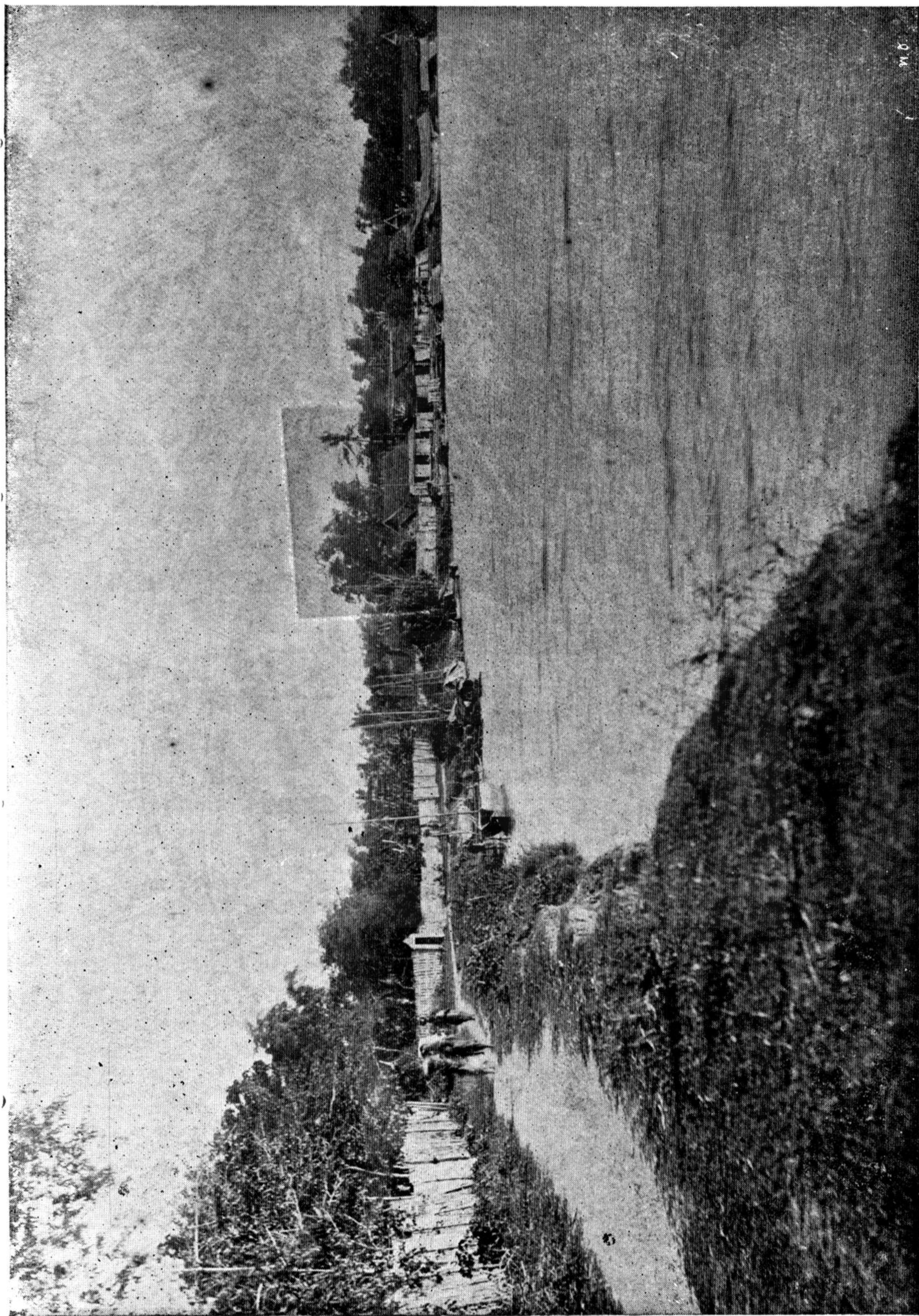
มันก็ช่วยเป็นไขความจืดชืดของค้างอยู่ เรื่องบ่อทองเมืองระแงงนั้น ครั้น
 พระยาเทพจะให้พระยาระแงงรับทำ พระยาระแงงก็ไม่มีการตั้ง พระยาเทพจึง
 เกิดยกด้อมให้หลวงสุวรรณภูมิซึ่งได้ทำบ่อทองเมืองระแงงมานั้น รับผูกทำ
 ตั้งแต่จำนวนบ่อกกคก ทองซึ่งเป็นของแผ่นดินนั้นปีหนึ่งหนัก ๓๓ ตำลึง
 แหก ถ้าถึงงวดครบปีแล้วให้ผูกทำตั้งทองซึ่งเป็นของแผ่นดิน เข้ามา
 ณะเมืองสงขลา แต่ทองที่ค้างอยู่ ๗ ป็นหนักให้เป็นของแผ่นดิน แต่ให้ผ่อน
 ตั้งเข้ามาณเมืองสงขลาว่าจะครบตามซึ่งค้าง เรื่องความจืดชืดนั้น
 พระยาเทพทราบว่าย้ายคุมตายเสียในกรุงเทพ ฯ แล้ว ครั้นจะพิจารณา
 ความต่อไปก็ชืดชืดอยู่ เรื่องระวางใบัดจความในเมืองนั้น พระยาเทพได้
 เชิญพระราชหัตถเลขา กับทอตราอ่านให้โจทย์จำเลยฟัง แลสอบถาม
 นายเมืองโจทย์ ตามพระราชหัตถเลขา ฝ่ายนายเมืองให้ถ้อยคำว่า เมื่อ
 ถูกเขียนนายจอนองนายเมืองนั้น นายเมืองหาได้อยู่เห็นด้วยไม่ นายเมือง
 ไม่มีพยานนำสืบต่อไป นายเมืองทำหนังสือทบทวนให้ไว้ว่าไม่คิดใจสืบ
 พยานโจทย์จำเลย ยอมเลิกแล้วความแก่กันตามระวางใบัดจ

อนึ่งพระยาเทพได้บังคับพระยาสัมบัติภมย์ ให้ไปบังคับเรื่องเงิน
 กล่าวโทษรายชุดห้องชู้ตามท้องตลาดเมืองการังตาน พระยาสัมบัติภมย์
 ได้ลงเรือนฤเบนทร ใช้จักรจากเมืองสงขลาณวัน ๒ ๕ ๓๐ ค่ำ บ่อก
 ฌกนแล้ว ถ้อยความอื่น ๆ ในเมืองสงขลานั้นก็น้อยอยู่ตามธรรมเนียม
 ตั้งแต่พระยาเทพประสูติข้าหลวงออกมาอยู่ โจรผู้ร้ายส่งบเรียนร้อยปรกติ

การรื้อฟื้น

ในเมืองสงขลาทุกวันนี้ ตั้งแต่เจ้าพระยาวิเชียรถึงอัสสัมชัญไม่มี
ตัวเจ้าเมือง กรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยไม่ปรองดองเป็นปรกติกันมักถือเป็น
พวก คือพวกพระยาสมบัติภิรมย์ หลวงสวัสดิบุตรพวกหนึ่ง หลวงวิเศษ
ภักดี หลวงอนันต์บุตรพระยาดุสิตพวกหนึ่ง มักแก่งแย่งกัน แต่พระยา
เทพเป็นผู้เกลี้ยไถ้ให้เรียบร้อยอยู่ พวกราษฎรในเวลานั้นปรกติเรียบร้อยอยู่
เป็นแต่ถือพวกด้วยการเรื่องเจ้าเมืองเท่านั้น

หนึ่งเมื่อเดือน ๘ เดือน ๙ เกิดความไข้ที่เมืองสงขลาชนทุกชั้นใน
เวลาบดินทงมอยู่เดิม แต่พึ่งจะขึ้นเทวดาบ้างเล็กน้อย พระยาสมบัติ
ภิรมย์ตรวจทำบัญชีคนป่วยเป็นไข้ พิษตาย แต่ในกำแพงเมืองประมาณ
๓๐๐ คนเศษ ในหมู่พระยาเทพชำหลวงออกไปครึ่งนี้เป็นคนประมาณ
๕๐ คนเศษ ออกไปถึงเมืองสงขลาได้ประมาณ ๘-๑๐ วัน คนที่ไปด้วยนั้น
ป่วยเป็นไข้พิษบ้าง ไข้จับบ้าง รวม ๒๕ คน ตาย ๒ คน ท่านผู้หญิง
สุนภรรยาพระยาเทพก็ป่วยเป็นไข้พิษ อยู่ได้ ๒๓ วัน หมอประกอบยา
รักษาหาคลายไม่ ครั้นวัน ๑๗ ๘ บวออกฉก ท่านผู้หญิงสุนอายุ
ได้ ๕๑ ปีถึงแก่กรรม พระยาเทพได้แต่งศพลงหีบพักไว้ ที่ตึกแถวริมตึก
ที่พัก จะทำการเผาศพเมื่อใดนั้นยังหากำหนดไม่ หนึ่งในฤดูนี้โคกระบือใน
เมืองสงขลาเกิดอันตรายเป็นโรคขึ้นงวงเหงาแล้วล้มไปเป็นอันมาก

ลำน้ำเดอนรินทร์ เมืองตานี

เมืองตานี

ไชยภูมิ

เรือสำเภาสมณทศทิศมอหน้ำอ่าวเมืองตานี ด้านตะวันตกเฉียงเหนือ
น้ำลึก ๓๐ ศอก ไกลจากฝั่งประมาณ ๑๐๐ เส้น เห็นปากอ่าวเมืองตานี
แต่คึกบ้านกับต้นจันทน์เก่า อยู่ปากคลองตะวันตก แต่เห็นปากอ่าวยี่ริ่งทาง
ทิศใต้ เรือต้องจอดไกลเพราะเป็นหาดเลนต้นออกมาไกล ที่ปากอ่าว
มีหาดทรายทั้ง ๒ ข้าง น้ำในร่องประมาณ ๒ ศอก ที่หัวแหลมด้านตะวัน
ตกมีตึกกับต้นจันทน์ ๒ หลังแปด แต่บ้านราษฎรเป็นโรงเรือนจากอยู่หมู่หนึ่ง
แหลมฝั่งตะวันออกเข้าไปหน่อยหนึ่ง มีโรงเรือนอีกหมู่หนึ่ง

ที่ปากคลองกว้างประมาณ ๒ เส้นเศษ น้ำลึกประมาณ ๖-๗ ศอก
ระยะทางตั้งแต่ปากคลองเข้าไปถึงเมืองทางประมาณ ๖๐ เส้น ที่หน้าเมือง
ลำคลองกว้างประมาณ ๒ เส้นเศษ ตัวเมืองตั้งด้านน้ำฝั่งตะวันออก มี
ตึกกับต้นจันทน์อยู่ริมน้ำหลังหนึ่งเป็นตึกจันทน์ ๒ ชั้นหันหน้าไปตะวันออก แต่มี
บ้านโรงเรือนหลังคาจากสาคราขัดแตะด้วยไม้ บงอยู่ตามริมน้ำประมาณ ๕๐
หลังคาเรือน หน้าตึกกับต้นจันทน์ริมน้ำมีถนนลึก ๒ เส้น มีตลาดขายผ้า
แขกแลผลไม้ ๔-๕ ร้าน ที่ปลายถนนด้านเหนือมีตึกใหม่ของกับต้นจันทน์
เป็นเรือนจันทน์ ๒ ชั้น ๓ หลังแปด หลังหนึ่งขอประมาณ ๑๐ ศอกมีเฉลียง
หน้าหลัง มีประตูใหญ่สกัดที่มุมบ้าน เดินเข้าประตูไปเป็นถนนกว้าง
ประมาณ ๔ วา สองฟากถนนมีตึกจันทน์ชั้นเดียว ตั้งคาขายสินค้ารายเรียงลำดับ

กับโรงจากตลอดไปตามถนนประมาณ ๓ เส้น ฟากถนนด้านเหนือที่สุด
 มีศาลเทพารักษ์จีนชื่อว่าปุนเก๋กั้ง เป็นคึกแก่งจีนใหญ่ ในจังหวัด
 ท้องตลาด ในประตูนี้เรียกว่าท้องตลาดจีน ข้างปลายถนนจากคึกกริม
 น้ำไปข้างใต้ มีถ้ำกระโถงคั่นมีคพานข้ามต่อไป เป็นถนนใหญ่กว้าง
 ประมาณ ๔ วา เป็นถนนริมคลองไปประมาณ ๑๑-๑๒ เส้น มีวัด
 ไทยตั้งอยู่ฟากถนนวัดหนึ่ง ชื่อวัดตานี อุโบสถทำลายหมด มีกุฏิ
 ฝากระดานมุงกระเบื้อง ๒ หลังแฝด มีพระพุทธรูปเดว ๆ ตั้งอยู่หลายองค์
 ประดับด้วยเครื่องตกแต่งเป็นของจีน เพราะกัปตันจีนที่เมืองตานีนั้น
 เป็นสัปรุสในพระพุทธศาสนาแข็งแรง ได้ช่วยอุปถัมภ์ในวัดนั้น บริเวณ
 วัดนรวิไม ไร่ ประตูดอกตัดด้วยไม้กระดานสลักเป็นราหูคาบจันทร์ มี
 พระสงฆ์อยู่ในวัดนั้น ๑๑ รูป ในท้องถนนที่วามานต่อไปตามลำคลอง
 ตลอดไปจนถึงท่าน้ำ ซึ่งจะขึ้นบ้านพระยาตานี ระยะทางตั้งแต่วัด
 ประมาณ ๒๕ เส้น ตามริมถนนข้างขวานออก มีบ้านเรือนราษฎรเป็น
 หมู่รายเรียงไป ตามริมถนนมีสวนมะพร้าวเรียงรายตลอด ที่ท่าน้ำ
 บ้านพระยาตานีนั้นมีบวรไคไม้ลงไปใต้น้ำกว้างประมาณ ๘ คอก มีโรงจาก
 อยู่ ๒ ข้าง ๒ โรง มีเตาขงสูง ๖ วาขึงขงข้าง ตรงไปทางทิศขวานออก
 เป็นถนนพื้นทรายกว้างประมาณ ๘ วา ข้างถนนด้านใต้มีคึกหลังคามุง
 กระเบื้อง เป็นคึกขายสินค้าต่าง ๆ หลังหนึ่ง ต่อไปเป็นโรงจาก ราษฎร
 ขายของผ้าเชกแดเครื่องใช้ต่าง ๆ ตลอดไปจนถึงรวบ้านเจ้าเมือง ข้าง
 ถนนฝั่งเหนือมีโรงจากขายของผ้าเชกแดเครื่องใช้ต่าง ๆ เข้าไปประมาณ
 ๓ เส้น แล้วเป็นทุ่งว่างเปล่าไป ตามหน้าโรงร้านขายของ ๒ ข้างถนน

มีขยาบบ้างมามากบ้าง ชายของดูไม้ขนมแต่เครื่องชำต่าง ๆ ถนน
ใหญ่ตั้งแต่ทำนํ้าถึงบ้านเจ้าเมือง ทางประมาณ ๖ เส้น ถึงประตูบ้านเจ้า
เมืองชั้นนอก หันหน้าตรงไปทิศเหนือ รวบ้านชั้นนอกทำด้วยไม้บังแดดตะ
ยาวประมาณ ๓๐ วา สูงประมาณ ๘ ศอกประตูไม้ติดกันเป็น ๓ ประตู ๆ
ใหญ่กลาง ประตูเล็ก ๆ ข้าง แล้วย่อมบ้านอีกชั้นหนึ่ง เป็นกำแพงอิฐ
สูงประมาณ ๕ ศอก มีประตู ๓ ประตู ๆ ใหญ่สูงประมาณ ๓ วา ในลาน
ระหว่างกำแพง ๒ ชั้นนั้น เป็นลานทรายกว้าง ๑๒ วา ตั้งแต่ประตูชั้น
ในไปถึงหน้าห้องประมาณ ๑๕ วา ห้องนั้น ๓ ห้อง ๒ หลัง ๆ นอกนั้น
ชื่อ ๖ ศอก มีเฉลียงรอบแต่เฉลียงลงดิน แต่ในประธานมีช่อคัตตัด
แขวน ใต้ช่อตรงแต่มีบัว หลังในชื่อประมาณ ๘ ศอกเฉลียงรอบ
ยกพนกระดานสูงจากพื้นหลังนอกประมาณศอกคืบมีชั้นลดที่เฉลียงมา อีก
ชั้นหนึ่งประมาณ ๑๖ นิ้ว จึงถึงพื้นชั้นนอกไปด้วยกระเบื้องหน้าวัว ที่หอ
นี้หลังในมีฝากระดานทำเป็นเพดานแขก ที่ห้องกลางมีเพดานกันห่างเป็น
ดับแต่ออกมาห้องหนึ่ง ที่หลังเพดานเดินได้ หลังคามุงกระเบื้องขอ เป็น
รูปบันหยายาวประมาณ ๗ วา ๒ ศอกทั้งเฉลียง เรือนข้างในที่เป็นเรือน
อยู่ แต่เป็นส่วนผู้หญิงนั้นมอก ๒ หลัง ที่ห้องนั้นเพดานตกแต่งด้วย
โคมหวดโคมหม้อต่าง ๆ พื้นชั้นบนปูพรมชั้นล่างลาดเลื่อกระจุ มีเก้า
อี้โต๊ะฝรั่งหุ้มด้วยสักหลาดแดง ในบริเวณบ้านชั้นในนั้นเป็นพื้นทราย
อากาศร้อน มีต้นไม้เรียงรายพุ่มเล็ก ๆ ตามสมควร ที่ห้องชั้นล่าง
มีรดดอกกาดหลังหนึ่ง ที่ตรงประตูหน้าบ้านเจ้าเมืองออกไปข้างด้านเหนือ

ไปทางทุ่งห่างประมาณ ๓ เส้น มีสุเหร่าแห่งหนึ่ง เป็นศาลาหลังคามุง
 กระเบื้อง รูปเป็นกระโจมเชกประมาณ ๕ วา ๔ เหลี่ยม ตามถนน
 หน้าบ้านเจ้าเมือง มีต้นไม้ปลูกเป็นจันทระ
 หนึ่งต้นนำเมืองตานน คงแต่ทำบ้านเจ้าเมืองขึ้นไปหน่อยหนึ่งเดียว
 เป็นแหลม ขึ้นไปทางควนออกมีบ้านรายเรียงตามสมควร ด้านน้ำตานี้
 มีควนตกที่ตรงทำบ้านกัปตันจีนมีเรือนราษฎร ๒ ห่อม ๓ ห่อม มีสวน
 มะพร้าวรายไปเป็นอันมาก ถัดขึ้นไปมีคลองมีวัดไทยอีกวัดหนึ่งชื่อวัดใหม่
 มีพระสงฆ์ ๔ รูป เหนือตรงบ้านเจ้าเมืองขึ้นไป มีโรงทำกระเบื้องเผา
 กระเบื้องหมู่หนึ่ง ไกลตลิ่งประมาณ ๑ เส้น ถัดไปอีกหน่อยมีโรงบัน
 เเผา ให้ โอ่ง อีก ๒ หมู่ทำคล้ายกันกับเมืองสงขลา เป็นพวกจีนเรียน
 มาแต่เมืองสงขลา ปลายน้ำตานไปแยกที่เมืองระแงงแดเมืองยะดา

จำนวนบ้านจำนวนคน

ที่ปากอ่าวเมืองตานี แหลมริมฝั่งข้างควนออกมีโรงเรือนจากราษฎร
 ประมาณ ๕๐ หลังคนประมาณ ๒๐๐ คน ถัดไปอีกหน่อยหนึ่งข้างฝั่ง
 ควนตกมีโรงเรือนอีกหมู่หนึ่งประมาณ ๘๐ หลัง หมู่บ้านรายทางโรงเรือน
 ตลาดถนนขึ้นกับบ้านเจ้าเมืองประมาณ ๒๐๐ หลัง คนประมาณ ๑๐๐๐ คน
 หมู่บ้านตามลำน้ำแดงตามสวนที่รายไปในอาณาเขตเมืองตานี รวมโรง

เรือนบ้านราษฎรในเมืองตานี้จะเป็นประมาณ ๓๐๐๐ หลัง เป็นคน
 ประมาณ ๒๐๐๐๐ คนเศษ ถ้าจะคิดแบ่งคนเป็นชาติ จะเป็นแขกประมาณ
 ดองหมื่นเศษ จีนประมาณหกร้อยคน ไทยประมาณ ๒๐๐ คน พวก
 ราษฎรในเมืองตานี้ ไม่ต้องเสียค่าด้วยค่าอากรสิ่งใด เป็นแต่ต้องเสีย
 ค่าเรียกรายทำต้นไม้ทองเงินส่งกรุงเทพฯ ฯ ตามปีครั้งหนึ่งคนละครั้งเหรียญ
 เก็บไม่ว่าภาษาใดตามที่อาศัยอยู่ในเมืองตานี้ ในเมืองตานี้มีผู้ว่า
 ราชการคนหนึ่งเป็นเจ้าเมือง เป็นบุตรพระยาตานีคนก่อน ได้ภรรยา
 หลวงเป็นบุตรพระยาที่ดินต้นเดยวัน มีผู้ช่วยคนหนึ่งเป็นอาพระยาตานี
 เดยวัน เป็นผู้ช่วยบำรุงพระยาตานีจัดการบ้านเมือง นอกนั้นไม่เห็นมี
 ใคร มีแต่กรมการหรือบ่าวไพร่ใช้ด้วยอีกหลายคน พระยาตานีคน
 เป็นหนุ่ม อายุได้ ๓๐ ปีลักษณะพูดจาเรียบร้อย ถ้าหากเป็นคนฉลาด
 ในป่า ๆ พูดจาถูกต้อง เป็นคนมีกิริยาเคารพรับรองแข็งแรงไม่ถอย
 ยศศักดิ์ แต่ไพร่บ้านพลเมืองเกรงกลัวมาก มีบ่าวตามตัง ๕๐-๖๐ คน
 ตามประเพณีบ้านเมือง พระยาตานีนั้นแต่งตัวนุ่งกางเกงแขกนุ่งได้รงผ้า
 ได้เสื้อแพรแขก โปกหัวไม่ได้ ได้เกือก อาศัยเป็นผู้ใหญ่อายุประมาณ
 ๕๐ ปีเศษ เป็นคนไม่สู้มีศักดิ์จริงอยู่ แต่ทำทางเป็นคนฉลาดเรียบ
 ร้อย กิริยานิสัยสนิทสนมกับพระยาตานีเป็นอันมาก แต่งตัวนุ่งได้รงใหม่
 ได้เสื้อผ้าดีกลาดำโปกผ้า ไม่ได้ได้เกือก พวกกรมการอีก ๒-๓ คน
 นั้นเป็นคนหนุ่มหน้าตาหมด จดนุ่งได้รงใหม่บ้าง ได้รงผ้าบ้างได้เสื้อโปกผ้า
 พวกบ่าวไพร่นุ่งได้รงใหม่บ้าง ผ้าบ้าง มีผ้าขาวม้าใหม่บ้าง ด้ายบ้างขับใน

ผ้าโสร่งบ้าง คาดพุงบ้าง ที่ได้เลื้อยบ้างแต่เนื้อเป็นพื้น ราษฎรผู้ขายนั่ง
โสร่งไหมบ้างนั่งชาวมาไหมบ้างต่าง ๆ โปกผ้าบ้าง ไม่โปกผ้าบ้าง ผู้หญิง
นั่งโสร่งไหมบ้างโสร่งด้ายบ้างคานมผ้าชาวมาไหมบ้าง ผ้าชาวมาด้ายบ้าง
ราษฎรที่เดินอยู่ตามท้องตลาดแถวถนนต่าง ๆ ไม่ได้เป็นคนจนนัก แต่ไม่
ใคร่จะมีมาก คนเดินห่าง ๆ ไม่หนาแน่น พวกจีนนั้นก็อยู่แต่ในหมู่ตลาด
จีน คนไทยมีอยู่ในวัดบ้าง

ผลประโยชน์และการหาเงิน

พวกแขกทำนาเกลือทำสวนทำนาเช่าบ้างเล็กน้อย ทำปลาบ้างดอง
เรือค้าเหินบ้าง ทำเหมืองทองรับส่งสินค้าแก่จีนบ้าง ขายของทอดผ้าบ้าง
พวกจีนตั้งค้าขายรับส่งสินค้าเช่าออกจากเมือง ทำเหมืองดื่บูกทำภาษีบน
หม้อบับอิฐ พวกไทยเป็นคนเฟร็ดหนีไปอยู่อาศรัยเป็นต้น แต่ไปทำ
มาหากินอย่างพวกแขก แลช่วยพวกแขกทำ

สินค้าใหญ่ที่ซื้อขายแต่จำหน่ายออก เกือบเป็นใหญ่ น้ำมันมะพร้าว
มะพร้าวห้าว ทองทราย ดื่บูก สินค้าเหล่านี้ของที่ซื้อขายในเมืองตลาด
เข้าปลาเครื่องเทศเครื่องหอมและของสดคาว ผักสดผลไม้ชนิดต่าง ๆ
ผ้าโสร่งผ้าโปกผ้าห่อผ้าต่าง ๆ เครื่องทองเหลืองเครื่องมือเครื่องใช้
เครื่องใช้สอยต่าง ๆ จำนวนราคาส่งของในตลาด ทองคำทรายหนัก ๑
คำดั่งแขก คือ ๒ บาท ๒ สลึงเพื่องไทย เป็นเงิน ๒๖ เหรียญ ดื่บูก

ชาวหาบละ ๒๑ เหรียญ ดับุกคำหาบละ ๑๐ เหรียญ เกดอเกวียนแซก
 ๑ เท่า ๒ เกวียนไทย ราคา ๑๒ เหรียญ น้ำมันมะพร้าวหาบละ ๘ เหรียญ
 ดั่งของที่ขายเป็นต้นว่า ผ้าต่าง ๆ ผ้าม่วงไทยผืนละ ๕ เหรียญ ผ้าโสร่ง
 ใหม่ตั้งแต่ ๔ เหรียญถึง ๖ เหรียญ ผ้าโสร่งด้ายกุดหนึ่งตั้งแต่ ๑๐ เหรียญ
 ถึง ๑๒ เหรียญ ผ้าขาวม้าใหม่ผืนละ ๓ เหรียญถึง ๕ เหรียญ ผ้า
 ขาวม้าด้ายกุดละ ๘ เหรียญถึง ๑๐ เหรียญ ผ้าขาวม้าใหม่ผืนละ ๒—๓
 เหรียญ ผ้าห่อผ้าด้ายกุดละ ๖ เหรียญถึง ๑๐ เหรียญ

ภาษากรในเมืองตานี มีอยู่แต่ภาษาชนบ่อนเบยเตอดูรา ภาษ่น้ำมัน
 มะพร้าว นอกนั้นไม่มีภาษา เจ้าภาษาชน เตอดูรา น้ำมัน พระยาตานี
 ตั้งให้จันตัญญุหลายเป็นที่หลวงสุนทรภักดีรับผูก เจ้าภาษาได้ ให้เงินผล
 ประโยชน์แก่เจ้าเมืองตามสมควร

อนึ่งในเมืองตานี มีเหมืองทองคำหลายตำบลไปข้างปลายน้ำเมือง
 ระแงะ เหมืองดื่บูกหลายแห่งไปข้างเมืองยี่ริง

เรือค้าขายของคอเวอนเมนต์ มีอยู่ลำหนึ่ง เป็นเรือปรักอินตินคือ
 เรือเฝ้าครึ่งมีเพลาขวาง ได้เคยบรรทุกสินค้าไปขายที่เมืองสิงคโปร์ ในเวลา
 นั้นเรือจำเรียมเมืองสงขลาทำมาทอดบรรทุกเกดออยู่ที่อ่าวตานี เรือจัน
 เรือแซกที่เป็นเรือตะเภาเรือปากไต่เล็ก ๆ ค้าขายอยู่ที่ปากอ่าวเมืองตานีบ้าง
 ประมาณ ๔๐ ลำ เรือที่พลเมืองหากินค้าขายอยู่ในเมือง ออกไปหา
 ปลาที่กลางทะเลเป็นต้น วันหนึ่งประมาณ ๕๐—๖๐ ลำ เพราะที่อ่าว
 เมืองตานีนั้น มีลมเรียกว่าเดนดเอนดซึ่งบริษอยู่เสมอเนื่อง ๆ คือเวลา

เข้าเป็นลมพัดออกจากปากอ่าว เวลากลางวันเป็นลมพัดเข้ามาในอ่าว
 เรือหากินแล่นเข้าออกได้สะดวก เรือที่ใช้ในเมืองนั้นเป็นเรือใหญ่ได้
 หลายอย่างรูปคล้าย ๆ เรือฉลอมบ้าง เรือดำปั่นมีราวกระแซงบ้าง ที่เป็น
 เรือใบไม้ไม่เป็นขอที่สำหรับรับใบที่หัวเรือเป็นการแปลก เรือสำหรับยัด
 เจ้าเมือง หัวเป็นนกใหญ่ท้ายเรือเป็นหางนก มีหางเลื้อยข้างบัก เป็น
 เรือโถงใช้คนนั่งพายบนกระตงหน้า ๑๑ กระตง ท้าย ๓ กระตง คนถือท้าย
 คนหนึ่ง ถือหางเลื้อยคนหนึ่ง ที่กลางกระตงข้างหน้าเรือนั้นมีไม้แขวนธง
 ใหญ่ ๑ ธง กลมโตประมาณศอกหนึ่ง เมื่อเวลาเรือเดิน ตีฆ้องย่ำรำ
 เป็นพัก ๆ ผู้พายชานยาวอย่างแขกดงกวกาว เด่มพายนั้นรูปเหมือนใบ
 โปรี ๆ ปลายด้ามเป็นตุกคดักสำหรับมือถือ พวกแขกที่พายเรือนั้นแต่งตัว
 ตามธรรมเนียมบ้านเมืองนุ่งห่ม แต่แขกพายไม่ใช่พายอ่อนแต่เบาเฉย
 เรือเดินเร็วมากกว่าเรือยาวในกรุงเทพ ฯ เด่มเรือสำหรับใช้ล้อยของ
 เจ้าเมืองอีกรูปคล้ายกัน เป็นรูปหัวหางนกบ้าง ท้ายทั้งดำบ้าง เป็นเรือ
 ดำปั่นยาว ๆ บ้าง เป็นทำนองเรือราวกระแซงบ้าง ใช้คนนั่งกระตง
 พายทั้งสี่

จำนวนเงินตราที่ใช้กันในเมืองตานนั้น ใช้เงินเหรียญแมกสิกันเป็น
 ใหญ่ มีเบี้ยดื่บูกดมเจาะรูกลางคล้ายแปะเงิน กลมโตดูญได้ นิ้วหนึ่ง
 กับกระเบียดเศษ รูในกว้างดูญได้ กึ่งนิ้วกับกระเบียดน้อยมีอักษรแขกทั้ง
 ๒ หน้า ราคา ๑๒๐ เป็นก้อน ๔ ก้อนเป็นไซก ๒ ไซกเป็นเหรียญแมกสิกัน
 เงินบาทที่ใช้ได้แต่ไม่มีใครจะคล่อง

อาหาร

หมู เป็ด ไก่ ปลาสด ปลาแห้ง เนื้อโค เนื้อกระบือ เนื้อแกะ
ผักปลุก ผักบัว พักแตงถั่วต่าง ๆ ผลไม้ทุเรียน มังคุด ลำดัด มะม่วง
มะปริง มะปราง ขนุน จำปาตะ ลัมจุก ลัมโอ เงาะ น้อยหน่า
ขนมต่าง ๆ อย่างแซกเปนนมมาก

ความรื้อนเย็น

ราษฎรกรมการมีความสุขสบาย เพราะไม่มีการกดขี่สิ่งใด ราษฎร
ต่างคนทำมาค้าขาย เจ้าเมืองไม่ได้เบียดเบียนสิ่งใด เป็นแต่ขอแรงเป็น
ครึ่งเป็นควา ไพรบ้านพลเมืองใช้สอยเหมือนบ่าวทาสในบ้าน ราษฎร
รักใคร่พระยาตานี้ วิถีธรรมเนียมการบำรุงบ้านเมืองสิ่งใดอาศัยเอาแบบ
อย่างเมืองกลันตัน พระยาตานี้ไปมาที่เมืองกลันตันเสมอเนื่อง ๆ เพราะ
ภรรยาที่เป็นบุตรพระยากลันตันนั้นมิได้มาอยู่เมืองตานี้ พระยาตานี้ต้อง
ไปหาที่เมืองกลันตัน

อนึ่งในปีนี้ โคกระบือแพะแกะเป็นอันตรายเกิดโรค เหมือนอย่าง
เมืองสงขลาโดยมาก แผ่นดินที่เมืองตานีเวลานี้อากาศร้อนจัดเพราะเป็น
ที่ทราย ถ้าแดดจัดกร้อนยิ่งนัก ถ้าฝนตกก็ค่อยสบาย

เมืองกัณฑ์ ไชยภูมิ

เรือสุริยมณฑลทอดลมนอ หน้าอ่าวเมือง กัณฑ์ด้านตะวันออกเฉียง
เหนือ น้ำลึก ๕ ศอก ห่างแหลมทรายประมาณ ๒๐ เส้น แลเห็นแหลม
ทรายขวางปากอ่าวออกมาทางด้านใต้ แลตามฝั่งมีต้นมะพร้าวเต็มไปตลอด
ที่ปากอ่าวปลายแหลมทรายตรงไปถึงเกาะกลาง ปากอ่าวกว้างประมาณ
๒๕ เส้น ตั้งแต่ปลายแหลมทรายเข้าไปถึงชายฝั่งใต้ประมาณ ๓๐ เส้น
แหลมทรายนั้นเป็นหาดทรายเตี้ย ๆ เต็มไป แม่น้ำเดียวอ้อมไปตะวันตก
เฉียงเหนือ มีเกาะเล็ก ๆ ซ้อนกัน ๔ เกาะ ข้างฝั่งใต้มีคลองแยก
ลงทะเลตามคลอง ตั้งแต่ในปากอ่าวแลดำนน้ำเข้าไป มีสวนมะพร้าวแล
บ้านคนอยู่ในสวนเรียงรายทั้งสองฝั่งเป็นอันมาก คู่นมะพร้าวขุดงาม
ใบงามเจริญเหมือนเกาะลุมพุก ทางเข้าไปประมาณ ๑๕๐ เส้น ถึงที่บ้าน
ด้านซ้ายนอกตลิ่งสูง เข้าไปอีกประมาณ ๖๐ เส้น ถึงเกาะใหญ่กลางลำน้ำ
อีกเกาะหนึ่ง พอเดินเกาะไปถึงบ้านด้านซ้ายใน มีแหลมเป็นหาดทราย
ข้างฝั่งใต้ยื่นออกมา ขนไปอีกหน่อยหนึ่งจึงถึงบ้านกัณฑ์ ที่กลาง
แม่น้ำหน้าเมืองเป็นหาดทรายชัน คิกระยะทางตั้งแต่ปากอ่าวถึงเมือง
ประมาณ ๔๐๐ เส้นเศษ เรือพายอย่างรวดเร็วทวนน้ำ ๒ โมงครึ่งถึงเมือง
แม่น้ำกว้างตลอดเข้าไปถึงหน้าเมือง ๑๕ เส้น เวลานั้นจัดถึงที่เรือจอด
เวลานั้นจัดถึงหัวเกาะด้านนอก หมู่บ้านเมืองกัณฑ์อยู่ฝั่งใต้ ที่ทำชนม
บันไดไม้กว้างประมาณ ๓ วา ตลิ่งสูง ๓ วา ฉายถนนลาดลงมาถึงท่า

ขึ้นไป มีถนนตรงยาวไปข้างทิศใต้ กว้างประมาณ ๘ วา ขึ้นไปประมาณ ๓ เส้นมีถนนเล็กแยกกว้างประมาณ ๓ วา เดียวไปข้างตะวันตกประมาณ ๒ เส้น ถึงคอกก่งดี เป็นคอกจั่นสองชั้นด้ามหลังแฝด หันหน้าออกถนนทางทิศใต้ มีคอกแถวเล็กกำแพงด้านตะวันออกตามถนน คอกก่งดีนั้นข้างริมแม่น้ำมีบ้านเรือนโรงราษฎรอยู่ติดกันเป็นอันมาก ข้างถนนด้านใต้ตรงคอกก่งดีมีตลาดปลูกเป็นโรงจาก ๖ หลัง ๆ ละ ๘ ห้องติดกันเป็นหมู่ใหญ่ ชายคาต่อกันเป็นตรอกทางเดินพื้นทราย ในตลาดหมู่นี้ เป็นร้านขายของขนมาตั้งเป็นเวลาทั้งวัน ดังของในตลาดใหญ่ขายปนกัน ผ้าเชกดินคำเครื่องแห้งเครื่องใช้ต่าง ๆ เป็นร้าน ๆ ไม่ปะปนการค้าขายกัน

ข้างปลายถนนหน้าคอกก่งดีทิศตะวันตกไปออกถนนใหญ่ ยืนตรงขึ้นไปข้างทิศใต้ ถึงบ้านเจ้าเมือง ถนนกว้างประมาณ ๖ วา ข้างถนนนั้นด้านตะวันออกจดตลาดหมู่นี้ ข้างตะวันตกมีตลาดอีกหมู่หนึ่ง ๕ หลัง ๆ ละ ๖ ห้อง มีชายคาเป็นตรอกทางเดินรอยทรายเหมือนกัน ตลาดหมู่นี้ขายแต่ถั่วผ่าเชกเป็นผ่าแพร ด้าย ขมิ้น คัพพัลล์ต่าง ๆ เขียนขมิ้นเต็มไปทั้งตลาด ๆ เป็นร้าน ๆ ไม่ปะปนกัน ดังของร้านเหล่านี้เป็นร้านขนของมาขายเป็นเวลาทั้งวัน

ในระหว่างกลางถนนที่ตรงไปบ้านเจ้าเมืองนั้น ตั้งแต่มุมคอกก่งดีไปเป็นร้านตั้งมาบกเพิงเล็ก ๆ ยาวประมาณ ๑ เส้น ขายของเบ็ดเตล็ดเป็นของลวกควา ผดไม้ขนมดอกไม้สดเป็นต้น ร้านเล็กตั้งเพิงดังนี้ ในหมู่นั้นประมาณ ๔๐-๕๐ ร้าน ข้างปลายถนนด้านใต้หน้าบ้านเจ้าเมือง มีถนน

เดียวไปข้างทิศตะวันออก ไปตลอดถนนใหญ่ที่ขึ้นจากท่า ถนนนี้กว้าง
ลึก ๖ ศอก ถนนข้างเหนือจดตลาดหมู่มาก ข้างถนนข้างใต้มีร้าน
ตั้งเป็นโรงแถวเดียวกันเป็นห้อง ๆ ๑๕ ห้อง ขาดึงของเครื่องทองเหลือง
เครื่องฝึกกฤษ เครื่องเหล็ก เครื่องดินปืน แตะขายสินค้าต่าง ๆ โรงขาย
ของเหล่านี้เป็นของขายอยู่กับที่ ไม่ได้ขนไปมา

ที่ถนนใหญ่ตั้งแต่ทำนายนตรงขึ้นไปประมาณ ๑๐ เส้น ถึงบ้านพระยา
จางวางข้างฟากถนน ด้านตะวันออกเป็นสนามที่กว้างประมาณ ๓ เส้น
ยาวประมาณ ๖ เส้น เป็นที่ซึ่งทำพลับพลาไว้แต่ครั้งก่อน ถัดสนาม
นั้นเข้าไปเป็น สวนหมาก สวนมะพร้าว ที่หน้าบ้านเจ้าเมืองมีถนนตัด
ไปข้างตะวันออก มีตึกสูงเหว้าหลังหนึ่ง รูปเป็นหลังคามุงกระเบื้องสูง
ประมาณ ๑๐ วา กว้างประมาณ ๕ วา แง่ถนนข้างตะวันตกเป็นบ้าน
เรือนราษฎรเป็นอันมาก ที่หน้าบ้านพระยาจางวางนั้น มีรั้วบ้านทำด้วยไม้
กระดานสูงประมาณ ๓ วา ยาวตามหน้าบ้านประมาณ ๓๐ วา มีประตู
๓ ประตูติดกัน ประตูใหญ่อยู่กลางประตูเล็ก ๒ ข้าง ประตูใหญ่
สูงประมาณ ๕ วา เข้าไปในกำแพงชั้นนอกข้างตะวันตกมีโรงบัน มีบัน
เหล็กหล่ออย่างเก่า กระสุนประมาณ ๔-๕ นิ้ว ทั้งไว้ใช้ไม่ได้ประมาณ
๑๑-๑๒ กระบอก แล้วยังมีโรงเรือ โรงงาน ๒ หลังแปด ยาวประมาณ
๗-๘ วา มีเรือใบตมฝรั่งอยู่ ๔ ลำ ข้างตะวันออกมีต้นมังคุดอยู่หมู่หนึ่ง
ในระหว่างกำแพงชั้นนอกประมาณ ๑๒ วา ถึงกำแพงชั้นในเป็นไม้กระดาน
สูงประมาณ ๖ ศอก มีประตู ๓ ประตู ๆ ใหญ่อยู่กลางประตูเล็กอยู่ ๒ ข้าง

ประตูใหญ่สูงประมาณ ๓ วา ในลานกำแพงชั้นในข้างตะวันตก มีหอ
 ถวมนต์สำหรับนมาศ เป็นหลังคา ๒ ชั้น ๒ หลัง กว้างยาวประมาณ ๗ วา
 ข้างตะวันออกมีศาลาโถงยกพื้น ๕ ห้อง เติดยรอบมุงกระเบื้องไทย ลาน
 ชั้นในกว้างประมาณ ๑๒ วา มีหอหนึ่งหมู่หนึ่ง ๒ หลัง มีหลังขวาง ๒ หลัง
 ซื่อ ๘ คอก ๓ ห้อง เติดยรอบติดกันทุกหลัง แต่หลังนอกเล่าในประธาน
 ไม่มี เป็นซอกคักรับเล่าตรงลงมามีบัว เล่าดีเหลี่ยมดอกหลังเจียด
 หลังในยกพื้นกระดาน ๓ ชั้น ด้านทิศตะวันออกที่เติดยมีผนังปูน เติดย
 หลังคาในเป็นฝาเพ็ชรเสมหมีประตู ๒ ประตู หลังคามุงจาก หลังนอกพื้น
 ปูกระเบื้องหน้าวัว ข้างในแต่เห็นหลังคาอีกหลังหนึ่ง เครื่องประดับที่
 หอนั้นนั้น บนเพดานมีโคมหวดแขวนอยู่ ๔ โคม บนเพดานหลังนอกนั้น
 มีบันคาบศิลาหลายสิบบอก ที่พื้นข้างตะวันออกมีบันใหญ่ยาวคร่ำเงิน
 อย่างแขก ยาวประมาณ ๖ คอก กระสุน ๓ นิ้ว ๔ กระบอก มีกุบข้าง
 ๒ หน้า ๓ หลัง มีเติดยอย่างแขก ๑ อัน พื้นชั้นบนปูพรม มีแท่นสำหรับ
 ว่าราชการอยู่แท่น ๑ กว้างยาวประมาณ ๖ คอก มีเกาอี้ไม้ ไม้เงิน ๔ เกาอี้
 พื้นล่างถัดลงมาปูเสื่อตลอดเตย

ที่บานพระยากดันทันนั้น อยู่ตรงถนนข้างตลาดด้านตะวันตก หน้าบ้าน
 มีรั้วไม้ ไม้บงขัดเตะสูงประมาณ ๕ คอก มีประตู ๓ ประตู ประตูใหญ่
 อยู่กลางประตูเล็กอยู่ ๒ ข้าง ประตูใหญ่สูง ๑๐ คอก ลานกำแพงชั้นนอก
 กว้าง ๑๐ วา ด้านตะวันออกมีโรง ๕ ห้องเติดยรอบ ยกพื้นในประธาน
 ๑ โรง ด้านตะวันตกมีเรือนอยู่ ๓ หลังติดกัน มีฝารอบมุงจาก ถัดเข้าไป
 มีกำแพงอีกชั้นหนึ่งทำด้วยไม้กระดานสูง ๘ คอก มีประตู ๓ ประตู ๆ ใหญ่

อยู่กลางประตูเล็กอยู่ ๒ ข้าง ชุมประตูใหญ่สูงประมาณ ๓ วา ด้านตะวันตก
ข้างในกำแพงมีเรือนเล็ก ๆ ๓ หลังติดกันหลังคามุงกระเบื้อง ข้างในกำแพง
ชั้นในกว้างประมาณ ๑๒ วา ถึงห้องหนึ่ง ๒ หลัง กับหลังขวาง
อีก ๒ หลัง ห้องซื่อประมาณ ๘ คอก เติดยังรอบติดกันทุกหลัง แต่หลัง
นอกเล่าในประธานไม่มีเป็นซื่อคักรับเล่า ตรงเล่าลงมามีบัว เล่า ๔ เหลี่ยม
ดอกหลังเจียด เสาผ่าพันรักษาเล่าไว้ที่ต้นเล่า ๓ คอกทุก ๆ เล่า หลังใน
ยกพนกระดาน ๒ ชั้น กรอบพนหนากว่าพนสูงขึ้นมาประมาณ ๒ นิ้ว
ทำด้วยไม้ตะเคียนขัดเป็นมันเกลี้ยงเกลาทุกแห่งดงามดี พ้นหลังนอก
บุกระเบื้องหน้าวัว เติดยังหลังในเป็นฝาเพ็ญมแซกทาดใหม่เรียบร้อยดี
มีประตู ๒ ข้าง ปิดผ้าลายวิจิตร หลังคาเป็น ๒ ชั้นอย่างสูงเหว

ตำบลบ้านจนวนคน

ที่เมืองกฉนตัน ตำบลบ้านด่านชั้นนอกมีหมู่บ้านเรือนโรงประมาณ
๔๐ หลัง ตำบลบ้านด่านชั้นในมีหมู่บ้านเรือนโรงประมาณ ๑๐๐ หลัง ที่หมู่
บ้านตั้งแต่ถนนใหญ่ทำน้ำตลอดชั้นไปถึงบ้านพระยาจางวาง แต่หลังตลาด
ไปข้างด้านตะวันตก ในหมู่บ้านซึ่งตั้งเมืองนั้น เป็นโรงเรือนจากหลังย่อมๆ
ประมาณ ๒๐๐๐ หลัง คนที่คงอยู่ในเมืองประมาณ ๘๐๐๐ คน ตำบล
ตลาดจันมีประมาณ ๑๐๐ หลัง บ้านเรือนโรงซึ่งตั้งอยู่ตามนอกหมู่บ้านซึ่ง
ตั้งเมือง อยู่ตามริมแม่น้ำแควเรือกสวนไร่นาตามป่าเขา รวมเป็นบ้านเรือนโรง
ในเขตจังหวัดเมืองกฉนตันทั้งสิ้น จะเป็นประมาณสัก ๘๐๐๐๐ หลัง เป็น

จำนวนคนทั้งต้นประมาณ ๓๐๐๐๐๐ คนเศษ ถ้าจะคิดแบ่งคนเป็นชาติ
จะเป็นแขกเลี้ยดัก ๓๐๐๐๐๐ คน เกษนั้นเป็นจีนดัก ๕๐๐๐ คน ไทย
๕๐๐ คน จึงรวมเป็นคนประมาณ ๓๐๕๕๐๐ คน

ราษฎรไทย จีน แขก ชี้ตั้งอาศัยอยู่ในเมืองกัณทันนั้นไม่ต้อง
เลี้ยด่วยล่าอากรสิ่งใด ต้องเลี้ยเงินสำหรับเรียวยำทำต้นไม้ทองเงิน
บรรณาการ ๓ ปีครั้งหนึ่งคนละครั้งเหรียญ ต้องเลี้ยทุกตัวคนไม่ไต่เว้น

ในเมืองกัณทันนี้ มีพระยาจางวางคนหนึ่ง ตำแหน่งยศชื่อว่า
พระยาเดชาบุษิต ผู้สำเร็จราชการเมืองคนหนึ่ง ตำแหน่งยศชื่อว่า พระยา
พิพิธภักดี เป็นบุตรพระยาจางวาง รามามุตาคนหนึ่ง ตำแหน่งยศชื่อว่า
พระโยธีประติยุทธ์ เป็นน้องพระยาจางวาง มีผู้ช่วยคนหนึ่งมีตำแหน่ง
ยศชื่อว่า พระรัชฎาธิปัตย์ เป็นบุตรพระยาจางวาง มีผู้ช่วยอีกคนหนึ่ง
มีตำแหน่งยศชื่อว่า พระนัคเรศนรารักษ์ เรายังมีลูกหลานที่หนุ่ม ๆ หน้าตา
หมดจดเป็นผู้ดีอีกประมาณ ๔-๕ คน ตัวพระยาจางวางนั้น มีอายุมาก
ประมาณ ๘๐ ปีเศษ เป็นคนแข็งแรงไม่มีโรคร้าย ผิวพรรณยังผ่องได้
เดินได้ ไม่ปลกเปื้อน กิริยาเป็นคนฉลาดเฉลียวพูด มักถามการจุกจิก
เป็นคนโอบอ้อมอารี แต่มีสันดานโบราณดุด่าเป็นคนถือยศศักดิ์ มักจะ
เป็นเพราะไม่ได้ยินไม่ได้ฟังอำนาจของเมืองอื่นประเทศอื่น น้ำใจจะเหมือน
คางคกครอบอยู่ในกระด่า แต่งตัวนุ่งโจรงแพรเห็นบกฤษข้างหนึ่ง เห็น
ตะบันหมากพอกพ้อหมากข้างหนึ่ง โปกฆ่าไม่ได้ ไล่เกือก ไล่เลี้ยประเดี้ยว
ก็ถอด พระยาจางวางนี้มีอำนาจมาก ราษฎรกลัวเกรงเป็นอันมาก
ต้องให้วทุกคำพูด จนเดินไปมาราษฎรต้องลงนั่งหลบหลีกกราบคาบ มีบ่าว

ตามตัง ๒๐๐ คน พระยากดันทันนั้นอายุ ๕๔ ปีเป็นคนฉลาด ทำทาง
 เป็นนักเลง จะพูดจาเฉียบแหลม ได้ตอบค้อยค้อยไปตามศิวินัย
 มักไม่สู้เป็นคนยศมากนัก กิริยารับรองก็เรียบร้อย แต่มีอำนาจมาก
 ตามเพศบ้านเมืองเหมือนกัน แต่งตัวนุ่งโจรงแพร ได้เสื้อกำมะหยี่แขก
 โปกผ้าไม่ได้ได้เกือก ร่ายามุดานี้ ดูเหมือนจะอ่อนกว่าพระยากดันทัน
 เป็นคนหน้าตาไม่มีราศี เป็นคนนิ่งไม่พูดจา น่าที่จะเป็นคนโง่แต่เซอะ
 แต่งตัวนุ่งโจรงแพรได้เสื้อสักหลาดแขนสั้น พระรัชฎานันเป็นคนหนุ่ม
 มีกิริยาเรียบร้อยคล้ายพวกเมืองไทย ได้เสื้อเยียรบับ แด้วเปดียนเสื้อ
 กำมะหยี่ พระนักรเวศได้เสื้อเยียรบับแด้วเปดียนเสื้อแพร เป็นคนหนุ่ม
 หน้าตาหมดจด ถูกหลานหนุ่ม ๆ อีก ๒-๓ คน เป็นคนคดองแคล้ว
 หน้าตาดี ตลอดจนถูกหลานเล็ก ๆ ได้เสื้อแพรบ้างเสื้อผ้าบ้าง กรมการ
 ผู้ใหญ่ผู้น้อยที่เป็นคนอายุมาก ๆ ก็มักใช้ถอดเสื้อนุ่งโจรงแพร ที่หนุ่ม
 ได้เสื้อแขกบ้าง เสื้อฝรั่งบ้าง ที่เห็นบกฤษผ้าโจรงคุดมบ้าง พวกบ่าวไพร่นุ่ง
 โจรงแพรบ้าง ผ้าบ้าง ถอดเสื้อเป็นพน พวกราชฎารุดเต็มไปทั้งตลาด
 แดถนนในหมู่จังหวัดนั้นทุกแห่งทั้งชายทั้งหญิง ถูกเด็กเล็กน้อย ชายช่อ
 ของเป็นคนแขกแทบทั้งสิ้น จะมีเงินเดินถนนสัก ๒-๓ คน มักเป็นเงิน
 คนใช้ของเจ้าเมือง

พวกราชฎาแขกนั้น แต่งตัวนุ่งโจรงแพรโจรงผ้า ห่มขาวม้า
 นุ่งขาวม้า ห่มโจรงโปกผ้า ผู้หญิงนุ่งโจรงแพรโจรงผ้า คาคนมคุดม
 คีระด้วยขาวม้า ถายแพรบ้าง ถายผ้าบ้าง ไว้ผ่มมวย ตรีษฎาพื้นเมือง

กณันต์เป็นคนไม่เจนนึก มักนุ่งห่มผ้าไหมโดยมาก อย่างเดวจนที่สุดก็มีผ้านุ่งห่มดี ๆ คิดตัวไม่ต่ำกว่า ๒ ผืน ที่บ้านจางวาง บ้านเจ้าเมืองเรียกว่าวัง ๆ หนึ่ง มีผู้หญิงที่ต้องห้ามออกจากประตูบ้านไม่ได้ประมาณ ๒๐๐ คน เวลาที่ทำของเลี้ยง มีผู้หญิงชาววังยกมาจนถึงที่พักข้างนอก พวกแขกตั้งแต่เจ้าเมืองกรมการตลอดถึงราษฎรพม่าไทยไม่ได้เลย จะพูดได้ อยู่ในหมู่บ้านประมาณสัก ๑๐ คน

ในหมู่บ้านที่เรียกว่าตลาดจีนนั้น ก็ไม่มีใครจะเห็นจีนไปมา เห็นแต่ห้าง ๆ คนไทยที่แต่งตัวอย่างไทยนั้นไม่ได้พบเลย

ผลประโยชน์การหาเงิน

พวกแขกทำนา ทำสวน ทำปลา ทำเหมืองทอง เหมืองดีบุก แล ทอผ้าต่าง ๆ แลค้าขายสินค้าแลตั้งร้านขายของ มีผ้าแดเครื่องใช้ตลอดจนถึงของสดของคาว ขนมดุกไม้เป็นต้น คนจีนตั้งร้านตั้งห้างรับส่งสินค้า แลทำเหมืองดีบุก คนไทยมักเป็นคนหนีเพริศเจ้าหมื่นตนายมาอาศัยอยู่โดยมาก ค้าขายช่วยแขกเหมือนแขก ในตำบลท้องตลาดเมืองกณันต์ออกไปนั้น ร้านผ้าหยาชนิด เปนผ้าได้รังไหมผ้าได้รังด้าย ผ้าขาวม้า เขียนขม่ง ไหม ด้าย ตีพิมพ์ ผ้าได้รังไหมเขียนขม่ง ตีพิมพ์ ผ้าโพก เขียนขม่ง ตีพิมพ์ ผ้าห่อ ผ้ายาย ลางแห่งมีผ้าม่วงไทย ผ้าเช็ดปาก ไหม ด้าย เลือกางเกงแขก ผ้าขาว ผ้าลายต่าง ๆ ไหม ด้าย เบ็ดร้าน

ขายตั้งเป็นชนิดละร้าน ดีตามดี เลวตามเลว เครื่องทองเหลืองหม้อกระทะ
กาโต๊ะพานเขียนหมากคัลป์ แด่เครื่องเหล็กต่าง ๆ มีมัดพร้าวจอบเลี่ยม
เป็นต้น เครื่องยา ดีได้ยศ กระวาน กานพลู เป็นต้น ของสด หมาก
พลู ผักปลาก หนมแขกต่าง ๆ หลากอย่าง ผลไม้ เงาะ ทุเรียน มังคุด
ส้มจุก กัลวีย ดอกไม้สด จำปา จำปี มะลิ กระดังงา สีน้าใหญ่
หวายตะค้า เข้าปลาก น้ำมันยาง ดีบุก หม้อไห มะพร้าว หนึ่งเขา
โคกระบือ นอกนั้นเป็นสินค้าดังของมาจากประเทศอื่นบ้างแต่ไม่มากนัก

จำนวนราคาสั่งของในตลาด เข้าเปลือก ๑๐๐ ก็นั่งเป็นเงิน ๘ เหรียญ
คิดเทียบพิกัดในกรุงเทพ ฯ ๒๐๐ ก็นั่งเป็นเกวียน

สิ่งของที่ขายอยู่ไม่เมืองเป็นต้นว่า ผ้าม่วงไทยผืนละ ๖ เหรียญ
ผ้าโล่งใหม่ตั้งแต่ ๓ เหรียญถึง ๕ เหรียญ ถ้าเป็นผ้าทอมาจากในวังเป็น
อย่างดี ราคาคงแต่ ๖ เหรียญถึง ๑๐ เหรียญ ผ้าโล่งด้ายกุดหนึ่งราคา
ตั้งแต่ ๘ เหรียญถึง ๑๒ เหรียญ ผ้าขาวม้าใหม่ ๓ เหรียญถึง ๕ เหรียญ
ผ้าขาวม้าด้ายกุดหนึ่งตั้งแต่ ๖ เหรียญถึง ๘ เหรียญ ผ้าโพกอย่างดี
ผืนละ ๒ เหรียญ อย่างเลวราคากุดละ ๓-๔ เหรียญ ผ้าห่อใหม่ ๒ ผืน
๑ เหรียญ ผ้าห่อด้ายกุดหนึ่งตั้งแต่ ๔ เหรียญถึง ๘ เหรียญ ผ้าขาวม้า
เขียนขผึ้งผืนละ ๑ เหรียญ หม้อทองเหลืองรองพานแต่ไม่มีพานรองอย่าง
เล็ก ๆ ๕ อย่าง ตั้งแต่เหรียญ ๑ ถึง ๕ เหรียญ หม้อทองใหญ่ตั้งแต่
๒ เหรียญถึง ๖ เหรียญ กระทะทองแขก ๓ ใบเถา ตั้งแต่ครึ่งเหรียญ
ถึง ๓ เหรียญ สิ่งของเครื่องใช้ ดีได้ยศ ๑๐๐ แผ่นราคา ๓๐ เปะ ผลไม้

มังคุด ๑๐๐ ละ ๒๐ เป๊ะ ทุเรียน ๔๐ เป๊ะ ดอกมะลิพวงใหญ่ราคา ๕๐ เป๊ะ
เงาะ ๑๐๐ ละ ๑๐ เป๊ะ ดั้มจุก ๑๐๐ ละ ๓ เป๊ะ

ภาษากรเมืองกตันทันมอยู่แต่ภาษาฝน เค้าดูภา ภาษ่น้ำมัน ยาแดง
ปลาแห้ง นอกนั้นไม่มีภาษา ภาษาเหล่านี้เจ้าเมืองตั้งให้ จนผู้หนึ่งเป็นกัปตัน
ว่ากล่าวพวกจีนแต่เป็นเจ้าภาษาเหล่านี้ เจ้าภาษาใด ให้เงินผลประโยชน์
แก่เจ้าเมือง แต่ภาษาฝนเค้าดูรวรวมกันเป็นเงิน ๒๐๐๐ เหรียญ ภาษา
น้ำมัน ๑๐๐ เหรียญ ภาษาปลา ๒๐๐ เหรียญ

อนึ่งในเมืองกตันทันนี้ มีเหมืองทองคำคำตำบลเขาต่อแดนเมือง
ปาหัง ไปจากเมืองประมาณ ๑๕ วัน มีคนทำประมาณ ๒๐๐๐ คน

เรือค้าขายของคอเวอนเมนต์มอยู่ลำหนึ่ง เป็นเรือลำนอน ๒ เค้า
เรือนั้นไม่อยู่ เรือสินค้าแขกขายอยู่ในเมืองกตันทัน มีหนึ่งประมาณ ๒๐ ลำ
เรือที่พลเมืองหากินค้าขายอยู่มีออกไปคือวนตกเบ็ดจับปลาที่กลางทะเล
เป็นต้น เป็นเรือ ๒ ชนิด เรือวนเป็นเรือใหญ่ยาว ๖-๗ วา มีใบ ๒ เค้า
ชนิดหนึ่งเป็นเรือตกเบ็ดลากเบ็ดมีใบเค้าเดียว ยาว ๓-๔ วา มีคน ๒ คน
เรือเหล่านี้เคยออกจับปลาทะเลอยู่เสมอมานาน ทุก ๆ วัน วันละมาก ๆ ประมาณ
๑๐๐ ลำออกไปจนไกลไม่เห็นฝั่ง น้ำลึกถึง ๓๐ วา ๑๒ วา เพราะที่อ่าว
กตันทันนั้นมีลมที่เรียกว่า แตนคแอนด์ ซัมบรัช คือเวลาเช้าเป็นลมพัด
ออกจากอ่าว เวลาตกกลางวันลมพัดเข้ามาในอ่าวเสมอมานาน เรือที่
เขาออกหากินดังนั้นเป็นที่สะดวกเสมอ เรือที่ใช้ในเมืองนั้นเป็นเรือใหญ่
เล็ก หลายอย่าง รูปเรือนั้นคล้ายเรือฉลอมที่เป็นเรือใบใช้ทะเล มีไม้
เป็นขอสำหรับรับใบที่หัวเรือ เรือยัดสำหรับเจ้าเมืองนั้น เป็นเรือยาว

เพรียวเป็ดยน้ำ หิวเรือเป็นห้วนกยงคาบกก้อยาวงอนขึ้นไปสูง ท้ายเรือเป็นหางนก มีเก๋งตงคอนท้ายรูปเป็นเก๋งพัง แต่หน้าต่างกดมเล็กคล้ายวังนกพิราบ รูปเรือคล้ายคอนโศดา คนพายนั่งปากกระตงข้างหน้า ๑๑ กระตง ข้างหลัง ๓ กระตง มีคนถือท้าย ๒ คน คนพายเรือแต่งตัวต่าง ๆ กันตามธรรมเนียมบ้านเมือง พายรูปเหมือนใบโพยวปลายแหลมปลายตามใช้มีดุกคดักสำหรับมือถือ ผู้พายแรง ๆ แต่ไม่แข่งเหมือนผู้พายคาน เรืออีกลำหนึ่งสำหรับเจ้าเมืองยาว ๖ วา ก้างกว้างแต่เป็ดยน้ำ หิวเป็นเรือลำบนนี้กระหมวดยา ทักดางตามเกาะท่งเตย ๆ ทำนองธรรมดาพระเทศน์กว้างประมาณศอกคืบ ใช้คนพายนั่งกระตงเหมือนกลาวแล้ว แลเรือมีอกหลายลำ หิวกระหมวดยาบ้าง หิวหางเรือเป็นนกบ้าง เรือลำบนนี้บ้าง เรือราวกระตงบ้าง ใช้คนนั่งกระตงพายทั้งต้น

เงินตราที่ใช้เมืองกนต์นั้น ใช้เงินเหรียญแมกสิกันเป็นใหญ่ มีเบี้ยตบูกทำด้วยตะกั่วคล้ายแปะเงิน กดมสัญญาได้ นว ๑ กับกระเบียดครึ่ง รุกดางกว้างสัญญาได้ กิ่งนว มีอักษรแซกทั้ง ๒ หน้า ๖๐ เบี้ยเป็นก้อน ๔ ก้อน เป็นไซก ๒ ไซกเป็นเหรียญแมกสิกัน แต่ชาวเมืองนั้นซื้อขายกันมักเลือกเงินเหรียญ ถ้านอกจากเงินเหรียญมีตราบน คือเงินเหรียญเมืองสระเปน มักจะเรียกค่าแลกเงินเหรียญอีกเหรียญละ ๕๕ เบี้ย เงินบาทที่ใช้ได้แต่ไม่ค่อย

อาหาร

หมูปอดไก่ปดาดคปดาแห้ง เนื้อโคเนื้อกระบือเนื้อแกะมักปลุกผักป่า พักแตงถั่วต่าง ๆ ผลไม้ทุเรียนมังคุดดางลำดมะม่วงมะปริงมะปราง หนูน

จำปาตะ ส้มจุก ส้มโอ เงาะ น้อยหน่า ขนมห่าง ๆ อย่างแขกเป็นอันมาก

ความ

ในเมืองกตันตันไม่มีใครจะมี เพราะราษฎรต่างคนต่างพากันทำมาค้าขายหากิน ถ้าเกิดทะเลาะวิวาทกัน ผู้ว่าราชการก็ใช้เปรียบเทียบกันเสียโดยมาก เหมือนกับความเก่าแก่ที่ว่าว่าไฟในบ้าน

หนึ่งโจรผู้ร้ายที่สุดชั้นชะโมยกก็ไม่มีใครจะมีในบ้านเมือง เพราะโทษชะโมยในเมืองกตันตันลงโทษแรงนัก ถ้าชะโมยจับได้ครั้งเดียวที่หนึ่งก็ลงโทษเขียนโดยแรง ถ้าจับคนเดียวกันนั้นครั้งที่ ๒ ก็ตีจนจับได้ครั้งที่ ๓ ประหารชีวิต มีคำเตือนตักเตือนดังนี้

ความรื้อนเย็น

ราษฎรมีความสุข เพราะไม่มีความเบียดเบียนกดขี่สิ่งใด ต่างคนทำมาค้าขายได้อาณาประโยชน์ของตัวเองมาก ภาษีอากรสิ่งใดก็ไม่ต้องเสียเป็นแต่เสียค่าต้นไม้เงินทอง ๓ ปีละครั้งเหรียญเท่านั้น จะทำมาค้าขายกันสิ่งใดก็ไม่มีโจรผู้ร้าย ผู้คนในเมืองก็มาก เมื่อการเกณฑ์ขอแรงเจ้าเมืองเป็นครั้งคราว พอที่จะฉุดเบียดกันไม่เป็นการเดือดร้อน เจ้าเมืองถือเอาราษฎรเหมือนว่าในบ้าน ราษฎรใครจะมารับใช้สอยตามหลังก็เป็นได้ ในเวลาที่เรียกคนประชุมใหญ่หรือเกิดเหตุสิ่งใด ก็ต้องคอยยาว

โบใหญ่ขึ้น มีเสียงกังวาลทั่วไปในหมู่บ้าน คนในบ้านเหล่านั้นก็มา
 ร่วมกันถามแต่เจ้าเมืองจะใช้อะไร ลักษณะความสุขของราษฎรคล้าย
 กับเมืองตานีที่เข้ามาแล้ว ในเมืองกัณฑ์นั้นเวลานี้ โค กระบือ แพะ
 แกะล้มตายเป็นอันมาก ในปีหน้าเข้าในเมืองกัณฑ์นั้นน่าจะดีจะแพง เพราะ
 ชาติต้นด้วยโคกระบือ

เมืองนครศรีธรรมราช

ไชยภูมิ

เรือสุริยมณฑลทอดลมนอนหน้าอ่าวเมืองนคร ฯ ด้านเหนือหน้าดึก

๑๑ คอก ห่างจากคลองประมาณ ๑๖๐ เส้น เรือต้องจอดห่าง เพราะ
เป็นหาดโคลนขึ้นออกมาไกลแต่เห็นชายฝั่งเขียว ๆ ดังเกตเป็นพุ่มไม้ได้
แต่ไม่เห็นใบ แต่เห็นเขาหลังล้อมเมืองเขียว ๆ รอบไปเป็นอันมาก มีเขา
หลวงเป็นต้น ข้างทิศตะวันออกเฉียงใต้เห็นแหลมกลุ่มพุกอยู่ไกล
ประมาณ ๒๐๐ เส้น มีพุ่มไม้ฝั่งเรียงรายเข้าไปทางใต้ แนวไม้ทางทิศใต้
มาจับแนวไม้แหลมกลุ่มพุกด้านตะวันออก ในระหว่างที่แลดูเห็นแหลม
กลุ่มพุกเหมือนเกาะ กับระหว่างฝั่งทิศใต้เรียกนครไบท คือ อ่าว
บัดนี้ ทางทิศตะวันตกไม่มีสิ่งใด ที่ปากคลองเมืองนครนั้นเป็นชายเลน
ออกมา ๒ ข้าง ห่างพุ่มแนวไม้ออกไปประมาณ ๖๐ เส้น มีร่องอยู่กลาง
ประมาณ ๒ เส้น มีนกทะเลใหญ่ ๆ ตามชายเลนเป็นอันมาก แนวไม้
นั้นเป็นป่าแสมป่าตาคุ่ม คลองกว้างตามแนวไม้ประมาณ ๒๐ วา ตาม
ลำคลองเข้าไป ๔ คู่งประมาณ ๓๐-๔๐ เส้น มีคลองเล็กทะลุ ๒ ข้างเรียก
ว่าปากน้ำพระยา เข้าไปอีกประมาณ ๓ เดียวถึงตำบลนาเกลือเป็นอันมาก
ไปอีก ๔ เดียวถึงด้านมีคลองขุดทะลุไปออกปากน้ำนครไชยอันนี้ มีศาลา
มุงกระเบื้องชำรุดหลัง ๑ สามห้อง มีบ้านพวกด้านอยู่ ๔-๕ หลัง ด้านนั้น
อยู่ทิศตะวันออกระหว่างตั้งแต่ปากคลองมาถึงด้านเหล่านี้ มีกระเซ จะกวด

เหียบ ถึง ค่าง ชุกชุม ตั้งแต่ด่านมาอีก ๒ เดียว มีต้นมะพร้าวสองฟาก
คลอง ผังตะวันตกมีศาลเจ้าหลัง ๑ มุงจาก เรียกว่าศาลเจ้าชวด มีบ้าน
ราษฎรอยู่หมู่ ๑ ห้าหกหลัง ผังตะวันออกมีไร่เขาเจ้าเขาโกชน มีบ้าน
ประมาณ ๓-๔ หลัง เดิมลำนมะพร้าวเป็นต้น เรียกว่าบ้านท่าลึก แล้วยัง
ท่าโพธิ์ ผังตะวันออกเป็นท่าที่ขึ้นเดินไปเมืองได้ ตั้งแต่ปากคลองเข้ามา
ถึงท่าโพธิ์ระยะทางประมาณ ๓๐๐ เส้นเศษ ที่ท่าโพธิ์คลองกว้างประมาณ
๘ วา น้ำตื้นต้องเข็นเรือ

ที่ท่าโพธิ์นี้มีวัด ๆ หนึ่ง เรียกว่าวัดท่าโพธิ์ มีโบสถ์หลัง ๑ มีวิหาร
หลัง ๑ ซ้ำรูป ในโบสถ์มีพระประธานทรงเครื่อง กำแพงวัดเป็นใบเสมา
โปร่งอย่างเก่า ตั้งแต่ท่าโพธิ์นั้นปลายคลองเลยขึ้นไปถึงเมืองแต่น้ำตื้น
ถ้าจะเดินบกไปตามหน้าวัดเดียวไปตามถนนกว้างประมาณ ๘ วา ทางประมาณ
๒๐ เส้น ถึงท่าวังข้างตะวันตกริมคลองมีโรงยาวเจ็ดยงด้านเดียว ซอก ๕ คอก
ยาว ๒๕ ห้องเป็นตลาดเครื่องสดผลไม้ขนมต่าง ๆ คนนั่งร้านขายกับพื้นตลาด
ข้างถนนด้านตะวันออกมีโรงเรือนราษฎรขายสิ่งของบ้าง แล้วยกถนนเดียวไป
ทิศตะวันออกเป็นทางตรงไปถึงเมืองทางหนึ่ง อีกทางหนึ่งเดียวไปทิศตะวันตก
มีสะพานไม้ข้ามคลองไปมีโรงเรือนราษฎรตั้งร้านขายของบ้าง ถนนนั้นทอด
ไปออกวัดประตู ถนนที่เดียวไปนั้นมีโรงเรือนราษฎรสองฟากถนน ที่เป็น
ตึกบ้างตั่งร้านขายของเป็นเครื่องขาน่งห่มใช้สอยต่าง ๆ เป็นพวกจีน
โดยมาก ต่อหมู่ตลาดขายของนั้นไป มีวัดสองข้างถนนทิศ ๆ กัน
หลายวัด เป็นวัดเก่าบ้าง วัดสร้างยังไม่แล้วบ้าง ข้างฟากถนนทิศตะวันออก
คือ วัดโพธิ์เก่าที่ ๑ วัดจันที่ ๒ วัดชมพูพลที่ ๓ วัดลำรอกที่ ๔ วัด

วัดออกที่ ๕ วัดเจดีย์ที่ ๖ วัดพระเงินที่ ๗ วัดประคูลาวที่ ๘ วัดดำริบุตร
 ที่ ๙ ข้างปากตวันตก คือ วัดลำภูทักที่ ๑ วัดเด่างทองที่ ๒ วัด
 วัดกที่ ๓ วัดมเหยงคที่ ๔ วัดท่าช้างที่ ๕ วัดวิหารสูงที่ ๖ ที่ระหว่างช่อง
 เวนวัดนั้น มีบ้านราษฎรบ้าง แลมีสวนมะพร้าวเรียงรายเป็นอันมาก
 ระยะทางตั้งแต่ท่าวังมาประมาณ ๓๐ เส้น ถึงที่ปลูกพลับพลาหน้าเมือง
 ทิศเหนือข้างปากถนนฝั่งตวันตกเป็นถนนเินกว้างเป็นเนินดิน มีพลับพลา
 หักพังทงเก่าอยู่ ที่มุมค่ายทิศตวันตกเฉียงเหนือ มีโคกดินสูงชันไป
 ประมาณ ๗-๘ วา มีวิหารสูงบนโคกหลังหนึ่งเป็นวัดเก่า ข้างหลังค่าย
 ไปข้างตวันตกประมาณ ๕-๖ เส้น มีหมู่บ้านแลสวนมะพร้าวมาก ใน
 หมู่นี้มีโรงเรียนที่พักรมการรับราชการเวลาดัดจหายหลัง แลถึงคลอง
 ที่เป็นปลายน้ำจากคลองที่เข้านั้น คลองกว้างประมาณ ๘ ศอก น้ำตื้น
 เพียงเข้าบ้างนองบ้าง เป็นที่ผู้ไปมาเคยอาบนาน้ำนั้น ปลายคลองเคย
 ตอดไปเป็นคูเมือง ด้านตวันตกฝั่งคลองข้างตวันตกนั้น เป็นทุ่งนา
 แลสวน แลไปเห็นเขาซับซ้อนอยู่แต่ไกล มีเขาหลวงเป็นต้น ปากถนน
 ด้านตวันออกหน้าพลับพลา นั้น มีลานหญ้ากว้างแลมีหมู่ต้นไม้ใหญ่
 ดาชา ๖ ต้น ค่อยไปเป็นสวนมะพร้าวแลสวนอื่น ๆ แลทุ่งนา ที่มีบ้าน
 ราษฎรเรียงรายเป็นหมู่อยู่ในเงาไม้เป็นอันมาก

ตัวเมืองนครนน^๕(๑) ด้านหน้าอยู่ทิศเหนือ ด้านหลังอยู่ทิศใต้ ด้าน
 เหนือด้านใต้เป็นด้านกว้าง กำแพงยาว ๓๐ เส้น ด้านตะวันออกตะวันตก
 เป็นด้านยาว กำแพงยาว ๘๐ เส้น ที่ด้านเหนือนี้มีคูเมือง ห่างจาก
 กำแพงประมาณ ๖ วา คู่อ้างประมาณ ๗-๘ วา หนาดูกประมาณ
 ๒ ศอกเศษ มีสะพานไม้ข้ามเข้าทางประตูลักกว้างด้านตะวันตก ประตูลักที่
 จะเข้าเมืองนั้น เป็นกำแพงเดิมมาเหลี่ยมบ้าง หนากำแพงเมืองออกมา
 ประมาณ ๕ วา ด้านลักค้อออก ก่อบังยื่นติดกำแพงเข้าไป ด้านตะวันตก
 เป็นทางขึ้น เป็นทำนองบ้อมบังประตู ๆ เมืองนั้นไม่มีสิ่งใดเป็นที่สังเกต
 เป็นแต่ช่องว่างที่ตรงกำแพงลักที่เข้ามาแล้ว ประตูเมืองกว้างประมาณ
 ๖ วา กำแพงก่ออิฐูเล็กอย่างเก่า สูงแต่พื้นถึงยอดไปเดมา ๓ วา
 กว้างศอกเศษ มีใบเดมาไทยอย่างเล็กประมาณศอกคืบ มีเชิงเทินดิน
 ข้างในถมลาดชัน มีคั่นก่ออิฐูรับคั่นเชิงเทิน ข้างล่างสูงประมาณศอก ๑
 เชิงเทินดินกว้าง ๓ วา มีถนนห่างเชิงเทินมาถึงหมู่ไม้ประมาณ ๔ วา
 กำแพงเมืองด้านเหนือนี้เป็นคึกกว่าทุกด้าน มีแต่ใบเดมาสลักหักพังชำรุด
 บ้างเล็กน้อย ตัวกำแพงเดใบเดมานั้นปูนที่ถือกระเทาะหมด แดเห็น

(๑) เมืองนครศรีธรรมราชตั้งมาแต่ดึกดำบรรพ์ ว่าตามโบราณวัตถุเป็นเมือง
 ใหญ่อยู่แล้วในครั้งสมัยศรีวิชัย (ราว พ.ศ. ๑๒๐๐) ถึงต้นสมัยสุโขทัย เมื่อลัทธิสงฆ์
 ลังกาวศ์แผ่มา ก็มาตั้งที่เมืองนครศรีธรรมราชก่อน สร้างพระมหาธาตุ (สวมองค์เดิม
 ซึ่งสร้างครั้งสมัยศรีวิชัย) ไว้เป็นสำคัญ แต่บ้อมปราการซึ่งกล่าวในหนังสือ สันนิษฐาน
 ว่าสร้างในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ คราวเดียวกับสร้างเมืองนครราชสีมา แบบอย่าง
 ไม่สู้ผิดกันนัก

เป็นอิฐไปทั้งนั้น ที่เห็นปูนที่ถือบ้างเล็กน้อย ดังเหตุที่ว่าถอบางนัก
 กำแพงเมืองด้านตะวันตก มีประตูกลางมีกำแพงกันเป็นบ่อมดบ่เหมือน
 ประตูกลางด้านเหนือ แต่ชำรุดซุกโซมเสียโดยมาก ดังเหตุได้เล็กน้อย
 เติมประตูใหญ่หว่างประตูกลางอีก ๒ ประตู ไม่มีกำแพงเป็นบ่อมด บัว
 กำแพงสูงกว้างเท่ากัน แต่เชิงเทินดินนั้นดังเหตุดูด้านยาวนี้ เป็นเชิงเทินถม
 สูงถึงเชิงเดมา แต่บัวกำแพงแลเชิงเทินเป็นอันทรายสัดหักพังเสียโดยมาก
 ไม่ใคร่มีใบเดมาติด จะเหลือบัวกำแพงอยู่สูงประมาณ ๖-๘-๑๐ คอก
 บ้างเป็นแห่ง ๆ เติมช่องที่กำแพงทลายคนเดินข้ามกำแพงข้ามเชิงเทิน
 ออกบ้านได้หลายแห่ง ข้างริมกำแพงนอกเมืองนั้น เป็นบ้านตงราย
 เป็นระยะ มีต้นไม้รกเป็นป่าเตเป็นสวนบ้าง คูเมืองนั้นเป็นปลายคลอง
 ที่เข้ามาแลวกว้าง ๘-๑๐ คอก น้ำคนคนดูได้ ถัดคูเมืองไปด้านตะวันตก
 นั้นเป็นทุ่งนาแลสวน แลไปเห็นเขาแต่ไกลเป็นอันมาก ข้างในกำแพง
 มีถนนริมเชิงเทินกว้างประมาณ ๕-๖ วา ฟากถนนเข้าไปในเมืองเป็น
 ถนนไม่ไปป่าเตสวนมะพร้าว มีบ้านราษฎรตงเรียงรายอยู่ตลอดกำแพง
 เมือง ๆ ด้านใต้ก็คงจะเหมือนด้านเหนือ แต่ชำรุดซุกโซมเสียโดยมาก
 เหมือนด้านตะวันตก นอกกำแพงเมืองมีคูเหมือนคลองคูด้านตะวันตกนั้น
 ค่อยออกไปเป็นป่าบ้าง ทุ่งนาเล็กน้อยบ้าง กำแพงเมืองด้านตะวันออก
 เหมือนกับด้านตะวันตกชำรุดซุกโซมเหมือนกัน มีคูเหมือนกัน ค่อยไปเป็น
 ทุ่งนากว้างใหญ่ เมืองนมบอม & บอม อยู่มุมเมืองทั้ง ๔ กว้าง
 ประมาณ ๔ วา ๖ วาสูงเท่ากำแพง มีใบเดมาเป็นเหลี่ยม รูปบ่อมด
 จากกำแพงออกมาเป็น ๖ เหลี่ยม คิดทั้งประตูบ่ที่ทำเหมือนกับบ่อมดใช้

การเป็นบ่อได้ กว้างประมาณ ๔ ด้านอีก ๔ จึงรวมเป็นบ่อ ๘ บ่อ
 มีถนนในเมืองริมกำแพงเมืองรอบ มีถนนใหญ่ยืนยาวอยู่กลางเมือง
 ถนน ๑ กว้างประมาณ ๘ วา ยาวตั้งแต่ประตูกลางเมืองด้านเหนือ ตรง
 ไปประตูกลางเมืองด้านใต้เป็นศูนย์ได้กลางเมือง ตั้งแต่หัวถนนที่ประตู
 ด้านเหนือไปสองข้างถนนเป็นป่าเป็นสวน มีบ้านราษฎรเป็นหมู่เป็นหย่อม
 แดเรียงรายอยู่บ้าง แต่ริมถนนสองข้างนั้นมักจะเป็นวัดคืด ๆ กันไปเสีย
 ทั้งนั้น แม้ถนนข้างตะวันออกวัดหน้าคดถึง ฟากตะวันตกวัดเดมาไชย
 แล้วต่อไปวัดเดมาเมือง ที่วัดเดมาเมืองนั้น โบสถ์ผนังหลังคามุงจากไว้
 ที่ตรงหน้าโบสถ์ออกมาประมาณ ๖ วา มีคิลาฝั่งพื้นดินขึ้นมาประมาณ
 คอกเศษ คิลาขึ้นจารึกเป็นอักษรโบราณเป็นอักษรพราหมณ์ ถัดวัด
 เดมาเมืองออกไปเป็นเขตรจังหวัดโบสถ์พราหมณ์ มีตัวโบสถ์พราหมณ์
 หลัง ๑ ผนังทำด้ายมุงจากในโบสถ์มีคอกอิฐ ในคอกนั้นมีฐานสำหรับ
 รองลึงค์ทำด้วยคิลา ๔ เหลี่ยมใหญ่ประมาณ ๒ คอก มีรูปพระ
 พิฆเนศคิลาปิดทองแดง ๆ ตั้งอยู่บนฐานนั้น และมีไม้บานประตูสลักเป็น
 รูปเทวรูปเล็ก ๆ อยู่อันหนึ่งสูงสัก ๓ คอก มีลึงค์คิลาอยู่รอบ ๆ บั๊ก
 อยู่สองข้างฐานนั้น นอกคอกอิฐมุมข้างตะวันออกเฉียงใต้มีลึงค์คิลา
 อันหนึ่งบั๊กอยู่ใหญ่ ๕ ก่าสูงคอกคืบ น่าที่จะเป็นลึงค์สำหรับกับฐาน
 ที่ตั้งอยู่ข้างในนั้นแต่พลัดกันไป ข้างโบสถ์ด้านเหนือ มีหอมมุงกระเบื้อง
 เติดยรอบตัวอยู่หลังหนึ่ง เป็นที่พวกพราหมณ์อาศัย ที่ด้านโบสถ์นั้น
 มีเล้าช้างอันหนึ่ง สูงประมาณ ๓ วา ที่เทวสถานนั้นมีพวกพราหมณ์
 นุ่งขาวอยู่หลายคน ที่ตรงหน้าจังหวัดโบสถ์พราหมณ์ข้ามถนนมาข้างวัน

ออก มีโบสถ์พราหมณ์อีกจังหวัดหนึ่ง มีผนังอิฐทลายมุงจากมีคอกอิฐ
ข้างใน มีเทวรูปนารายณ์คีตาบิตทองยื่นจมดินอยู่เพียงน่อง สูงประมาณ
ศอกเศษ ถัดเทวสถานทั้ง ๒ ฟากต่อไป มีบ้านราษฎรบ้าง ฟากข้าง
ขวานอกมีตลาดยาว ๑๕ ห้อง ซีก ๕ คอกมีเฉลียงด้านหน้า เป็นตลาด
ขายของเครื่องดัดเครื่องควาผลไม้ขนม แถวหน้าคนนั่งขายของพื้นดิน
แถวหลังมีร้านยกพื้น แถวในระหว่างโรงเรือนเหล่านี้มีร้านชำขายของ
เบ็ดเตล็ดบ้าง ในหมู่บ้านเป็นโรงขายสุราโรงบ่อนเบี้ยเป็นต้น ฟากข้าง
ขวานอกถึงบ้านพระศรีธรรมบริรักษ์ปัด มีรั้วอยู่ริมถนนเป็นไม้ไผ่ขัดตะ
เคียนปลายแหลมมีประตูไม่อย่างเก่า ข้างในมีห้องยกพื้นชั้นเดียว
ฝากระแซงอ่อน หลังคามุงจากทำนองเรือนฝรั่งมีตุ๊กกรง เรือนข้างใน
ทลายหลังเป็นเรือนมุงจากทั้งต้น ต่อบ้านพระศรีธรรมไปเป็นบ้านพระภักดี
ดำรงฤทธช้อย รั้วบ้านเป็นรั้วไม้เลื้อยค้ำข้าง ๆ บ้านยังทำไม่ได้ เป็น
เรือนจาก ๔ หลัง มีหมู่เรือนฝากระแซงอ่อนหลังคามุงจากเป็นเรือนชั้น
เดียว ยกพื้นเป็นที่พักอยู่บ้านใต้ริมถนน ถัดบ้านพระภักดีไป บ้าน
พระยารักษากรุง^(๑) เป็นมรรฎกต่อไป รั้วบ้านขัดตะเคียนมีเรือนมุงจากเก่า ๆ
โอดเข้าไป ถัดต่อไปถึงวังเจ้านคร^(๒) ซึ่งพระยานครอยู่เดิมนั้น กำแพงบ้าน

(๑) พระยารักษากรุง คือเจ้าพระยามหาศรีธรรม น้อยเมือง บุตรคนใหญ่ของ
เจ้าพระยานคร น้อย

(๒) เจ้านครซึ่งตั้งเป็นอิสสระเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา บ้านเรือนที่ทำวางแผนผัง
คล้ายพระราชวังเดิมกรุงธนบุรี แต่เป็นเครื่องไม้ พระยานครได้อพยพมาในที่วังนี้
จนถึงเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี หนูพร้อม ตำนานรักษาของเดิมสูญหมด บริเวณวัง
เดิมนั้นใช้ปลูกสร้างสถานที่ต่าง ๆ ของรัฐบาล เจ้าพระยาสุธรรมมนตรีได้บริจาคทรัพย์
สร้างหอพระสถิตขึ้นใหม่

เป็นไม้กระดานสูงประมาณ ๑๐ ศอก แลวมีรวตั้นแลยกบ้างไม้เลี่ยมค้ำ
 หลายตอนเป็นทำนองดวน หน้าบ้านในกำแพงบ้านนี้มีห้องหนึ่งหลังหนึ่ง มี
 มุขพื้นเป็นชั้นบันไดก่ออิฐ ตัวห้องฝากระแซงอ่อนหลังคาจาก แลมีเรือน
 หลังคาข้างในหลายหลัง มีเรือนหลังคามุงกระเบื้องติดกัน ๓ หลัง ถัดห้อง
 ไปข้างใต้มีกำแพงกันสัด มีประตูออกไปอีกตอนหนึ่ง มีโรงยกพื้น
 ชั้นเดียวเล้าลอยเฉียง ๒ ชั้น รอบกว้างประมาณ ๖ วา ยาว ๑๐ วา
 เป็นที่สำหรับสัตว์คมนต์ทำพิธีต่าง ๆ หลังโรงพิธีมีโรงแสงก่อด้วยอิฐ
 ชื่อ ๔ วาหลังคามุงจากหลังหนึ่ง บัดนี้เป็นคลังสำหรับเก็บของรพระราชการ
 เครื่องพิธีเป็นต้น ถัดโรงแสงไปข้างบ้านมีโรงทองมุงจากยกพื้นหลัง ๑
 พื้นดินหลัง ๑ สำหรับทำงาน ถัดโรงพิธีไปข้างมุมบ้านตะวันตกเฉียงใต้มี
 หอพระดัง^(๑) เป็นคอกมุงกระเบื้อง หลังคามีสื่อฟ้าใบระกา ๓ ห้องเฉียงรอบ
 ชื่อ ๘ ศอก องค์พระดังนั้นประดิษฐานอยู่ในตู้ไม้เป็นพระทองประสม
 หน้าตัก ๑๖ นิ้ว ขัดสมาธิเพชร แลมีพระจำลองพระดังเล็ก ๆ ๒ องค์
 หน้าตักประมาณ ๑๐ นิ้ว ๑๒ นิ้ว แลมีพระทองเหลืองโบราณนั่งขัดสมาธิ
 เพชรอีก ๒ องค์ หน้าตักประมาณ ๑๒ นิ้ว ๑๔ นิ้ว หลังตู้พระดังนั้น
 มีพระทรงเครื่องยืนห้ามสมุทรห่มทองคำประดับพลอย เครื่องทองดงยา
 เป็นพระเท้าวสำหรับเจ้าพระยานคร เฒ่า^(๒) แลมีพระพุทธรูปยืนห่มทอง

(๑) พระพุทธรูปสยง คือพระพุทธรูปสี่หังค์ มีเรื่องตำนานชอบกล กล่าวยุดิ
 ต้องกันว่า เดิมหล่อที่ในเมืองลังกา สมเด็จพระร่วงรามคำแหงตรัสสั่งให้พระเจ้านคร
 ศรีธรรมราชขอมมาจากเมืองลังกา แลรับขึ้นไปไว้เมืองสุโขทัย ทางเมืองนครกล่าวว่า
 พระพุทธรูปสี่หังค์องค์ที่จริงยังอยู่ที่เมืองนคร คือองค์นี้

(๒) เจ้าพระยานคร เฒ่า คือเจ้าพระยานคร พัฒน์

๑ องค์หุ้มเงิน ๑ องค์ อยู่สองข้าง พระทรงเครื่องนั้นเป็นของเจ้าพระยา
นครเมื่อดำรงไว้ ที่หน้าตู้พระดังมีพระพุทธรูปยืนปิดทอง ๒ องค์เป็น
พระเท้าวพระยานคร (กลาง) กับภรรยา^(๑) เติมน้ำมันเท้าวของพี่น้อง
วงศ์ญาติอีก ๕ องค์ เติมน้ำมันยังมีบุตรเล็ก ๆ หน้าตักประมาณ ๕ นิ้ว
ตั้งอยู่บนม้า ๔ เหลี่ยมอีก ๔๐ องค์ ทำนองเหมือนพระชนมพรรษา แต่
ว่าตามไม่ได้ความ ที่มุมโบลัดหลังพระดังมีพระนั่งเป็นพระศิลาขาว ๒ องค์
ใหญ่ ๑ เล็ก ๑ เติมน้ำมันได้เทวรูปนารายณ์ทองเหลือง รูปประมาณ
คืบเศษ สำหรับเชิญไปทำพิธีไสยศาสตร์ต่าง ๆ ที่เทวสถาน ข้างหลังหอ
พระดังมีเรือนมุงจากหลัง ๑ สำหรับพอกข้าพระอีกหลัง ๑ มีเฉลียงรอบ
มีบันไดใหญ่กระสุนประมาณ ๔ นิ้ว ๕ นิ้ว ๒๕ กระบอกชำรุดใช้ไม่ได้ นอก
กำแพงบ้านพระยานครมีตรารคนโทษแด่โรงรถโรงม้าโรงช้างตลอดไป ที่ตรง
หน้าบ้านพระยานครข้ามถนนไปปากถนนออกนั้น มีโรงจากหมู่ ๑ มีรั้ว
ขัดตะเปโรงฝากระเซงอ่อน ๒ หลังเป็นศาลชำระความ เติมน้ำมันคน
อยู่ในตรางด้วย ถัดศาลต่อไปมีโรงเรือนราษฎรตั้งร้านขายของเป็นร้านชำ
บ้างตลอดไป ถึงมุมบ้านพระยานคร มีโรงตลาดอีกแห่งหนึ่ง เป็นโรง
ยาว ๒ หลังแปด ซอก ๕ คอก ๑๕ ห้อง เป็นตลาดขายเครื่องดัดเครื่องคาว
ขนมผลไม้ มีร้านบ้าง นั่งพนันบ้าง เติมน้ำมันเครื่องชำเป็นเครื่องนุ่งห่ม
เครื่องใช้สอยปะปนกันอยู่ในตลาดนั้น ๒-๓ ร้าน ข้างปากถนนด้านวัน
ตกถัดบ้านพระยานครไปประมาณ ๑๐ เส้น มีหมู่ตลาดอีกแห่งหนึ่ง เป็น

(๑) ภรรยาเจ้าพระยานคร น้อยกลาง เป็นหม่อมราชวงศ์ในเจ้าฟ้ากรมหลวง
นรินทรนเรศ ชื่อหญิง

ตลาดร้านเพิงเป็นหลัก ๆ ชายผ้าเครื่องนุ่งห่มแดงเครื่องใช้ด้อยต่าง ๆ
 ประมาณ ๒๑-๒๒ ร้าน ที่นี้มีโรงศาลเจ้าเลื้อเมืองหลักหนึ่ง มุงจาก
 ฝาตากกรังไม้ไผ่เหมือนโรงโป ในนั้นมีกุฏิอิฐ ๒ หน้า ๆ ข้างตะวันตกมี
 เทวรูปศิลาปิดทองยืนจมนดินสูงศักดิ์คอกเคษ หน้าข้างตะวันออกมีเทวรูปศิลา
 ปิดทองนั่งชันเข่าสูงศักดิ์คอกหนึ่ง มีถนนตัดตรงไปจากหมู่บ้านตลาดนั้น ทาง
 ทิศตะวันตกเฉียงใต้ ถนนกว้างประมาณ ๕-๖ คอกเป็นตรอก ดอยข้าง
 เป็นคันไม้ไผ่ มีจังหวัดโบสถ์พราหมณ์อีกแห่ง ๑ ผนังก่ออิฐทลาย
 หลักคาจาก ในโบสถ์นั้นมีคอกอิฐมีลี้ระดิงค์ตั้งอยู่บนฐานโยนิกดม แต่มิ
 ฐานลี้ระดิงค์ตั้งอยู่นอกคอกเป็น ๔ เหลี่ยมอีก ๑ ฐาน นอกโบสถ์มีเส้าชิงช้า
 สูงประมาณ ๑๐ คอก ที่เทวสถานนั้นเคยทำพิธีได้ชิงช้าไกวกระดานที่ได้
 ทุกปี มีวัดในตรอกนั้น ๒ วัด ๆ หนึ่งชื่อวัดพระนคร เป็นวัดร้าง มีโบสถ์
 ไปรุ่งหลังคามุงจาก มีหอไตรหอฉันกุฏิเป็นเรือนเล็ก ๆ เป็นหย่อม ๆ
 มีต้นไม้ดอกไม้มัดเป็นอันมาก วัดนี้มีพระเป็นคณะกรรมยุติกา ต่อไป
 อีกวัดหนึ่งชื่อวัดหลังพระ อยู่ตรงวัดมหาธาตุ ถนนนี้ตรงไปข้างหลังวัด
 มหาธาตุ แล้วมีถนนเลี้ยวไปข้างวัดไปออกถนนใหญ่ได้ ทางหนึ่งตรงไป
 ออกถนนริมกำแพงเมือง ส่วนถนนใหญ่ตั้งแต่ศาลเจ้าหลักเมืองต่อไป
 ข้างฟากตะวันออก มีบ้านราษฎรแถววัดติด ๆ กันไปเป็นอันมาก คือวัด
 กิงดง วัดท่าราหู วัดสิงห์ วัดเรียง วัดธรรมา วัดหน้าพระธาตุ แต่มิ
 บ้านอีกหน้อยหนึ่งก็ถึงปลายถนนด้านใต้ ฟากถนนด้านตะวันตกนั้นก็มีย่าน
 ราษฎรเรียงราย แต่มิวัดติด ๆ กันอีก คือ วัดสวนบ้าน วัดโรงช้าง

พระมหาธาตุ เมืองนครศรีธรรมราช

วัดมังกุด วัดพระเดิน แลถึงวัดมหาธาตุฯ เป็นวัดหลักเมืองนคร
 คือมีพระมหาธาตุสำคัญอยู่ในที่นั้น องค์พระธาตุเจดีย์นั้น ตามตำรา
 สูงตั้งแต่พื้นดินถึงยอด ๓๗ วา ๗ ศอก ^(๑)ฐานพระเจดีย์ชื่อว่า ทับกระเชตร
 ยาว ๑๘ วา ถัดขึ้นไปชั้นหนึ่งชื่อว่า ทิพครี สูง ๑ วา ๒ ศอก มีพระยืน
 ๒๕ องค์ สูง ๑ วา ๑ ศอก แต่หว่างพระนั้นมีข้างถ่อหิ้ว ๒๒ ตัว สูง ๓ ศอก
 บนทิพครีนั้นมีกำแพงแก้วสูง ๒ ศอก ยาว ๒๔ วา เท่ากันทั้ง ๔ ด้าน ฐาน
 ถัดมาของกระษัตริย์บนกำแพงแก้ว ๑ วา ๑ ศอก สูง ๒ วา ๑ ศอก ของกระษัตริย์
 สูง ๗ วา ถัดมาถ่างของกระษัตริย์ ๓๓ วา เหมสูง ๒ วา ๓ ศอก กว้าง ๔ วา
 ๒ ศอก ๑ คืบ คอเรือนเหมสูง ๑ วา ๒ ศอก มีรูปพระอรหันต์ยืน ๘ องค์
 รูปพระอรหันต์สูง ๔ ศอก ๑ คืบ หน้ากระดานแดงคอเรกกว้าง ๒ ศอก ๑ คืบ
 ปรตองไฉนติดหน้ากระดานรอบองค์ ๑๑ วา คิดเป็นปรตองไฉน ๕๒ ปรตอง
 แต่หน้ากระดานถึงปรตองไฉนถึงบัวขว้าบัวหงายสูง ๑๕ วา ถัดบัวใหญ่
 ๑ ศอก ถัดบัวน้อย ๑ คืบ ถัดบัวใหญ่ ๑๕ ถัดบัวน้อย ๑๕ ถัด
 ถัดบัวใหญ่รอบ ๕ วา ๒ ศอก ๑ คืบ แต่บัวขว้าบัวหงายถึงประทุมโกษ
 ๔ วา ๒ ศอก แต่ประทุมโกษถึงแทรกแก้ว ๑ วา ๒ ศอก แต่แทรกแก้ว
 ถึงที่สุดยอดสูง ๓ ศอก กำแพงบนทิพครีนั้น มีพระเจดีย์ ๔ มุมชื่อ

(๑) พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราชที่ปรากฏอยู่บัดนี้ เป็นพระสถูปทรง
 ลังกาแท้ ที่เรียกว่า ทับกระเชตร นั้น เป็นเพียงตอฐานทักษิณออกมารอบพระมหาธาตุ
 กล่าวกันว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีสร้างเพิ่มเติมขึ้น

รัตนเจดีย์สูง ๗ วา กำแพงแก้วมีท่อน้ำเป็นคั้วระนาศ ๗ ท่อ ไม่มี
 คั้วระนาศ ๓ ท่อ ด้านเหนือมี มิวहारมุงกระเบื้องติดกับฐานทิพคั้ว
 มีประตูชนบนดานทักษิณ บานตวันออกดัดเป็นรูปพระพรหม บานตวันตก
 ดัดเป็นรูปอิศวร มีบันไดขึ้นไปบนกำแพงแก้ว ๑๕ ขั้น หั้วบันไดนั้น
 มีฝาผนังทึบ ๒ ข้าง มีรูปพระข้างละองค์ ชื่อพระทศศุคามองค์ ๑
 ชื่อพระรามเทพองค์ ๑ ตั้งอยู่หั้วผนังทึบ ๒ ข้าง แลผนังอินทริยข้าง
 ละตัว ชื่อว่าท้าวภูเวรณราชตัวหนึ่ง ชื่อว่าท้าวภูเวรเทพราชตัวหนึ่ง
 ข้างตวันบันไดนั้นมียุพนนทยักษ ยืนถือกระบองข้างละตัว ชื่อทศฐีราช
 ตัวหนึ่ง หั้วผนังมีนาค ๗ คั้วระนาศข้างละตัว ชื่อท้าววิรูปหก แลท้าว
 วิรูปกษั แลมีระเบียงเป็นพาไลออกจากฐานทิพคั้วนั้น ล้อมพระมหาธาตุ
 ทัง ๔ ด้าน เปียว ๒๓ วา ซอยาว ๔ วา มีฝาผนังสูง ๔ ศอก มีพระ
 พุทธรูปนั่ง ๓๒ ยืน ๕ ล้าวก ๑๗ มีประตูแลมีขรรมาด้นพระดั่งขั้วสำหรับ
 เทศนาทุกด้าน ในวิหารด้านเหนือที่มีบันไดขึ้นพระธาตุนั้น ที่ผนังตรง
 บันไดนั้น มีพระพุทธรูปยืนห้ามสมุทร สูงประมาณ ๕ วา แลมีพระล้าวก
 ยืนอยู่สองข้างที่ชอกบันไดในวิหาร ๒ ข้าง มีรูปบันไดติดกับบันไดเป็นรูป
 พระเจ้าออกบรรพชา มีมารห้ามปิดทอง แลในชอก ๒ ข้างนั้น มีพระ
 พุทธรูปหล่อทองเหลืองล้าวกุทธเล็กใหญ่ต่าง ๆ ที่ชำรุดชืดโสมเป็นอันมาก
 ริมผนังวิหารใกล้ประตูออกด้านตวันออก มีคั้วจารึกอักษรพราหมณ์
 โบราณพิงอยู่ริมผนังทึบอยู่ กว้างประมาณ ๑ ศอก ๑ คืบ หนาประมาณ
 ๑ คืบ ในวิหารหลังนั้น มุมข้างนอกมีพระประธานนั่งหันหน้าไปข้างเหนือ
 หน้าตัก ๖ ศอก ๑ คืบอยู่บนแท่นปูน แลมีพระประธานเล็กอยู่ข้างละ ๒ องค์

หน้าตัก ๕ ศอก แดมีพระเด็ก ๆ เป็นอันมาก หน้าพระประธานใหญ่มีพระ
 เจดีย์องค์ ๑ ในวิหารนี้เรียกว่าวิหารเขย่น ที่หน้าวิหารเขย่นข้างทิศเหนือ
 มีฐานโพธิ์ลังกา มีพระได้ยาด์องค์ ๑ ยาว ๕ วา ๑ ศอก สูง ๕ ศอก
 แดมีวิหารด้านตะวันออกอีกหลัง ๑ ที่ผนังด้านหุ้มกลองตะวันออกมีพระยืน
 องค์ ๑ สูง ๕ วา เป็นพระทรงเครื่อง เดิมที่จะมีมุขเด็จ แต่บัดนี้
 หลังก้าววิหารนั้นเป็นอันตรายเสียหมดแล้ว ในวิหารมีฐานปูน มีพระ
 ประธานอีกองค์ ๑ หน้าตักยาวประมาณ ๘ ศอก แดมีพระประธานเด็ก
 อยู่ข้างละองค์ หน้าพระประธานมีพระเจดีย์องค์ ๑ สูงประมาณ ๕ วาเศษ
 แดมีพระระเบียงชักแต่กลางวิหารตะวันออกวงไปรอบพระมหาธาตุไปจดวิหาร
 ด้านเหนือ ตั้งแต่วิหารด้านเหนือมาจดวิหารด้านตะวันออกอีก มีประตู
 ด้านตะวันออก ๒ ประตู ด้านทิศ ๑ ประตู พระระเบียงมีผนังข้างนอก
 รอบข้างในเป็นเสาดลอย หลังกาเป็นอันตรายต้องมุงจากทั้งนั้น ในพระ
 ระเบียงมีพระพุทธรูปรายตามห้อง หน้าตัก ๒ ศอก ๑๖๖ องค์ ตั้งแต่
 พาไลระเบียงชั้นในถึงระเบียงชั้นนอกประมาณ ๑๕ วา ที่ลานว่างนั้นมีพระ
 เจดีย์น้อยใหญ่ต่าง ๆ รูปคล้ายองค์พระธาตุใหญ่ เป็นพระเจดีย์ ๑๘๘ องค์
 เรียงรายไปตามรอบฐานพระธาตุใหญ่ แต่ที่นอกกระเบียงมุมวิหารตะวันออก
 ด้านใต้ นั้น มีพระเจดีย์เจ้าพระยานครเมื่อดั้งมาแต่เมืองจีน มาตั้งไว้
 เป็นพระเจดีย์ ศีลาบรรจุพระบรมธาตุ รูปเป็นทำนองจีน สูงประมาณ
 ๔ วาเศษ มีกำแพงแก้วศิลาล้อมรอบ ด้านใต้ขององค์พระธาตุนั้น
 มีโบสถ์หลัง ๑ ผนังก่ออิฐหลังคามุงกระเบื้อง มีข้อฟ้าใบระกาหน้าบรรณ
 เป็นรูปนารายณ์ทรงครุฑ ชื่อประมาณ ๓ วา ๓๓ ห้อง ในโบสถ์มีพระ

ประธานองค์ ๑ หน้าตักกว้างประมาณ ๓ วา ๑ ศอก ๑ คืบ มีพระ
ทรงเครื่องข้างละองค์ หน้าตัก ๓ ศอก แลวมีล่าวกยืนข้างละองค์สูง
๙ ศอก หลังพระประธานนั้นมีพระทรงเครื่องอีกองค์ ๑ หน้าตักกว้าง
๑ ศอก ๑ คืบ มีพระพุทธรูปซ้ายขวา หน้าตัก ๔ ศอก ตัวสูงชันสูง
๒ ศอกเศษ ยาว ๗ วา ๓ ศอก กว้าง ๓ วาเศษ พระพุทธรูปอยู่บน
ชุกชางสน มีกำแพงรอบวัดสูงประมาณ ๒ ศอก มีประตูด้านตะวันออก
๒ ประตู ด้านตะวันตก ๒ ประตู ไม่มีพระสงฆ์อยู่ในวัดนั้น

อนึ่งพระเจดีย์มหาธาตุนี้ ชาวเมืองชาวบ้านนับถือเป็นอย่างยิ่งมาก พระ
เจดีย์องค์นี้ก่อด้วยอิฐถือปูน รอยตะไคร่น้ำจับทั่วองค์ ที่ตรงปลายยอดนั้น
หุ้มทองคำแผ่นหนาประมาณเท่าใบลาน กว้างประมาณ ๖ นิ้ว หุ้มปลี
ยอดมหาธาตุตลอดจนถึงบัวชวามุขหงายซึ่งต่อปล้องโฉมนั้น ที่คอปด้อม
ประทุมโกษ เือกต้องสองแฉกนี้มีเป็นหัวเหวนประดับอยู่เป็นอันมาก
เชื่อว่าเป้นเหวนโต ๆ มีพลอย มุกข์ มรกต ทับทิม เป้นต้น ที่พุ่ม
เข้าบิณฑน์นั้นเชื่อว่าประดับด้วยแก้ว ที่วิหารต่อระฆังนั้นทาสีดินแดงประดับ
ด้วยถ้วยจานรอบไปเป็นอันมาก ที่ฐานฐานนั้นปูพื้นด้วยบุก ตามซอกบนนั้น
มีพระพุทธรูปทำด้วยเงินด้วยทอง ที่องค์ระฆังตอนล่างริมบัว ฐานเขียน
ดินแดงเป็นระบายบันหย้า วัดมหาธาตุนี้เป็นวัดสำหรับถือน้ำพระพิพัฒน์
สัตยาด้วย

ต่อวัดมหาธาตุไปด้านใต้ เป้นสวนแถบบ้านคน แลวถึงถนนรอบ
กำแพงเมืองเท่านั้น อนึ่งในเมืองนอกเมืองนั้นมีบาแลสวนต้นไม้แน่นหนา

พื้นที่เป็นทรายแต่ดินทราย เมื่อเวลาฝนตกน้ำซาบแผ่นดินเป็นที่ลื่น
 คุไชยภูมิพื้นดินดี น้ำที่จะบำรุงเจริญมาก ก็เป็นที่น่าเลียดายยิ่งนัก

จำนวนหมู่บ้านแลคน

หมู่บ้านโรงเรียนราษฎรในเมืองประมาณ ๑๐๐๐ ห้างเศษ จำนวน
 คนซึ่งตั้งอยู่ในเมืองประมาณ ๔๐๐๐ คน นอกเมืองในจังหวัดนั้น ตำบล
 บ้านตลาดหน้าวังประมาณ ๑๐๐ ห้าง คนประมาณ ๕๐๐ คน บ้าน
 โรงเรียนตั้งแต่ปากคลองมาตามริมคลอง ๒ ฟาก แลโรงเรียนตามถนน
 นอกเมืองแลหมู่บ้านหมู่สวนแลนาต่าง ๆ ในจังหวัดต่าง ๆ รวมหมู่บ้าน
 หมู่โรงเรียนในเขตแขวงเมืองนครจะประมาณ ๒๐๐๐๐ ห้าง ๓๐๐๐๐ ห้าง
 คนประมาณ ๘๐๐๐๐ คน ๑๐๐๐๐๐ คน ถ้าจะแบ่งเป็นชาติจะเป็นไทย
 ลัทธิ ๗๐๐๐๐ คน จะเป็นจีน ๓๐๐๐ เศษ จะเป็นแขกลัทธิ ๗๐๐๐ คนเศษ
 จะเป็นพราหมณ์ประมาณ ๕๐๐ คน ถึงรวมเป็นคน ๘๐๐๐๐ คน ๑๐๐๐๐๐ คน
 คนไทยนั้นต้องเลียด้วยทอง ดิบก เงิน ล่วยหวาย ล่วยกระตาน
 จันเป็นจันผูกปี ๓ ปี ๔ บาท พวกแขกเกณฑ์ราชการเป็นคราว เมืองนี้
 ผู้ว่าราชการเมืองไม่ได้อยู่ที่เมือง อยู่แต่พระศิริธรรมบริรักษ์ กับพระภักดี

ตำรวจทัต ผู้ช่วย นายวัน้องพระยานคร นายชั้นบุตรพระยานคร
 แดกรมการผู้ช่วย พระศิริธรรมนั้นเป็นคนคดองแคล้ว พระภักดี
 เป็นคนเฉยๆ นายบัวหน้าไหว นายชั้นเด็ก ราษฎรในเมืองนครนี้
 แน่นหนาเป็นหมู่ๆ มีที่ตลาดเป็นต้น คนเดินทางตามถนนค้าขายห่างๆ
 ถนนในเมืองมีคนหนาเป็นพวกไทยโดยมาก ข้างนอกเมืองมีแขกแน่นหนา
 ที่ตลาดท่าวังมีจีนมาก ชาวเมืองนครที่เป็นไทยพื้นบ้านเมืองเครื่องนุ่งห่ม
 แดงเข้าเรือนดูจะอดคึดมาก

		วงศ์ตระกูลนครมัตถ์			
เจ้านครเดิม มีบุตร ๓ คน	}	คือ	เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี คือเจ้าพระยานครเดิม	๑	}
			พระกำแหงสงคราม ปลัด	๑	
			นายทองอยู่ มหาตเด็ก	๑	
เจ้าพระยาสุธรรม มนตรีมีบุตร ๕ คน	}	คือ	เจ้าจอมมารดา (น้อย)	๑	}
			เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย)	๑	
			พระยาราชภักดี ยกระบัตร	๑	
			นายใจ มหาตเด็ก	๑	
			นายเร็ก มหาตเด็ก	๑	
เจ้าจอมมารดา (น้อย) มีพระองค์เจ้า ๑ องค์		}	คือ	พระองค์เจ้าปัทมราช ๑	

เจ้าพระยานครศรีธรรม ราช(น้อย) มีบุตร ๒๐ คน	} คือ	เจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่	๑	} ๒๐
		เจ้าจอมน้อยเล็ก	๑	
		พระยามหาศัริชรรณบริรักษ์		
		ผู้รักษากรุงเก่า	๑	
		เจ้าพระยานครศรีธรรมราช กิตา	๑	
		พระยาเด่นหามนตรี	๑	
		พระยาบริรักษ์ภูธรผู้รักษาเมืองพังงา	๑	
		พระยาเด่นานัฐ	๑	
		พระยากาญจนดิษฐ์ ผู้รักษาเมือง กาญจนดิษฐ์	๑	
		พระศรีสุพรรณดิษฐ์ ปลัด	๑	
		พระเจษฎราชภักดีผู้รักษาเกาะลัมพู	๑	
		พระสงครามพิชัย ผู้รักษาเมืองตรัง	๑	
		พระยาปลัดเมืองนคร	๑	
		นายเถื่อน มหาตเด็ก	๑	
		นายนิกร ผู้ช่วยเมืองพังงา	๑	
		นายเดช มหาตเด็ก	๑	
		พระราชานุรักษ์	๑	
		พระวิชัยดิษฐ์ไกร	๑	
		ท่านท้าวศรีธวัช	๑	
		เจ้าจอมมารดาบัว	๑	
		เจ้าจอมแย้ม น้องพระยาบริรักษ์	๑	

เจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่ } คือ พระองค์เจ้าเนติมวงศ์ ๑
มีพระองค์เจ้า ๑ องค์

พระยาศรีธรรมบริรักษ์ }
ผู้รักษากรุงเก่า มีบุตร ๔ คน } คือ
พระนราธิราชภักดี ๑
พระยาบำเรอบริรักษ์ ๑
พระยาศรีธรรมาธิราช ๑
เจ้าจอมพลับ ๑ } ๔

พระยานครศรีธรรมราช }
กลาง มีบุตร ๗ คน } คือ
พระยานครศรีธรรมราช ใหญ่ ๑
พระศรีธรรมบริรักษ์ ๑
พระภักดี (ผู้ช่วย) เอี่ยม ๑
นายบัว มหาตเล็ก ๑
นายเดช มหาตเล็ก ๑
เจ้าจอมอัม ๑
เจ้าจอมด่าง ๑ } ๗

พระยาเด่นهامนตรี }
มีบุตร ๒ คน } คือ
นายสนธิทิมแพะ (พร้อม) ๑
นายหนู มหาตเล็ก ๑ } ๒

พระยาบริรักษ์ภูธร }
เมืองพังงา มีบุตร ๒ คน } คือ
พระยาบริรักษ์ภูธร (ชำ) ๑
ผู้รักษาเมืองพังงา ๑
พระพล ปัดดี ๑ } ๒

พระยาเด่งน่านชิต
เมืองตะกั่วป่า มีบุตร ๑๑ คน

พระปลัดเมืองตะกั่วป่า	๑
พระเวียงฤทธิ ผู้ช่วย	๑
พระสุนทรวรรณารถ ผู้ช่วย	๑
พระเด่งน่านวงศ์ ผู้รักษาเมือง รัตนคม	๑
พระพลสงคราม เมืองกระบี่	๑
คือ พระอิศราธิไชย ผู้รักษา เมืองกระบี่	๑
พระตะกั่วทุ่ง	๑
นายสุต ผู้ช่วย	๑
นายดำ ปลัด	๑
พระดมบตี	๑
พระอินทรดมบตี	๑

พระยากาญจนดิษฐ์ มีบุตร ๑ คน คือ หลวงพิพิศุพรรณภูมิ ผู้ช่วย ๑

พระสงครามพิชัยมีบุตร ๑ คน คือ เจ้าจอมกุหลาบ ๑

พระยาปลัด มีบุตร ๑ คน คือ พระเด่งน่านฤเบศร์ ๑

เจ้าจอมมารดาบัว	คือ	กรมหมื่นศิริราชลังกาศ	๑	๕
มีพระองค์เจ้า ๕ องค์		พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา	๑	
		พระองค์เจ้าวัฒนานวงศ์	๑	
		พระองค์เจ้าดำรงฤทธิ	๑	

พระยานครศรีธรรมราช
ใหญ่ มีบุตรคน ๑ } คือ พระเด่นหามนตรี (เอี้ยด) ๑

ศิริวงศ์นครตั้งแต่เจ้านคร ๒๔ ที่รู้ ได้แต่ที่เป็นราชการในเวลานั้นแทน ^{๕, ๕}(๑)

ผลประโยชน์หากิน

คนไทยทำนา ทำสวน ทำไร่เข้า ไร่ผัก ไร่แตง ทำปลาบ้าง ทอผ้า
บ้าง จักสาน ทำทอง ขายของ จีนทำสวน ทำเหมือง ทำปลา
ขายของ ตั้งค้าขายรับสินค้า พวกแขกหากินเหมือนไทย พราหมณ์
อาศัยหากินทางพิธี แดขายของ

สินค้าใหญ่ในเมืองนคร เข้าเป็นใหญ่ แด่บูกแด่สิ่งของเบ็ดเตล็ด
แทบจะทุกอย่าง ในท้องตลาดที่ขายของเครื่องนุ่งห่ม ผ้ายกทอง
ผ้ายกไหม ผ้ายกดอก ผ้าม่วง ผ้าพัน ผ้าตาตาราง ผ้ารวด้ายบัว
ผ้าพัน ผ้าขาวม้า ไหม ด้าย ผ้าเช็ดปากด้าย ผ้าห่อด้าย สิ่งของเครื่องใช้
เครื่องถม เครื่องทอง เครื่องเงิน เครื่องทองเหลืองเป็นต้น เครื่อง
จักสานเลื้อต่าง ๆ รูปพรรณ สานด้วยตาน ด้วยเตย ด้วยหวาย
ด้วยคด้า มีกระบุงนครเป็นต้น สิ่งของเครื่องใช้ ในท้องตลาดซึ่งมา
จากเมืองอื่นแต่ต่างประเทศมีตามธรรมเนียมเหมือนเมืองอื่น ๆ ของปลา
ที่คนนิยมต้องการที่เมืองนคร มีของเก่า ๆ โบราณหลายอย่าง มี

(๑) ลำดับวงศ์สกุลนครตามที่พิมพ์นี้เคลื่อนคลาด ที่สำคัญนั้นคือ เจ้าพระยา
นคร พันธ์ ที่เป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี เป็นบุตรเขย มิใช่บุตรตัวเจ้านคร บัญชี
เห็นจะจดตามผู้ใดผู้หนึ่งที่เมืองนครในเวลานั้นกราบทูลตามความเข้าใจของตน

พระพุทธรูปอย่างเก่า แดเงินนะโมเป็นต้น แดเครื่องสดคาวเป็นผลไม้
เครื่องยา ของแห้งต่าง ๆ

จำนวนราคาสินค้าออกจากเมืองนคร เข้าเกวียนละ ๔ คำตั้งถึง
๕ คำตั้ง ออกมาก ดิบุกออกมีหนึ่งหลายร้อยหาบ ของอื่น ๆ ออก
ตามธรรมเนียม ราคาส่งของที่ขายในตลาด ผ่านงั่วผ้าห่มผ้ายกใหม่
ผ้ายกทองไม่มีขายในตลาด เป็นของทอตะเพาะผู้สั่งจะซื้อ แดเป็นของ
ทำในบ้านผู้ว่าราชการเมือง กรมการ ผู้หัดักผู้ใหญ่เป็นต้น ผ่านงั่ว
ราคาผืนละ ๕—๖ เหรียญ ผ้าวาว ผาตา ผาพน ผืนละ ๖ กอน หรือ ๒ ยำไป
หรือ ๖ สดั่ง ผาขาวม้าใหม่ผืนละ ๗ เหรียญ ผาขาวม้าด้ายกุดละ ๘ บาท
ถึง ๑๐ บาท ผาเช็ดปากผาขาวกุดละ ๔ บาทถึง ๕ บาท ผาโสร่งใหม่
ผืนละ ๔—๕—๖ เหรียญ ผาโสร่งด้ายผืนละ ๓ บาท เครื่องทองเครื่องถม
ไม่มีใครมีขายในตลาด เป็นของทำจำเพาะผู้สั่งผู้ซื้อ แดผู้ว่าราชการเมือง
กรมการเรียกช่างมาทำเอาเอง ช่างทองในเมืองนครที่มีฝีมือทำเครื่องถม
เครื่องทองดี ๆ เป็นอันมาก เครื่องเงินมีที่ตลาดบ้าง เป็นต้นว่าส้ม
ตลับ โตะ พาน ขายประมาณหนักถึง ๒ หนัก เครื่องทองเหลืองมีชุม
เป็นส้มูก เป็นตลับ กระบะ กาน้ำเป็นต้น เครื่องด้านกระบุงนครมี
หลายชนิด ราคาคงแต่ ๖ สดั่งถึง ๒ บาท ภาษีอากรมีตามธรรมเนียม
แดในแขวงเมืองนครนมหม่องดิบุก ๔ แห่ง ทำดิบุกได้ถึงปีละ ๔๐๐๐ หาบ
เรือค้าขายคอเวอนเมนต์ไม่มี เรือที่ค้าขายเป็นเรือแขก เรือจีน เรือ
บักซ์ไค มีเดือนหนึ่งประมาณ ๑๐—๒๐ ลำ เรือที่ราษฎรค้าขายอยู่

เปนเรือฉลอม เรือยาวกระแซง เรือดำบันนี้เล็กใหญ่หลายอย่าง
 เรือสำหรับราชการ เปนเรือเก่งพายอยู่ ๖ ลำ เปนเก่งพังบ้าง เก่ง
 อย่างเรือแหวดอย่างใหม่บ้าง แต่ตัวเก่งกับเรือไม่ดังที่ เก่งเล็กหุดมเรือ
 เทบทุกลำ เปนของจับพลัดได้เรือดำบันบ้าง เรือดำบันนี้ยาวกระแซง
 ยาว ๆ บ้าง แดมีเรือกัญญาเอากระแซงทำดังคา พายแจวบ้าง มี
 หลายลำ ในเมืองนครมีช้างเปนของหลวงดำหรับเมืองอยู่ประมาณ
 ๓๐๐ เศษ เปนช้างพลายงาม ๆ ก็มาก มีกูปี้หน้าหลังหนึ่ง กูปปะทุนดำ
 แดสปีคับโงเปนอันมาก แดมีรถ ๔ คัน แดรถล้อมาเดียว
 รถออกก้าดประมาณ ๑๐ หลัง มีม้าขีบ้างแต่ไม่สู้ดี โคกระบือมีน้อย

จำนวนเงินที่ใช้ในเมืองนครนี้ ใช้เงินบาทอัฐก็ได้ ใช้เงินเหรียญ
 แมกสิกัน ใช้เงินรูเบียซึ่งชาวเมืองเรียกว่ายาไปก็ได้ แดมีเบียดะกัว
 ใช้ดำหรับเมือง รูปกตม มีรูปดา เปนเหลี่ยมสองอย่าง อย่างหนึ่งกตม
 สองนิ้ว รูปดากว้างกระเบียดใหญ่ มีอักษรจีนสี่หน้าทงสองข้าง ข้างหนึ่ง
 มีอักษรจีนตราดอีกสองตัว อย่างนี้ใช้กันสืบอันเปนก่อน ดำมอัน
 เปนยาไป หกอันครึ่งเปนเหรียญแมกสิกัน อย่างหนึ่งกว้างกตมนิ้วกึ่ง
 กับกระเบียดน้อย รูปกว้างกระเบียดใหญ่ หน้าหนึ่งมีอักษรจีน ๔ ตัว แด
 อักษรเปนตราด ๓ ตัว หน้าหนึ่งเปนอักษรแขกอีก ๒ ตัว ใช้กันสองอัน
 เปนเบียดอันใหญ่หนึ่ง ยี่สิบอันเปนก่อน

อาหาร

เข้าปลาหมึกเปิดไก่ผักป่าผักสด ผดไม้ ทุเรียน มังคุด ดาวดาด
เงาะ ลำไย ลำดำ ลำแก้ว จำปาตะ ขนุน มะปราง มะปริง
ทุกกระ ลำไย ลำดอ พะเนียง มะพร้าว ผดไม้มีแทบทุกอย่าง

ความ

ในเมืองนครนี้มีอยู่ตามธรรมเนียม เดิมเหมือนแต่ก่อน กรมการ
ว่าความนครบาล ปลัดกันบ้าง มีคำสั่งอยู่ประมาณ ๒๐ เรื่อง ๓๐ เรื่อง
ที่ทรงนั้นเห็นมีคนโทษได้ชื่อ ได้โตงกอยู่เป็นอันมาก โจรผู้ร้ายที่แขวง
เมืองนครมีอยู่เนื่อง ๆ

การเวียน

ราษฎรถือกันว่ามีคำสั่งปรกติอยู่ ถ้าแต่จะสั่งเกิดด้วยตาก็เดเห็น
ได้ว่า ราษฎรมีความจนมาก เป็นที่น่าสงสาร ถ้าจะต้องถูกกะเกณฑ์
สิ่งใดมากมาย ก็น่าที่จะเหลือกำลัง ในเมืองนครนี้เป็นที่น่าสงสาร ทั้งภูมิจาน
บ้านเมือง แลผู้ว่าราชการเมือง กรมการแต่กำลังราษฎรที่จะให้เกิดความ
เจริญขึ้นได้นั้น

อนึ่งในปีโคกระบือเป็นอันตราย เพราะเกิดโรคอย่างเมืองสงขลา
 ต้มตายเป็นอย่างมากที่สุด ในคำภาว่าในปีราชวูรที่มีฝูงโคกระบือ
 ถึงตั้ง ๑๐๐ เมื่อโรคลงจับฝูงใดก็ต้มตายเหลืออยู่แต่ ๑ ตัว ๒ ตัวเท่านั้น
 โรคนี้มักจะเกิดชุกชุมทั่วไปไม่ใครเว้นหมู่บ้าน ปีราชวูรถึงแก่ทำนา
 ด้วยพราดด้วยมืด โดยมาก

เมืองไชยา ไชยภูมิ

เรือสุริยมณฑลทอดลัดมอที่ปากอ่าวเมืองไชยาด้านตะวันออก น้ำ
ลึก ๕ วา ห่างฝั่งประมาณ ๖๐ เส้น ตรงปากคลองไชยาไม่แต่เห็น ๆ แต่
แนวไม้เป็นพุ่ม พอถึงเขตไปได้ หาดทรายแดงเขาโกลฝั่งเป็นอันมาก
ข้างทิศใต้มีหาดทรายเป็นหาดใหญ่ยาว ปลายหาดเข้ามาทางฝั่งทิศตะวันตก
ปากคลองไชยามีไม้ปาก ห้วยหาดยอดเป็นโครงทำนองท่อน เป็นเครื่องหมาย
ห้วยหาด ต้นร่องทางเขาที่เรือจอดในตอนซึ่งชาวเมืองเรียกว่ากะเข็ดนั้น
หาดกะเข็ดที่พื้นน้ำ แต่เห็นเป็นหาดทรายประมาณ ๖๐ เส้น เป็นหาดตอน
ไต่หน้าขึ้นไปประมาณ ๑๒๐ เส้นเศษ ถึงร่องเกาะปราบ ปากน้ำกาญจนดิฐ
แต่เห็นเกาะปราบ ปากน้ำเมืองกาญจนดิฐ แต่เห็นเกาะปราบอยู่ไกล ๆ
แต่เห็นเขาฝั่งเมืองกาญจนดิฐซับซ้อนกันอยู่แต่ไกลเป็นอันมาก ข้าง
ทิศเหนือแต่เห็นแหลมชุกหรือแหลมทรายเป็นแนวไม้ยื่นออกไป ข้างทิศ
ตะวันออกเฉียงเหนือของปากคลองไชยา พันแหลมออกมาแต่เห็นเป็นทะเล
กว้างไป แต่ทิศเหนือนี้เป็นกะเข็ดเป็นหาดทรายตอนต้นออกไปประมาณ
๑๒๐ เส้น เวลานั้นจึงผูกขึ้นแต่เห็นได้ ที่เรือจอดนั้น
เป็นที่น้ำลึกพันดอนกะเข็ดเข้ามา ที่ร่องข้ามกะเข็ดเข้ามาทางทิศตะวันออก
ตรงไปจนพ้นกะเข็ด ตัวร่องกว้างบ้างแคบบ้าง อย่างกว้างประมาณ

๕-๖ เด็น อย่างแคบประมาณ ๒-๓ เด็น มีไม้ปักเป็นที่ตั้งเกตร่อง
ข้างละ ๑๒ ต้น แต่เสาเป็นอันตรายเดี่ยวบ้าง ที่ปากร่องนั้นมีโป๊ะ ๆ หนึ่ง
เป็นที่ตั้งเกตปากร่อง โป๊ะต้องอยู่ข้างเหนือ ในร่องนั้นที่ดอนที่สุด
ที่ปากร่องน้ำลงที่สุดประมาณ ๗ ศอก แล้วลึกเข้ามา ๓๐ ศอกบ้าง
๓ วาบ้าง จนถึงน้ำ ๔ วา ๕ วา ในที่เรือจอดนี้

ร่องกะเข็ดนี้แต่ก่อนมาไม่มีผู้ใดทราบว่ามีร่องข้ามกะเข็ดเข้ามาจอด
เรือข้างในกะเข็ดได้ เรือใหญ่ ๆ ที่เป็นเรือราชการ เรือค้าขายจะมา
เมืองไชยา ต้องจอดนอกกะเข็ดพ้นแหลมทรายไปไกลมาก เพราะคิดว่า
ไม่มีร่องเข้า ด้วยพระยาไชยาแต่ก่อนปักไม้ตรองไว้ ต่อมาเมื่อ
พระยาไชยา (ข้า) คนนี้มาว่าราชการ จึงได้ คิดปักเสาเดนม้าเรือกตไฟ
แตรเรือราชการที่ใหญ่ ๆ ข้ามกะเข็ดเข้ามาจอดข้างในได้เป็นที่สะดวก ถึงใน
แผนก็ห้ามมิร่องไม่ เป็นความชอบของพระยาไชยา (ข้า) คนนี้ได้
อย่างหนึ่ง

ที่ปากคลองไชยานั้น มีหาดทรายเป็นโซด แดมีแหลมเป็น
หาดทรายข้างทิศตะวันออก มีศาลาที่แหลมนั้นหลังหนึ่ง ๓ ห้องเจดีย์รอบ
หลังคามุงกระเบื้อง เป็นชายคาหลบอย่างแบบศาลามอญ เป็นของ
พระครูกาแก้วองค์เก่าสร้าง ที่ปากคลองไชยานั้น เดียวเข้าไปทาง
ทิศเหนือเรียกว่าคลองพุมเรียง ปากคลองกว้าง ๒ เด็น มีต้นตาลคุ่ม
ต้นกกทางสองฟากน้ำ เข้าไปประมาณ ๕ เด็นมีคลองแยกเข้าไปเมือง

เดียวไปทิศตะวันตก ตัวคลองพุมเรียงนั้นตรงไปออกทะเลที่เขากระดัง คลอง
ที่เดียวเขาไปเมืองนั้น ปากคลองกว้างประมาณ ๑๕ วา มีด้านที่นั้นเป็น
กระโจมแถวเรือขนาดาน ที่ตรงด้านออกมามีไม้ปักเป็นรั้วกันตลอดคลอง
มีร่องเรือเขากออกอยู่ข้างแฉ่มด้านออกมาฝั่งเหนือประมาณ ๖ วา แต่
ปากคลองแยกเขาไปถึงเมือง ทำบ้านเจ้าเมืองประมาณ ๑๐ ไร่ ลำคลอง
นั้นเคยไปเป็นคอน มีลำคลองต่อไปประมาณ ๖๐ ไร่

ที่บ้านพระยาไชยานัน มีบันไดไม้เหนือสะพานขึ้นไปมีโรงจาก
โรง ๑ ยาวประมาณ ๑๐ วา กว้าง ๔ วา มีเฉลียงรอบเป็นโรงโกเดาน์ที่
เก็บสินค้าสำหรับบ้านทุก มีถนนขึ้นไปทางทิศใต้ แลเดียวขึ้นไปทางตะวันตก
ทางประมาณ ๒ ไร่เศษ ที่บ้านพระยาไชยานัน มีรั้วกำแพงบ้านทำด้วย
ไม้กระดาน ยาวประมาณ ๑๕ วา ประตูบ้านมีหลังคามุงจากอย่างบันหย้า
มีกระดาศอกษรจีนปิดหลังประตู หลังคาประตูบ้านยาวประมาณ ๔ วา
กว้าง ๑๐ ศอก ที่ตัวบ้านนั้นเป็นเรือนไทย ยกพื้นขึ้นเดียวสูงประมาณ
๓ ศอก ๓ หลัง ข้างนอกซ้ายขวาข้างละหลัง มีหลังขวางข้างในหลังหนึ่ง
มีชลาพันกระดาน ข้างหน้ามีตุ๊กกรง มีประตูนอกชาน ตัวเรือน
หลังละ ๕ ห้อง ซอ ๘ ศอก หลังคามุงจากฝากระดาน เป็นรูปเรือนไทย
ยังไม่มียี่ห้องนั่ง ตัวบ้านหันหน้าไปข้างทิศเหนือ ข้างนอกกว้านตรง
หน้าบ้านมีสนามหญ้ายาวตลอดรวบ้าน กว้างประมาณ ๑๐ วา มีเรือน
ยกพื้นสูงประมาณ ๑ ศอก เป็นเรือนยาว ๕ ห้อง ๗ ละ ๘ ศอก ซอ ๔ วา

๒ คอก มีฝา ๓ ด้าน มีห้องข้าง ๆ ๒ ห้อง เติดยัง ๘ คอก ยกพื้นรอบ
 หลังคามุงจากเป็นบันหย้า หันหน้าไปทิศใต้ตรงบ้าน มีตุ๊กกรงเหล็กเตี้ย
 ด้านหน้าด้านหลัง เติมมีเรือนอีก ๒ หลัง ปลุกขวางเรือนหลังใหญ่ขึ้น
 ติดกับเตี้ย เป็นเรือน ๓ ห้อง ชื่อ ๖ คอกเศษ มีฝาแตกห้อง
 ข้างด้านเหนือ ๒ ห้อง เหมือนกันทั้งสองหลัง เติดยังเรือนใหญ่ซีกติด
 เรือน ๒ ข้าง เรือนหมื่น พระยาไชยาเรียกว่าเตชัน เป็นของสำหรับ
 รับคนที่จะไปมาอาศัย แต่เป็นห้องน้อย เรือนหมื่นปลุกที่เด่นดุ่ม
 ริมถนนหน้าบ้านที่เป็นถนนหน้าต่อไปข้างหลังเรือนทิศเหนือขึ้น เป็นป่าจาก
 ไปตลอดริมคลอง ที่หน้าเรือนทิศใต้ริมเตี้ยนั้น มีต้นไม้ปลุกเป็นหย่อม
 แต่มักกระถางต้นไม้โครตเป็นอันมาก ที่ตรงหน้าเรือนผ่านถนนหน้า
 เข้าไปถึงประตูบ้านที่อยู่ ที่ไม้กระดานทอดเป็นสะพานทางเดิน ๒ ข้าง
 มีต้นมะลิเป็นพุ่มปลุกกระถาง ก่อเป็นระยะ ๒ ข้างทางไปเป็นคู ห่าง
 ประมาณ ๓ วาจนถึงประตูบ้าน ที่เรือนเตชันนั้น ตกแต่งผนังเป็น
 เครื่องเจ็ก เกาอิ เครื่องใช้ เครื่องฝรั่ง ดูเป็นที่คนพักสบาย ข้างรวบ้าน
 ทิศตะวันตก มีเรือนจากหลังคามุงจากพื้นหลัง ๑ กว้างประมาณ ๖ วา
 ยาวประมาณ ๘ วา มีรวข้างหน้า เป็นศาลากลางที่ชำระความ ข้าง
 ทิศเหนือไกลรวบ้านไปประมาณ ๑๕ วา มีโรง ๒ หลังยาวประมาณ ๑๕ วา
 ชื่อ ๓ วา เป็นโรงงานสำหรับทำการต่าง ๆ แต่มิมีบ้านเรือน โรงบ่าวไพร่
 แลราษฎรอยู่ตามรอบบ้านหลายหลัง มีต้นหมากต้นมะพร้าว แต่มิมีต้นไม้

เน้นหน้าตลอดไป แล้วมีถนนตรงไปจากสนามหญ้าทางตะวันตก เป็น
 ถนนพระยาไชยาคนนั้นได้ทำตัดใหม่ไว้กว้างประมาณ ๘ ศอก ตรงไป
 หน่อยหนึ่งมีวัด ๆ หนึ่ง มีโบสถ์ก่ออิฐสูงกระเบื้อง ช่อฟ้าใบระกากว้าง
 ประมาณ ๔ วา ยาว ๖ วา ข้างในมีพระประธาน หน้าตักกว้าง ๔ ศอก
 หันหน้าโบสถ์ไปด้านตะวันออก มีกำแพงแก้วแลพืชรัดล้อมรอบโบสถ์
 เต็มไปรอบหน้าโบสถ์นั้น มีพาไลสูงกระเบื้องออกมาจากหน้าโบสถ์ ตัวเตี้ย
 อยู่ในร่ม ข้างหลังโบสถ์เป็นกุฏิพระต่อไป รั้ววัดเป็นไม้ปักห่าง ๆ เป็นขอบสูง
 ประมาณ ๔ ศอก ประตูเป็นคอกแลล้อมประตูก่ออิฐ ผนังช่อวัดสมุหนิมิต
 เป็นของสมเด็จพระยาองค์ใหญ่ปฏิสังขรณ์ ตรงวัดข้ามถนนทิศเหนือ
 มีพระเจดีย์ มีฐานก่อสูงประมาณ ๕ ศอก สูงทั้งพระเจดีย์ด้วยประมาณ
 ๕ วา มีศาลาคดเล็ก ๆ ๔ มุม มีกำแพงแก้วซีกติดกันรอบ พระเจดีย์
 องค์นี้เป็นของพระครูกาแก้วองค์เก่าสร้าง ต่อถนนไปอีกมีสะพาน
 ข้ามคูไป ถนนเลี้ยวไปข้างทิศเหนือ ข้างปากถนนข้างตะวันตกมีลานกว้าง
 มีโรง ๆ หนึ่งกว้างประมาณ ๔ วา ยาวประมาณ ๖ วา มีอิฐเต็มในนั้น
 เป็นของเจ้าพระยาสวรรค์จะให้สร้างแถวเมนต์เข้าได้ แต่มีโรงอีกโรงหนึ่ง
 ยาวประมาณ ๘ วา กว้าง ๔ วา เป็นโรงเบิกมาดทำเรือ ต่อถนนไป
 มีบ้านมีเรือนโรงกรรมการแลราษฎรตลอดไปทั้งสองฟากถนน ที่เป็นหมาก
 เป็นมะพร้าวบ้าง ที่เรือนมีหน้าถึงชายของเป็นเครื่องชำ ฝาผนังผ้าห่ม
 แดเครื่องใช้ด้อยบ้าง เป็นสินค้าบ้าง มีรายไปเป็นแห่ง ๆ ทางประมาณ

๗ เส้น ๘ เส้น มีวัด ๆ หนึ่งข้างฟากถนนทิศเหนือ ชื่อว่าวัดโพธาราม
มีรั้วไม้เป็นเขื่อน แลมีโบสถ์ผนังปูนขาวรดมุงหลังคาจาก กว้างประมาณ
๔ วา ยาวประมาณ ๖ วา หน้าโบสถ์หันไปทิศตะวันออก มีหมู่กุฏิพระ
อยู่ข้างมุขหลังโบสถ์ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ในโบสถ์นั้นมีพระประธาน
หน้าตัก ๓ ศอก นั่งอยู่บนฐานปูนเตี้ยแต่กว้าง มีพระพุทธรูปใหญ่น้อย
ตั้งอยู่เป็นอันมาก มีพระหล่ออย่างเก่า ๆ แลชำรุดมาก แลมียานุมาศ
อย่างเก่า ๆ อยู่ ๒ อัน ลัดักปิดทองดองชาด มีคานหามสำหรับหามด้วย
ชำรุดลัดักหักพัง ได้สอบถามพระครูกาแก้วก็ได้ความว่ามาแต่ไหน
ทราบว่าเป็นของเก่าตั้งแต่พระครูกาแก้วเกิดมาก็เห็นอยู่ดังนี้ เป็นของ
เคยใช้สำหรับแห่พระ แห่วชนาคบ้าง เมื่อพระครูกาแก้วคนนั้นบวชก็ได้เคย
แห่ยานุมาศอันนี้ ตัวพระครูกาแก้วนั้นบวชอายุถึง ๗๐ ปีแล้ว

ต่อวัดนี้ไปก็เป็นบ้านโรงเรียนราษฎรชายของสินค้ารายไปเหมือนที่
มาเดื่อนั้น ตั้งแต่ถนนจนหมดหมู่บ้าน ทางประมาณ ๔๐ เส้น
เป็นถนนหญ้าแต่ต้นไม้ป่า มีศาลามุงจากอยู่กลางหลัง ๑ เป็นที่คนเดินทางพัก
แล้วถนนนั้นต่อไปออกทุ่งอีก ประมาณ ๕๐ เส้น รวมถนนนี้เป็น
ประมาณ ๙๐ เส้น

จำนวนคนแลหมู่บ้าน

หมู่บ้านโรงเรียนราษฎรที่เป็นหย่อมเป็นหมู่ ในจังหวัดบ้านผู้ว่า
ราชการประมาณ ๒๐๐ หลัง จำนวนคนประมาณ ๓๐๐๐ เศษ จำนวนบ้าน

โรงเรียนซึ่งตั้งอยู่สองข้างถนน เป็นที่จับช้อนตลอดไปเป็นประมาณ ๕๐๐
 หลัง คนประมาณ ๒๐๐๐ คน บ้านโรงเรียนที่ตั้งอยู่นอกเมืองไปเป็น
 หย่อมเป็นหมู่ตามลวดน้ำ รวมบ้านโรงเรียนตลอดเขตเมืองไชยา
 ประมาณ ๘๐๐๐ หลัง เป็นคนประมาณ ๔๐๐๐๐ ถ้าจะแบ่งคนเป็น
 ชาติจะเป็นไทยสัก ๓๐๐๐๐ จะเป็นจีน ๓๐๐ เศษ จะเป็นแขกสัก ๑๗๐๐ คน
 คนไทยเป็นล่วยทองล่วยดีบุกล่วยรังนกบ้าง ที่ล่วยทองล่วยดีบุกเก็บเงิน
 ปี ๑ คนละ ๗ บาท ล่วยรังนกนั้นเกณฑ์ไปเผ้ารังนกที่เขาโคตาหดำ
 เกาะอ่างทอง จีนเป็นจีนผูกปี ๓ ปี ๔ บาท แขกไม่มีล่วยเป็นแต่
 สำหรับเกณฑ์ราชการ เป็นแขกพืชพรรณสำหรับบ้านเมืองมาแต่ครั้ง
 เจ้าเมืองเป็นแขก แขกเหล่านี้พูดแขกไม่เป็น เกือบจะไม่เป็นแขก
 เมืองนี้ผู้ว่าราชการเมืองมีตำแหน่งชื่อว่า พระยาวิชัยภักดี ชื่อตัวชื่อซ้ำ
 มีผู้ช่วยคนหนึ่ง เป็นที่หลวงราชานุกิจ ชื่อตัวชื่อกลิ่น เป็นน้องพระยา
 ไชยาคนนั้น แต่ปลัดยกบัตรเป็นคนในเมืองนี้ ยังไม่ได้รับสัญญาบัตร
 เป็นแต่ว่าที่ไปก่อน แดกรมการผู้น้อยอีกหลายคน ตัวพระยาไชยาคนนั้น
 กิริยาทำทางน้ำใจค่อยไปทางคิวิโดย แดเป็นคนรู้จักการค้าขายมาก
 เพราะได้ภรรยาบุตรจีน ที่จะชักนำให้น้ำใจเป็นมอร์แซนต์ได้ ผู้ช่วย
 นั้นเป็นคนหนุ่ม ได้เป็นคนนำเรือเข้าร้องกะเซ็ด ปลัดยกบัตรนั้นเป็น
 คนไม่สู้ คนไม่สู้บ้าง ราษฎรในเมืองไชยานี้ ในเมืองไม่สู้หนาแน่นมีคน
 เดินถนนห่าง ๆ

คนไทยทำนา ทำสวน ทำปลา ตัดมาเรือตัดไม้ทำกระดาน หา
ซื้อขายสินค้าของ ทอผ้า เติงหมี่ พวกจีนทำสวนทำปลาตั้งค้าขายรับ
สินค้าส่งออกทำภาษี พวกแขกหากินเหมือนไทยยกไวได้ยแต่เติงหมี่
สินค้าใหญ่ที่ออกจากเมืองไซยา มาดเรือ กระดาน ไม้เคี่ยม ไม้หวาย
กระแซง เข้า เขาหนึ่งโคกระบือ ลูกกร ฝัปน ในท้องตลาดก็ขายของ
ต่าง ๆ ที่ว่ามาแล้ว ที่เป็นผ้าถุงผ้าห่มผ้าพันผ้าตาผารวดแลผ้าขาวมา
ตั้งของเครื่องใช้ด้อยต่าง ๆ มีบ้าง ร้านชำเปนของมาแต่เมืองอื่น ๆ
แต่เมืองต่างประเทศ จำนวนราคาคั่งของสินค้าออกจากเมืองไซยา
มาดหมูกุและใหญ่น้อย ปีหนึ่งรวม ๓๐๐ หรือ ๔๐๐ ตั้งแต่ ๗ คอกถึง
๔ วา ๒ คอก ราคาตั้งแต่กึ่งตำดิ่งไปถึง ๕ ตำดิ่ง ด้ายไหมกระแซง
เคยปีหนึ่งซื้อออกประมาณ ๓๐๐๐ บาท ลูกกรบันทุกไปถึงค ไปรประมาณ
ปีละ ๓๐๐ หาบ ราคาหาบละ ๑๑ บาท กระดานไม้เคี่ยมประมาณ ๒๐๐๐
หรือ ๓๐๐๐ ตั้งแต่ ๕ วา ราคาแผ่นละ ๕ ตำดิ่ง ผ้ายก ผ้าไหม ผ้าพัน
ผ้าอาบ ผ้าขาวม้า ประมาณปีละ ๒๐๐๐ บาท เขาราคาเกวียนละ ๕ ตำดิ่ง
เขาหนึ่งหาบละ ๓ ตำดิ่ง ราคาคั่งของที่ขายในตลาด ผ้าถุงผ้าห่มผ้า
ยกทองผ้ายกไหม ผ้าม่วงไม่มี เปนของทำจำเพาะผู้สั่งผู้ต้องการ แด
ของทำที่บ้านผู้ว่าราชการแลผู้ใหญ่ ผ้าด้ายเกมใหม่ราคาผืนละ ๓ บาท
๒ ตำดิ่ง ผ้าพันราคาอย่างดี ผืนละ ๖ ตำดิ่งหรือ ๗ ตำดิ่ง ผ้าพันอย่างเดว
กุดิดะ ๑๘ บาท ๒๐ บาท ๒๔ บาท ผ้าขาวม้าอย่างกว้างกุดิดะ ๒๐ บาท

ผ้าขาวมาอย่างแคบกุดละ ๑๐ บาท ภาษีอากรตามธรรมเนียม เรือ
 คอเวอนเมนต์มีอยู่ลำหนึ่ง เป็นเรือแต่ก่อนก็เคยใช้ไม่ได้ ในปีหนึ่ง
 เรือค้าขายเป็นเรือแขกจีนบ้าง ไต่ปีหนึ่งประมาณ ๔ ลำ ๕ ลำ ที่เป็นเรือ
 นดอมมีเดาไบ บันทุกมาดเรือเข้าไปกรุงเทพ ฯ ปีหนึ่งประมาณ ๕ ลำ
 ๖ ลำ เรือเล็ก ๆ ที่ราษฎรใช้สอยแลจับปลาต่าง ๆ เรือดำบันนั้นบ้าง
 เรือราวกระแซงบ้าง เป็นเรือแจวเล็ก ๆ ผู้ว่าราชการมีเรือค้าขายอยู่
 ลำหนึ่ง เป็นเรือทำนองจีน เดาไบเป็นจีนเป็นเรือแท่ง จุดินค่า ๒๔๐๐ หาบ
 ไต่เคยค้าขายที่เมืองสิงคโปร์ ปีหนึ่ง ๓ เที้ยว ๔ เที้ยว มีกำไรมาก ยัง
 ต่อกอีกลำหนึ่งยังไม่แล้ว เรือเล็กที่ใช้สอยเป็นเรือแก่งดำบันนั้น ๙ แจว
 ๖ แจว ๘ แจวบ้าง มีประทุนบ้างผูกราวกระแซงบ้าง เป็นเรือญวน
 ใหญ่บ้าง พระยาไชยามีเรือใบต ๖ กรรเขียงอีกลำหนึ่ง เดมมีแคว ๑
 เกยวจินโง ๑ เกาโฮม ๑ ช้างดำหรับเมืองนั้นน้อยประมาณ ๒๐ ตัว
 แต่เป็นของพระยาไชยาช่อบ้าง ออกไปจับเอาเองบ้าง มีกูปมีดักจับ
 อยู่บ้าง

จำนวนเงินที่ใช้ในเมืองไชยานี้ ใช้เงินบาทอัฐเป็นพื้น ถ้าจะใช้
 เงินเหรียญแมกสิกันก็ได้ เงินย้าไปก็ได้ เบี้ยตะกั่วเมืองไชยาไม่มี ใช้อัฐ
 กรุงเทพ ฯ

อาหาร

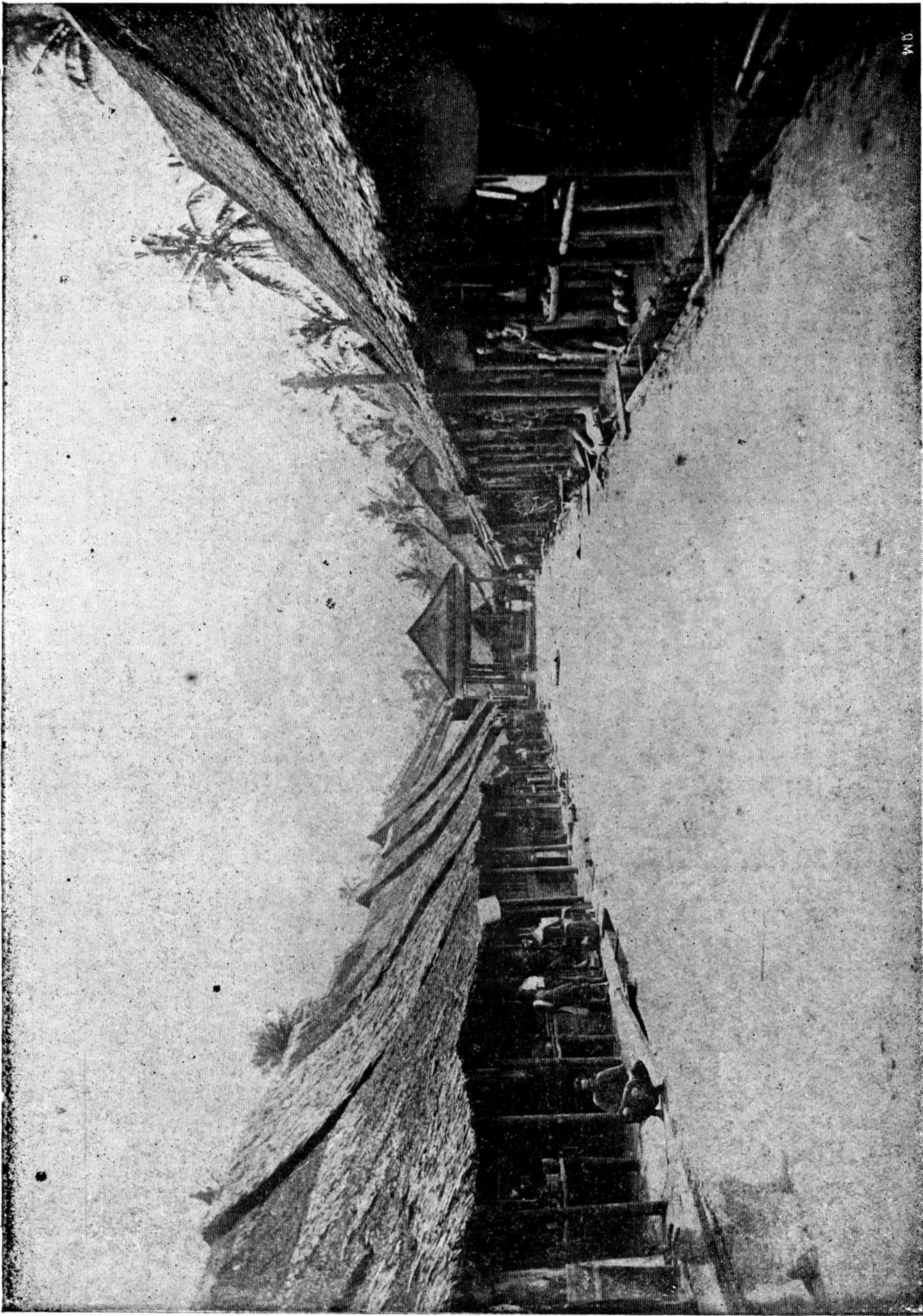
เข้าปลาหมึกเปิดไก่ ผักสดผักป่า ผดไม้ทุเรียน ตางลำด มะม่วง
ตะมุตใหญ่ มะปริง สะท้อน สัปรด ขนุน หมากร มะพร้าว

ความ

ถ้อยความในเมืองไซยาณมีตามธรรมเนียม มักมีผู้ร่ายมาแต่เมือง
อื่น มีบ้านดอนเป็นต้น เพราะเมืองไซยาณกับเมืองบ้านดอนมักมีผู้ร่าย
เดินไปมาถึงกัน ถ้าเกิดผู้ร่ายขึ้นเมืองไซยาณก็มักโทษเขาว่าผู้ร่ายมาจาก
เมืองกาญจนดิฐ ถ้าผู้ร่ายเกิดขึ้นในเมืองกาญจนดิฐ มักโทษว่าผู้ร่าย
มาจากเมืองไซยาณ เป็นต้นอยู่เนือง ๆ พระยาไซยาณจับผู้ร่ายที่มาแต่
เมืองอื่นได้ไว้ให้ตายสิบคนแล้ว ได้ใช้ถากถางถนนบำรุงบ้านเมือง
อยู่เสมอ

ความร้อนเย็น

ราษฎรมีความสุขสบาย โคกระบือไม่เป็นอันตราย ไม่มีโรค
อย่างที่ว่ามาแล้ว เพราะโรคนี้ไม่มีมาถึงเมืองนี้ ในบั้นการค้าขาย
บริบูรณ์อยู่

ตลาดเมืองกาญจนดิษฐ์

เมืองกาญจนดิฐ ไชยภูมิ

เรือสุริยมณฑล ทอดสมอปากอ่าวเมืองไชยาด้านตะวันออก น้ำลึก
๕ วา ห่างฝั่งประมาณ ๖๐ เส้นเศษ ไม่แต่เห็นปากคลองบ้านดอน คือ
เมืองกาญจนดิฐ เห็นแต่เกาะปราบที่เป็นอ่าวจะเข้าคลอง ช้างทิศ
ตะวันออกเฉียงใต้ แต่เห็นเขาฝั่งเมืองกาญจนดิฐซับซ้อนเป็นอันมาก
ปากคลองอยู่อีกแห่งหนึ่งอยู่ช้างทิศใต้ แต่เห็นแนวไม้แต่เขาฝั่งใกล้
ที่คลองนี้เรียกว่าคลองพันคูหา เป็นคลองเขตรแดนเมืองไชยากับเมือง
กาญจนดิฐ ช้างแถมคลองฝั่งตะวันตกเป็นเขตรแดนเมืองไชยา ช้าง
แถมตะวันออกเป็นเขตรแดนเมืองกาญจนดิฐ เป็นทางไปเมืองกาญจนดิฐ
ได้ ใกล้กว่า จอดเรือที่เกาะปราบปากอ่าวกาญจนดิฐนั้น คิระยะ
ตั้งแต่เรือจอดที่กะเข็ดไชยามาถึงปากคลองพันคูหา ประมาณ ๑๕๐ เส้น
ที่ปากคลองนั้นเป็นชายเลนยาวออกมาทั้งสองข้าง พันชายไม้ประมาณ
๒๐ เส้น ปากคลองกว้างประมาณ ๓ เส้น แล้วยเป็นชายไม้ดำจาก
สองข้างทางเข้ามาประมาณ ๒๐ เส้น ถึงคลองแยกทางหนึ่งทิศตะวันออก
ที่จะไปกาญจนดิฐเรียกว่าคลองบางชาแก้วปากคลองกว้างประมาณ ๑ เส้น
ตัวคลองพันคูหานี้ เคยไปช้างทิศใต้ไปท่าข้าม ในคลองแยกบางชา
แถมนั้นเขามาอีกหน่อยหนึ่ง ช้างฝั่งใต้มีคลองแยกไปออกทะเลอีกคลองหนึ่ง
เรียกว่าคลองลิ่ว ถัดขึ้นมาช้างฝั่งเหนือ มีคลองแยกอีกทางหนึ่ง ชื่อ

คลองบางขาก ไปออกคลองพันคูหา ถัดขึ้นมาทางฝั่งใต้มีคลองแยก
 ออกไปอีกคลองหนึ่ง เรียกว่าคลองบางขาก ตัดแม่น้ำมาชนด้าน
 คลองบางขาก กว้างออกมาประมาณ ๒ เส้นเศษ ๓ เส้น น้ำจืด
 ดันมาตั้งแต่ต้นคลองขาก แล้วมีบ้านราษฎรตั้งอยู่ตามด้านเป็นหมู่
 หย่อมห่าง ๆ กัน มีสวนหมากสวนมะพร้าวรายเรียงมาบ้าง แล้วมา
 เป็นที่เป่า มีชายไม้ริมคลอง ข้างในเป็นทุ่งบ้าง เป็นไร่เข้าทุ่งบ้าง
 ที่ใกล้จะถึงเมืองฝางตะวันออกมีสวนมะพร้าวหมู่บ้าน มีศาลเจ้าใต้ต้นลำภู
 ๒ หลัง ข้างฝางตะวันออกที่ปลายเหตม มีแม่น้ำแยกย้อนไปทางทิศ
 เหนือไปออกปากน้ำกาญจนดิฐที่เกาะปราบ แม่น้ำเคยขึ้นไปทางทิศใต้
 ไปบรรจบท่าข้าม ที่แม่น้ำ ๓ แยกตรงนี้ กว้างประมาณ ๑๕ เส้น
 ฝางตะวันออกมีสวนมะพร้าวเดหมีบ้านราษฎรปลูกธัญญา เป็นโรงเรือน
 จากซ้ายซอกกันเป็นอันมาก ยืนยาวตามด้านประมาณ ๔๐ เส้นเศษ
 เป็นหมู่บ้านดอนเมืองกาญจนดิฐ บ้านผู้ว่าราชการนั้นตั้งอยู่เหนือหน้า เหนือ
 หมู่บ้านคนทิศใต้ เหนือบ้านผู้ว่าราชการนั้นไปหน่อย มีเกาะกลางน้ำ
 ชื่อว่าเกาะกลาง ถัดขึ้นไปมีเกาะอีกเกาะหนึ่งชื่อว่าเกาะด้อม ข้างฝาง
 ตะวันตกตรงหน้าบ้านเจ้าเมือง มีวัด ๆ หนึ่งชื่อวัดคงคานาม มีโรงอุโบสถ
 หลังหนึ่ง มีพระเจดีย์หลังหนึ่งสูงประมาณ ๖ วา ๗ วา ที่บ้านผู้ว่า
 ราชการมีแพเผดหลังหนึ่งแต่งเครื่องเงิน หลังแพมีสะพาน ขึ้นหลังแพ
 เป็นคดถึงเป็นบ้านผู้ว่าราชการเมือง มีกำแพงรั้วไม้กระดานสูงประมาณ
 ๖ ศอก ยาวประมาณ ๒๐ วา ประตูเปิด เพราะพระยากาญจนดิฐ^(๑) เข้าไป

(๑) พระยากาญจนดิฐ พุ่ม บุตรเจ้าพระยานครน้อย

กรุงเทพฯ ฯ ข้างในบ้านนั้นมีห้องหนึ่งแต่เรือนหลังคาจาก ริมบ้านผู้ว่า
 ราชการเมือง ทิศใต้มีบ้านผู้ช่วย รั้วบ้านติดกันกับบ้านพระยากาญจนดิษฐ์
 เป็นรั้วไม้ ไม้ขัดแตะ มีเรือนจากอยู่ ๓ หลัง ฝากระแซงอ่อนหลังหนึ่ง
 ขื่อประมาณ ๖ ศอก เติดยังรวมในรั้วบ้านนั้นมีหุ้ยารกเต็มไปด้วย มีถนนเล็ก
 จำเพาะเดินได้คนเดียวเท่านั้น ที่ตรงหน้าบ้านมีโรงเป็นศาลาริมน้ำอยู่ ๒ หลัง
 คามุงจาก กว้างยาวประมาณ ๒ วา ๔ วา มีพื้นปากไม้เหลาชะโงน
 เป็นที่สำหรับนั่งเล่นแลดูความ แลว่ามีถนนตกไปข้างทิศใต้ มีหนทาง
 เดินไปข้างทิศใต้ แลว่ามีหมู่บ้านคนข้างริมน้ำ แลมีสะพานข้ามคูน้ำเข้า
 ห่อแห่งหนึ่ง หนทางนั้นเป็นดุ่ม ๆ คอน ๆ เป็นน้ำเป็นโคลนบ้างไป
 ประมาณ ๑๕ เส้นถึงปากถนน ตลอดถนนกว้างประมาณ ๓๐ ศอก
 มีโรงเรือนราษฎรขายของขายสินค้าทั้งสองฟาก มีเสาโคมปักตลอดทุก
 หน้าโรงหน้าบ้าน เพราะเมื่อเดือนก่อนนั้นเกิดอหิวาตกโรค ราษฎรจุด
 โคมบูชากันความไข้ ไปอีกหน่อยหนึ่งมีศาลเจ้าจันท์ก่อกมุงกระเบื้อง
 แห่งหนึ่ง อยู่ข้างฟากถนนทิศตะวันออก แลไปอีกหน่อยหนึ่งถึงคัก
 กงษ์ซึ่งเป็นโรงภาษีศน อยู่ข้างฟากถนนทิศตะวันตก คักนั้นอยู่ริมน้ำ
 ข้าง ๑ อยู่ริมถนนข้าง ๑ เป็นคัก ๒ ชั้น ๕ ห้อง ขื่อ ๓๐ ศอกเติดยัง
 รอบ เติดยังด้านตะวันออกไปรุ่งเสาตอย คักนั้นทำเป็นทำนองจัน ถัด
 คักกงษ์ไปตามถนนนั้นเป็นเรือนโรงตลาดตลอดไป จนถึงโรงบ่อนเก่าเป็น
 โรงจากยาวประมาณ ๔—๕ วา เป็นที่สุดถนนตลาดใหญ่ ถนนนี้ยาว
 ประมาณ ๑๕ วา ถัดถนนใหญ่ขึ้นไปยังเหนือ มีถนนทรายกว้าง

มีวัด ๆ หนึ่ง ชื่อวัดพระโยก มีโรงอุโบสถโรงหนึ่งเป็นโรงจากเตี้ย ๆ
 ฝากระดานหลังคาจาก มีพระประธานหน้าตัก ๕ ศอกนั่งอยู่กับแท่นปูน
 เตี้ย ๆ มีพระเด็ก ๆ บ้าง แล้วมีคอกไม้กั้นล้อมรอบโรงโบสถ์นั้น หมู่กุฏิ
 ห่างโบสถ์มาข้างริมถนนเหมือนกับเรือนราษฎรตามธรรมเนียม วัดนี้เป็น
 วัดถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ที่ปลายถนนใหญ่หน้าโรงไปเท่านั้น มีตรอก
 เดียวไปข้างริมทิศตะวันตก ที่มุมปากตรอกที่จะเดินแฉ่งไถ่นั้น มี
 คอกหมู่หนึ่งเป็นโรงอากรสุรา กว้างประมาณ ๔ วา ยาวประมาณ ๖ วา เป็น
 คอกจั้น ๓ ห้อง ๆ กลางเป็นประตูเข้าสองข้าง ฝาหน้าถึงหลังคามุงกระเบื้อง
 ที่ในตรอกนั้นข้างแฉ่งเห็นมีโรงเรือนราษฎรตั้งร้านขายของติดกันไป ข้าง
 แฉ่งไถ่มีวัดร้างวัดหนึ่ง รั้วเป็นคอกไม้มีโรงอุโบสถเรียกว่าวัดร้าง
 ตรอกนั้นกว้างประมาณ ๔ ศอก แล้วเดินไปข้างทิศเหนือ มีโรง
 เรือนราษฎรเป็นตลาดเก็บของสินค้าต่าง ๆ ที่มุมตรอกจะเดินไปมีโรง
 เจ้าภาษีหมู เป็นโรงจากอยู่ข้างทิศตะวันออก ถัดไปมีศาลเจ้ากวนอู
 อีกหลังหนึ่ง เป็นคอกหลังคามุงกระเบื้อง กว้างยาวประมาณ ๕-๖ วา
 ประตูเล็กเข้าไปเกือบถึงโกดังวัดพระโยก ถัดไปมีคอกหลังหนึ่งเป็นคอกจั้นบัน
 ยังเป็นพ่อค้าตั้งค้าขายใหญ่มาแต่เดิม ต่อไปตามตรอกมีคูน้ำเข้าทุ่ง
 ๒ แห่ง มีสะพานข้าม ตามตรอกนั้นขึ้นไปเป็นทาง ๑๕ วาแล้วถึงสวน
 มะพร้าว ถัดอ้อมไปเข้าหลังบ้านพระปลัดได้ ที่บ้านพระปลัดนั้นมีรั้ว
 ไม้เป็นง่าม เอาไม้ดำใหญ่พาด หลังบ้านเป็นป่าหญ้ารก ตัวหมู่เรือน
 ตั้งอยู่ริมหน้า มีโรงจาก ๒ โรงแฝด มีโรงขวางติดกันกับ ๒ โรงนั้น

ทิศตะวันตกอีกโรงหนึ่ง ตัวโรงหลังไถ่นั้นยกพื้นสูงประมาณ ๕ ศอก
 ฝากระแซงเปิด ข้างด้านตะวันออกแหวงช่องบันไดขึ้น ฝาชั้นในเอา
 มุงกัน ไถ่ถนนโรงนั้นโปร่ง มีภมรเขียวดุนขึ้นเครื่องก่ดงหลายอัน มีท่อน
 ไม้สำหรับก่ดงหลายท่อน โรงด้านเหนือไม่มีพื้น มีเครื่องจักรไทยเป็น
 ไปเล่สำหรับหมุนเครื่องก่ดงทั้งปวง ที่หัวโรงด้านตะวันออกนั้นมีร้านยก
 พื้นประมาณศอกหนึ่ง มีไม้บุรูปต่าง ๆ ตั้งเรียงราย เป็นโคนไม้เป็น
 โพรงเป็นตอหลายอย่าง ริมชายคาโรงที่ตรงยกพื้น มีร้านไม้เดือยด้วย
 บรเพ็ชร ที่หว่างเฉลียงโรงที่ต่อกันนั้น มีร้านยกพื้นสูงประมาณศอก ๑
 อีกแห่งหนึ่ง ตั้งเตาใหญ่หลอมแร่แปรธาตุต่าง ๆ ที่ริมวัดตรงหมู่
 เรือนออกไปทิศตะวันออกนั้น มีร้านไม้ยกพื้นกระดาน เป็น ๒ ชั้น ๆ
 ที่ ๑ สูงประมาณ ๓ ศอก ชั้นที่ ๒ สูงประมาณ ๑๐ ศอก กว้างประมาณ
 ๔ ศอก ยาวประมาณ ๘ ศอก อยู่ในเชิงฟุ่มไม้ล้อมรอบกรงรัง สำหรับ
 ขึ้นไปตากอากาศ แล้วย่อมไปริมตลิ่งเป็นที่ลงเรือ มีไม้ปัก ๒-๓ อัน
 ไม่มีตะพาน

จำนวนคนแลบ้าน

ตำบลบ้านตั้งแต่ปากคลองพันคูหาฝั่งตะวันออก ซึ่งเป็นเขตรัดแดน
 เมืองกาญจนดิษฐ์ เป็นระยะเข้ามาจนถึงเมืองกาญจนดิษฐ์มีหมู่บ้านหลายแห่ง
 หมู่บ้านโรงเรือนราษฎรตามริมด้านน้ำที่ตมหมู่บ้านเมืองกาญจนดิษฐ์ ตั้งแต่
 บ้านพระปลัดขึ้นไปถึงบ้านผู้ว่าราชการเมืองติดกันแน่นหนา เป็นหมู่

ตลาดด้วยประมาณ ๖๐๐ หลัง คนประมาณ ๒๐๐๐ คน หมู่บ้านตาม
ริมลำน้ำ แลสวนป่าที่ตั้งเป็นหมู่เป็นหย่อมอีก รวมหมู่บ้านโรงเรียน
ในแขวงเมืองกาญจนดิฐ ประมาณ ๗๐๐๐ หลัง คนประมาณ ๔๐๐๐๐ คน
ถ้าจะแบ่งเป็นชาติจะเป็นไทยสัก ๓๐๐๐๐ คนเศษ เป็นจีนประมาณ ๑๐๐๐
คนเศษ แยกประมาณ ๒๐๐ คนเศษ จึงรวมเป็นคนประมาณ ๔๐๐๐๐ คน
คนไทยเป็นคนด้วยทอง ด้วยดีบุก ปีนึงเก็บคนละ ๗ บาท จีนเป็น
จีนผูกกับ แยกเกณฑ์ราชการเป็นคราว ๆ ผู้ว่าราชการเมืองไม่ได้อยู่เมือง
เข้าไปณกรุงเทพ ฯ อยู่แต่พระศรีสุพรรณดิฐปลด^(๑) กับหลวงพิพิ
สุพรรณภูมิผู้ช่วย^(๒) พระปลัดนั้นอายุประมาณ ๕๐ ปีเศษ เป็นคนอย่าง
เก๋ไก๋เต็มที แลหน้าที่จะเป็นช่างอย่างเขาเด่นแร่เประชาตุเป็นต้น แล
เป็นคนไม่ถูกกันกับผู้ว่าราชการเมืองด้วย หลวงพิพิสุช่วยนั้น เป็นบุตร
พระยากาญจนดิฐทุกวันนี้ เป็นหลานเจ้าพระยานครน้อย อายุ ๓๓ ปี
หน้าตาทำทางเป็นคนป่า แลทำนองชาวนคร พดเมืองราชฎรในท้องตลาด
เห็นแต่พวกจีนกลุ่มไปเป็นอันมาก คนไทยอยู่ตามร้านแลเดินบ้างห้าง ๆ
มีพวกจีนที่เป็นพ่อค้าพอมั่งเงินทองบ้างอยู่หลายคน คือ จีนหลงเป็นหลวง
ประเทศสมบัติ จีนอะไรอีกคนหนึ่ง ที่เป็นขุนสุนทรพานิช จีนบ๋นยัง จีน
มาจิว จีนเอ๋ย จีนกุยเกียง ราชฎรเห็นเป็นคนบริบูรณ์ก็แต่จีน

(๑) พระยาศรีสุพรรณดิฐ (เสม) น้องพระยากาญจนดิฐ (พุ่ม)

(๒) หลวงพิพิสุพรรณภูมิ ชื่อจำเริญ ต่อมาเลื่อนเป็นพระยากาญจนดิฐบดี
ผู้ว่าราชการเมืองกาญจนดิฐ

ผลประโยชน์การหากิน

คนไทยทำนาเป็นใหญ่ ตัดมาด ตัดกระดาน ทำปลา ทำได้ ทำหว่าย ทำสวนบ้าง ตังข้าวขายดินค้าขายของทอดผ้า พวกจีนตังข้าวขายแตกเป็ดย่น ดินค้า แดข้าวเรือตังต่อเรือ ทำเหมืองดิบบุก ทำภาษี พวกแขกหากินเหมือนไทย ดินค้าใหญ่ในเมืองกาญจนดิฐ เข้า เป็นใหญ่ มาดเรือ กระดาน ไม่เคี่ยม ไต้ หว่าย ดิบบุก น้ำมันยาง เขาหนังโคกระบือ สุกกร กระแซงเคย เลื่อ กระสอบ ดินค้าที่ขายในตลาด ผ้านุ่ง ผ้าห่ม ผักปลา แดผลไม้เป็นต้น ราคาสินค้าออก เขาเกวียนละ ๕ ตำดั่ง ๖ ตำดั่งบ้าง มาดเรือยาวตั้งแต่ ๗ คอกจน ๕ วา ราคาตั้งแต่ ๒ บาทจนถึง ๔ ตำดั่ง ออกปีหนึ่งประมาณ ๒๔๐๐ ตำ กระดานไม่เคี่ยมยาวตั้งแต่ ๕ วา ๒ คอก ถึง ๗ วา ราคาแผ่นหนึ่งตั้งแต่ ๑๐ ตำดั่ง ถึง ๓ บาท ๒ ตำดั่ง ออกปีหนึ่ง ๓๐๐๐—๔๐๐๐ แผ่น ไต้ หว่าย น้ำมันยาง ปีหนึ่งเป็นเงินประมาณ ๒๐๐ ชั่ง เขาหนังโคกระบือ ปีหนึ่งประมาณ ๒๐๐—๓๐๐ หาบ ๆ ละ ๑๒ บาท สุกกรปีหนึ่งออกประมาณ ๑๐๐ หาบ ๆ ละ ๑๐ บาท ๓ ตำดั่ง ราคาสินค้าขายในตลาด ผ้ายกไหมราคาผืนละ ๑๐ บาท ๓ ตำดั่ง ผาพื้น อย่างดีราคาผืนละ ๖ ตำดั่งถึง ๒ บาท ผาขาวมากุดีละ ๑๘ บาทถึง ๒๔ บาท ภาษีอากรมีตามธรรมเนียม มีเหมืองดิบบุกอยู่แห่งหนึ่ง ขึ้นไปทางปลายน้ำท่าทอง ทำดิบบุกได้ปีหนึ่งประมาณ ๑๐๐ หาบ ถ่านคิลา นันในเมืองกาญจนดิฐไม่มี มีอยู่ในแขวงเมืองนครนอกเขา แต่เอาลงมาทางเมืองนครไม่ได้ ต้องเอาลงมาทางเมืองกาญจนดิฐ หนึ่ง

ดำน้ำในเมืองกาญจนดิฐนี้ เป็นทำดินค้ำรวมแม่น้ำหลวงแขวงเมืองนคร
 ดินค้ำเหนือตกลงมา เรือค้าขายเป็นเรือแซกเรือจีนใหญ่มีเป็นอันมาก
 ปีหนึ่งประมาณ ๓๐๐ ลำ เรือเล็ก ๆ อีกเป็นอันมาก เรือเคาเวอนเมนต์
 ไม่มี ๆ เรือกลไฟผู้ว่าราชการเมืองอยู่ลำหนึ่ง ยาวประมาณ ๗ วา มีเรือ
 ยอดเดว ๆ ของผู้ช่วยลำหนึ่ง เรือเล็กที่ใช้เป็นเรือแจว เป็นเรือไม้ชุด
 เป็นเรือใบค้าง มีข้างในพื้นเมืองประมาณ ๔๐ ข้าง เป็นข้างของ
 ผู้ว่าราชการเมืองบ้าง ราษฎรบ้าง

จำนวนเงินที่ใช้ในเมืองกาญจนดิฐ ใช้เงินบาทอัฐก็ได้ ใช้เงิน
 เหรียญแมกสิกันก็ได้ เงินย่ำไปที่เรียกว่ารูเบียก็ได้ ในเมืองใช้เบี้ย
 ดิบุกเป็นเบี้ยแทนอัฐ เป็นรูปกลมมีรูกลางคล้ายแปะเงิน กว้างกลม
 หนึ่ง ๓ กับ ๓ กระเบียดใหญ่ รูกลางกว้าง ๓ กระเบียดเล็ก หนึ่งหนึ่งมี
 อักษรไทยเป็น ๔ มุม แยกอักษรเป็น ๔ ทิศ อ่านว่ากาญจนดิฐ หนึ่งหนึ่ง
 มีอักษรจีน ๔ ตัว แลมีอักษรจีนตักดประจำอีก ๒ ตัว ใช้ ๓๐ อัน
 เป็นก้อน ๓ ก้อนเป็นย่ำไป ๖ ก้อนครึ่งเป็นเหรียญแมกสิกัน

อาหาร

เข้าปลาหมูเปิดไก่ ผักสด ผักบ้ำ ชนุน จำปาดะ ทุเรียน ดางดาด
 มังคุด เงาะ ลูกกระ มะปริง ส้มแก้ว ส้มดำ ส้มเปตือกบาง ตะมุค
 ใหญ่ มะม่วงแก้ว มะพร้าว หมา

ความร้อนเย็น

ราษฎรมีความสุขสบาย แต่ว่าไม่สู้เป็นปกติเพราะโคกระบือเกิดโรคล้มตายบ้าง โรคประจวบกันอย่างนี้ลงเป็นฝูง ๆ หมู ๆ ไม่ทั่วกันไป ถ้าถูกหมูไหนก็หมดหมู่นั้น การเดินค้า ๆ ขายเรือแพเป็นการเจริญอยู่ ภาชีอากรบริบูรณ์ เมื่อครั้งเดือนก่อนมาเกิดไข้หวัดทะกะโรค ผู้คนล้มตายชุกชุม แต่ไม่มากนัก เวลานี้เรียบรอยแล้ว

เมืองหลังสวน

ไชยภูมิ

เรือสุริยมณฑล ทอดลมปากอ่าวเมืองหลังสวนทิศใต้ น้ำลึก
ประมาณ ๑๐ ศอก ห่างฝั่งประมาณ ๓๐ เส้น แต่เห็นมีหาดทรายต้น
ไม้สูง มีต้นยางเป็นต้น เดิมมีหาดทรายเป็นแหลมออกมาประมาณ ๒๐
เส้น เป็นปากถ้ำน้ำหลังสวนเข้าไปทางทิศตะวันตก แต่เห็นเขาใกล้น้ำ
หลายลูก ที่ไกลไปมีมาก นอกเรือจุดทิศใต้นั้น มีศิลาใต้น้ำหลายแห่ง
ที่ปากถ้ำกว้างประมาณ ๕ เส้น ข้างฝั่งเหนือมีโรงพักปากน้ำเป็นหลังคา
จาก เดิมหมู่บ้านด่าน หลังด่านมีวัด ๆ หนึ่ง ชื่อวัดปากน้ำ ต่อเข้าไป
ต้องปากแม่น้ำมต้นไม่บนฝั่ง แต่มีชายเพื่อยเป็นต้น คือลำภูจากหมาก
มะพร้าว เดิมคนไม่อื่น ๆ ฝั่งใต้มีเขาตกลำน้ำแห่งหนึ่งชื่อเขาตดถึงตั้ง เข้าไป
อีกเดียวหนึ่งมีวัด ๆ หนึ่ง ชื่อวัดท่าพร้าว เดิมหมู่บ้านคนด้วย แล้วยัง
บ้านบางกามคลอง ๆ หนึ่ง กว้างประมาณ ๘ ศอก เรียกว่าคลอง
บางกา ข้างฝั่งเหนือมีเขาทัพมอญแลวัดท่ามะปริง แลัดเข้าไปมี
ศาลเจ้า ๆ หนึ่ง หลังคามุงจากเป็นศาลเจ้าเลื้อเมือง คนชาวเมือง
นับถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์ ถัดขึ้นไปอีกสองเดียว มีเกาะกลางน้ำ บนตลิ่ง
ฝั่งเหนือ มีวัด ๆ หนึ่ง ชื่อวัดแหลมทราย ฝั่งใต้มวัด ๆ หนึ่ง ชื่อวัด
ดอนยางแล้วยังบางยี่ไร มีบ้านราษฎรแลโรงเตาสุราแลสวนหมาก
มะพร้าวทุเรียน ถัดขึ้นไปถึงปากคลองบางลำภู แล้วยังเขาเบญจา

ขึ้นไปทางฝั่งใต้ถึงวัดโตนด แล้ววัดด้านเป็นที่ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา
 แล้วมีบ้านด้านซึ่งเป็นทางมาจากเมืองชุมพร ถัดขึ้นไปทางฝั่งเหนือถึง
 เขาเซ ที่ตำบลนั้นเรียกว่าบ่อเงินบ่อทอง คั้นเขาตงมาถึงน้ำเป็นศิลา
 แดงสองซวาก ที่ตรงซวากนั้นน้ำเชี่ยว เวลานั้นวัดลึกประมาณ ๔-๕ วา
 ข้างใต้น้ำเรียกว่าบ่อทอง ซวากเหนือน้ำเรียกว่าบ่อเงิน แล้วเลยขึ้นไป
 เป็นข้อคอก ริมน้ำข้างฝั่งเหนือล้วนเชี่ยว เพราะมีตะพานหินของเก่าอยู่
 ใต้น้ำเรียกว่าตะพานนาง ถัดขึ้นไปเลยเป็นข้อคอก อีกแห่งหนึ่งตลิ่ง
 ฝั่งใต้ขึ้น น้ำวนเชี่ยวจัด ถัดขึ้นไปถึงวัดบางขันเงิน แล้วถึงคลองบาง
 ขันเงิน ถึงตะพานบ้านผู้ว่าราชการเมือง ขึ้นไปอีกครึ่งเดียวข้างฝั่งเหนือ
 มีบ้านเรือนเป็นโรงเตาหลอมดีบุก ขึ้นไปอีกสองครึ่งข้างฝั่งใต้ถึงเขาเอ็น
 มีถ้ำเป็นซวากเข้าไป ต้องเดินเดียวซ้ายเข้าไปประมาณ ๑ เส้น ในถ้ำ
 นั้นเว้งสูงประมาณ ๔-๕ เส้น กว้างประมาณ ๕ วา ๒ คอก ในถ้ำ
 นั้นมีฐานปูนมีพระพุทธรูปหน้าตัก ๑-๒ คอก ที่ริมเชิงเขามีเรือนอยู่ ๓ หลัง
 แด้มกระท่อมเหมือนปะทุนเรือ อย่างนั้นเห็นมีชุมแทบจะทุกวัด ที่จะเป็น
 ที่จกรม ต่อขึ้นไปจากเขาเอ็นนั้น มีถ้ำน้ำปลายไปถึงเขาแดนเมืองระนอง
 ถ้ำน้ำสูงขึ้นไปทุกที่เป็นถ้ำธารน้ำไหลมาจากเขา มีเขาริมน้ำแดงเป็น
 อันมาก ระยะทางเดินไปถึงปลายน้ำประมาณ ๓ วัน

อนึ่งถ้ำน้ำเมืองหงส์วณัน ตั้งแต่พ้นปากอ่าวเข้ามาแล้ว ถ้ำน้ำ
 กว้างบ้างแคบบ้าง ที่กว้างประมาณ ๒ เส้น น้ำจิตสันติ แต่เวลานั้น
 น้ำเหนือตมมากชุ่มเป็นน้ำอาบหัว อาบกินไม่ได้ เพราะเป็นน้ำต่างแ

ต้องฝังถ้ำน้ำนั้นมีส่วนเรียงรายขึ้นมาจากสองฟาก ตั้งแต่บางยี่ไรขึ้นไป
 มีส่วนแน่นหนาทั้งสองฝั่ง เป็นส่วน ทุเรียน หมากร มะพร้าว ถาดลาด
 เป็นต้น ส่วนทุเรียนหมากรเป็นใหญ่มีโดยมาก ถ้ำน้ำเมืองหลังสวนนั้น
 ดูกามด้วยต้นไม้ แต่เห็นเขากันถ้ำน้ำเป็นตอน ๆ เขาที่ริมน้ำแตกก้น้ำ
 มีหลายแห่ง คิระยะทางถ้ำน้ำตั้งแต่ปากอ่าวขึ้นมาถึงหมู่บ้านบางยี่ไร
 ทวนน้ำประมาณ ๒ โมง ตั้งแต่บางยี่ไรถึงบางชันเงินที่บ้านผู้ว่าราชการ
 เมือง ประมาณชั่วโมงครึ่ง ที่บางยี่ไรนั้นหมู่บ้านมาก เพราะเป็นที่ผู้ว่า
 ราชการเมืองหลังสวนต่าง ๆ ตั้งบ้านเป็นหมู่บ้านอยู่ที่นี่ แต่เดิมในหมู่บ้าน
 นั้นมีตรอกสองข้างกว้างประมาณ ๓ ศอก ข้างทิศตะวันตกไปประมาณ
 เส้นเศษ มีตลาดร้านชำบ้างเล็กน้อยแต่มีโรงกงษ์เตาสุรา ตรอกข้างตะวันออก
 ยาวประมาณ ๒ เส้น มีร้านชำขายของบ้าง แต่มีศาลเจ้าเงินศาลหนึ่ง
 เป็นโรงจาก ระหว่างกลางตรอกแต่หมู่บ้านนั้นมีถนนใหญ่ เดิมทำน้ำทาง
 ขึ้นตัดเดินบกไปบางชันเงินได้ ถนนนั้นขึ้นขึ้นไปทางทิศใต้ พระยาจางวาง^(๑)
 บิดาพระหลังสวนคนนั้น เป็นผู้ทำออกเงินจ้างมิได้เป็นการเกณฑ์ เป็นถนน
 กว้าง ๘ วา ยื่นยาวขึ้นไป ๕๓ เส้น ถึงบ้านผู้ว่าราชการเมือง สองฟาก
 ถนนนั้นเป็นส่วนขึ้นไปตลอดทาง มีวัดไม่กี่ส่วนตามเจ้าของจะทำ เป็น
 ส่วนผลไม้บ้าง ส่วนผักบ้าง เป็นเรือนเป็นโรงราษฎรเจ้าของสวนต่างราย ๆ
 ไปเป็นแห่ง ๆ จนตลอดถึงบ้านผู้ว่าราชการเมือง ทางอีกประมาณสัก ๓๐

(๑) คือพระยาดำรงสุจริต มหินทรภักดี (คอซู้เจียง) ต้นสกุลพระนอง จางวาง
 เมืองระนอง

เดิน มีสวนทุเรียนหนาแน่น แต่มิทางเข้าไปสวนผักของพระหลังสวน ที่
 เป็นสวนผลไม้ดอกไม้แด่ต่าง ๆ ดังตะเคียน้อย นอกจากสวนใหญ่ คือ
 สวนทุเรียนหมากเป็นต้น ที่สวนนั้นผลไม้มีเป็น ส้ม ทุเรียน ดาสดาด ละมุด
 มังคุด เขาพะละ มะพร้าวหมูดี เป็นอย่างตะเคียน้อย เป็นผักต่าง ๆ มีทุกชนิด
 อย่างตะเคียน้อย ไม้ดอก คือ จำปา จำปี มะลิ กะดังงาจีน ชมนาด
 กุหลาบ ยี่หุบ กะดังงาไทย ฝอยผ่า มณฑา กานพลู อย่างตะต้น
 สองต้นปลูกเข้าปนกันไปไม่เป็นสวนต่าง มีโรงที่พักกลางสวนโรงหนึ่ง
 ที่สวนใหญ่นี้มีโรงเรือนราษฎรตั้งอยู่ปากถนน เป็นตลาดร้านเช่าขาย
 ของผ้าถุงผ้าห่ม เครื่องใช้สอยบ้าง ของสดของคาวบ้าง เป็นโรงเก็บ
 ขายสินค้าบ้าง แต่ไม่ครึกครื้นไม่คึก เพราะเป็นตลาดซึ่งตั้งใหม่คนยังไม่
 คิด พากถนนทิศตะวันออกมีบ้านหลวงปลัด ยังทำไม่ได้ มีกำแพง
 ก่ออิฐถือปูนสูงประมาณ ๓ ศอกเศษ กว้างประมาณเส้นเศษ กลางบ้าน
 มีเสาก่อกำแพงก่ออิฐแฉะราดคึกกำลังทำยังไม่แล้ว ถัดไปมีโรงงาน
 เก็บอิฐเก็บปูน เป็นโรงใหญ่ย่อยต่าง ๆ แล้วถึงกำแพงบ้านพระจรรยา
 ผู้ว่าราชการ

บ้านพระหลังสวนนี้ มีกำแพงข้างทิศตะวันออกเฉียงเหนือยาวประมาณ
 ๕ เส้น สูงประมาณ ๖ ศอก มีประตูตรงหน้าคึก กว้างประมาณ ๖ ศอก
 ข้างประตูมีตึกชั้นเดียวพ่นระเบียงปูกระเบื้องหน้าวัด ในประธานปูพ่นกระดาน
 ขื่อ ๓ วา มีเฉลียงหน้าเดียว หลังคามุงกระเบื้องสังกะสี หันหน้าเข้าไป
 ในบ้านยังไม่แล้ว ข้างตะวันออกมีโรงยาวหลังคามุงจาก สำหรับทหาร

ข้อ ๖ คอกมีเฉลียงด้านหน้า หันหลังเข้ากำแพง หลังคอกต่อกำแพงถึงมุม
 ด้านเหนือทิศตะวันตก กำแพงต่ำ เพราะที่ข้างนอกบ้านด้านตะวันตกนั้น
 พื้นดินต่ำลงไปจนถึงริมคลอง แล้วมีถนนไปลงฝั่งน้ำ มีสะพานหันลงคลอง
 บางชั้นเงินแห่งหนึ่ง ในบ้านมีสระน้ำเดิมตึกเล็กหลังหนึ่งเป็นที่เก็บน้ำ
 ที่ปากสระตั้งคูสำหรับสูบน้ำขึ้นมาจากสระคูหนึ่ง ถัดสระน้ำนั้นไป มีโรง
 หลังคาจากยกพื้นเฉลียงด้านหน้าไปหาตึกใหญ่ เปิดโถงเป็นที่
 กรมการพัก ข้อ ๖ คอก ขุดพื้นดินเป็นบันไดลงไปออกประตูตรงหน้าตึก
 ถัดประตูไปถึงมุมกำแพงด้านตะวันตกเฉียงใต้ มีตึกหลังคาตัด ๓ ห้อง
 เป็นที่สำหรับไว้เครื่องเหล็กเตาเครื่องกลึงต่าง ๆ ถัดตึกโรงกลึงไปในสวน
 ข้างบ้าน มีสวนทุเรียนผลไม้อื่นต่าง ๆ เป็นต้น ถัดไปมีกำแพงกั้นเป็นคอก
 ดีเหลี่ยมกว้างยาวประมาณ ๕ วา สูง ๒ คอก เป็นคอกเลี้ยงหมู กำแพง
 ด้านตะวันตกเฉียงใต้ ยาวออกไปจนหลังบ้านจดกำแพงด้านตะวันออก
 ยาวประมาณ ๓ เส้น กำแพงด้านหลังทิศตะวันออกเฉียงใต้มีสระน้ำตั้งคู
 ตามกำแพงนั้นปลูกกล้วยเป็นต้น ตัวตึกผู้ว่าราชการเป็น ๒ ชั้นทำเป็นตึกฝรั่ง
 หลังคามุงกระเบื้องสังกะสียาว ๕ วา ๒ คอก ๓ ห้องมีเฉลียงรอบ เฉลียง
 กว้าง ๖ คอก มีมุข ๒ ด้าน ข้างตะวันตกเฉียงเหนือด้านหนึ่ง ด้านข้าง
 ตะวันออกเฉียงใต้ด้านหนึ่ง มุขยาวออกมาจากเฉลียงข้างละ ๕ วา ด้านหน้า
 หันหน้าลงแม่น้ำ ด้านหลังมีชลาออกไปเท่ากับมุข แล้วมีชลาเล็กเป็น
 สะพานเดินถึงตึกครัว ในตึกนั้นกั้นด้านเหนือด้านใต้ถึงเฉลียงทั้งสองข้าง
 เป็นห้องนอน ๒ ชั้นทั้ง ๒ ข้าง เดิมมีห้องเล็กมีบันไดลงชั้นล่างทั้ง ๒ ข้าง

เตะข้างเหนือบนบันไดลงข้างนอกอีกบันไดหนึ่ง ห้องกลางเปิดตลอดยาว
 ตั้งแต่มุขด้านนอกถึงตัวตึกเป็นห้องรับแขก พื้นปูกระดานปูเดี่ยว ชั้นล่าง
 นอนกันห้องเหมือนชั้นบน เว้นแต่มีฝาฉากกันตรงมุขด้านนอกเป็นห้อง
 กินข้าว สองข้างเป็นห้องนอนเหมือนกันข้างหลังเป็นเฉลียงเปิดโปร่ง มีทาง
 เดินไต่ค้ำฟ้าไปจดตึกครัว พื้นกระเบื้องหน้าครัว ด้านตัวตึกมีประตูบานไม้
 ลัดกบปิดทองอย่างจีน มีกระดานป้ายอักษรคอเช่อ ตรงเฉลียงนั้นเปิดโปร่ง
 เดินตลอดถึงกัน ที่ใต้มุขเปิดเป็นทางรถ ในตึกนั้นตึกแต่งเป็นเครื่องเรือน
 อย่างฝรั่งทั้งชั้น ที่ตึกครัวนั้นหลังคาติดกับชลาทางเดินของตึกใหญ่เป็นตึก
 ชั้นเดียว ๓ ห้อง หลังคามุงกระเบื้องสังฆา ห้องกลางเปิดโล่ง หลังตึก
 มีประตูออกไปหลังบ้าน ห้องซ้ายห้องขวากันเป็นห้องทำครัว ชื่อ ๓ วา
 ยาว ๑๘ วา เท่ากับตึกใหญ่ พื้นปูกระเบื้องหน้าครัว มีกำแพงชั้นในตั้งแต่
 มุมตึกครัวถึงตึกใหญ่ มีประตูเข้าออกทั้ง ๒ ข้าง ที่ชลาในกำแพงชั้นใน
 ปูกระเบื้องสังฆาอย่างเล็ก ชลาด้านเหนือหน้าห้องครัวมีบ่อน้ำ ตั้งเครื่อง
 ดูปน้ำมีท่อเข้าไปในครัวนอกกำแพงชั้นใน มีกำแพงชกตั้งแต่ตึกครัวออกไป
 จดกำแพงชั้นนอกทั้งสองข้างกับที่เป็นส่วนใน มีประตูเข้าออกได้เหมือนกัน
 ในหว่างชั้นในนั้นปลูกต้นไม้ต่าง ๆ มีทุเรียนเป็นใหญ่แต่ผลไม้อื่นต่าง
 ประเทศเป็นอันมาก มีเรือนบนหยาหลังคาจากหลังหนึ่งด้านใต้หว่างครัว
 หว่างตึกใหญ่ มีโรงจากโรงหนึ่งเป็นที่หุงข้าว ตรงตึกใหญ่นั้นมีตึก
 หลังหนึ่ง ๒ ชั้นหลังคามุงกระเบื้องสังฆา ชื่อ ๓ วาเฉลียงรอบ บดิน

หลวงปลัดอาศัยอยู่ มีโต๊ะบิดเล็กเป็นที่เล่นที่นั่นด้วย ในเมืองหลังสวน
นี้มีสวนเป็นอันมาก เพราะที่ดินดีหน้าแดงขุดลงไปลึกคืบหนึ่งที่ดินก็ขึ้น
พืชรากงอกแต่ไม่เป็นระแหง ตามตลิ่งริมแม่น้ำมักเป็น ๒ ชั้น ๆ ริมน้ำเป็น
ที่ลุ่มทำนาได้ ชั้นบนข้างในเป็นตลิ่งสูงน้ำไม่ท่วมเป็นที่ทำสวน มักจะเป็น
อย่างนี้หลายแห่ง บนเนินเขาเป็นที่คนทำไร่เข้า หมู่บ้านนี้ตั้งอยู่ตามสวน
เป็นหมู่ ๆ ย่อม ๆ ตั้งอยู่ใกล้ ๆ กัน

จำนวนคนแถบบ้าน

บ้านโรงเรียนราษฎรที่ปากน้ำประมาณ ๒๐ หลัง มีคนประมาณ
๕๐ คน ที่ตำบลบ้านท่าพร้าวประมาณ ๑๕ หลัง คนประมาณ ๓๐ คน
ตำบลบ้านบางยี่โรประมาณ ๑๕๐ หลัง คนประมาณ ๑๐๐๐ คน ตำบลบ้าน
ด่านประมาณ ๗-๘ หลัง คนประมาณ ๓๐ คน ตำบลตลาดริมบ้าน
บางขันเงินประมาณ ๘๐ หลัง คนประมาณ ๒๐๐ คน ตำบลบ้านหมู่
ห้อยมซึ่งตั้งอยู่ตามลำน้ำแฉ่งในสวนในป่าต่าง ๆ อีกมาก รวมบ้านโรงเรียน
ราษฎรในเขตอำเภอเมืองหลังสวนเห็นจะเป็นประมาณ ๔๐๐๐ หลัง เป็น
คนประมาณ ๒๐๐๐๐ คน ถ้าจะแบ่งคนเป็นชาติ จะเป็นไทยประมาณสัก
๑๕๐๐๐ คนเศษ จะเป็นจีนประมาณสิ้น ๒๐๐๐ คนเศษ เขกจะเป็น
สัก ๑๐๐๐ คนเศษ คนไทยเป็นคนสวยทองสวยดีบุกบี้หนึ่งเก็บคนละ
๗ บาท จีนเป็นจีนผูกบี เมืองนี้ผู้ว่าราชการเมืองเป็นจีน ชื่อตัวชื่อ
ซิมเต็ก เป็นที่พระจุลราชโกศการ เป็นบุตรพระยารัตนเศรษฐีพระยา

จางวางเมืองระนองที่ถึงแก่กรรม มีปลัดคนหนึ่งชื่อหนู เป็นที่หลวง
 สโมสรราชกิจ เป็นบุตรพระนรินทรราชเสนี (๑) แต่เมื่อครั้งยังเป็นเจ้าเขม
 สัตยารุช ออกไปราชการเมืองไซยามีภรรยาบุตรอยู่หัวเมือง มียกกระบัตร
 อีกคนหนึ่ง แต่ผู้ช่วยนั้นพระยารัตนเศรษฐีว่าเป็นคนเบียดเบียนพราษฏร
 แล้วหลบตัวไปอยู่เมืองชุมพร ตัวพระหลังส่วนนั้นเป็นคนหนุ่มก็จริง
 แต่เป็นคนฉลาดเรียบร้อยที่จะจัดการบ้านเมืองแล้วทางคดีอยู่บ้าง ก็อาจ
 ที่จะจัดการให้เรียบร้อย แต่เป็นคนมีเงินเป็นเศรษฐี มีผลประโยชน์พอที่จะ
 ไม่เบียดเบียนเงินทองของผู้อื่นมีพราษฏรเป็นต้น เป็นคนอาร์เื่อแม่แก่
 พราษฏร แต่เป็นคนเฉยๆ ไม่เป็นคนดู หลวงปลัดนั้นเป็นหนุ่มหน้าตาดี
 พระหลังส่วนรักใคร่สนิท หลวงยกกระบัตรหน้าตาเป็นคนพินเมืองแต่ที่จะ
 เป็นคนชื่อ เป็นคนใช้สอยของพระหลังส่วน กรมการอื่นๆ แลคนใช้
 สอยเป็นคนไทยทั้งนั้น เพราะเป็นเมืองเหตวมาแต่ก่อน พึงจะจัดการดี
 เจริญขึ้นยังไม่บริบูรณ์ ไม่ใคร่จะมีคนเดินตามถนน

ผลประโยชน์ในการหากิน

คนไทยทำส่วนเป็นใหญ่ แลทำไร่เช่า แลทำปลาบ้าง คัดหวาย ทำ
 ไต้ ทำน้ำมันยาง ซ่อขายดินค้าบางขายของบ้าง จันทาเหมืองดื่บูกทำภา
 ติ่งค้าขายรับส่งดินค้าขายของบ้าง จำนวนดินค้าทุเรียนกวนทุเรียนสดขนุน
 ไต้หวายน้ำมันยางหมากมะพร้าวดื่บูก ดั่งของที่ขายในเมือง ฝ่าพนของสด

(๑) พระนรินทรราชเสนี บัณ ภายหลังได้เป็นพระบาทเทพประขุน

ของดาวแดงไม้หดยอย่าง จำนวนสินค้าออก ทุเรียนกวน ชนุนกวน
 ปี่หนึ่งประมาณ ๓๐—๔๐ ชั่ง ใต้หวานน้ำมันยางปี่หนึ่งประมาณ ๑๐๐ ชั่ง
 หมาปี่หนึ่งประมาณ ๒๐๐ ชั่ง ดับุกปี่หนึ่งประมาณ ๓๐๐ ชั่ง ราคาของ
 ขายเป็นเมืองฝานกุดหนึ่งประมาณ ๓๐—๔๐ บาท ผลไม้หมากติบ ๑๐๐๐๐๐
 ประมาณ ๒๐—๓๐ บาท ทุเรียนสุกร้อยละ ๖ ดั่งถึง ๒ บาท ดาวสด
 กระบุงละเพื่องหนึ่งดั่งหนึ่ง มังคุด ๑๐๐ ละเพื่องหนึ่งดั่งหนึ่ง สดของ
 ใหละเพื่อง ผลไม้หดยอย่างไม้ใครมีราคา

ภาษากกรรมตามธรรมเนียม มีเหมืองดับุก & ตำบลต่อเขาแดนเมือง
 ระนอง เรือคอเวอนเมนต์ ไม่มี ๗ แต่เรือค้าขายของพระหัดงัดวงเอง
 เปนเรือสดกุนเนอเด้าครึ่ง มักจะต้องไปบันทุกเข้าเมืองชุมพรเมืองย่างกุ้ง
 แดในกรุงเทพ ฯ ออกไปจำหน่ายขายที่เมืองหัดงัดวง เพราะเขาพนเมือง
 ไม่มีพอ แดพระหัดงัดวงมีเรือกลไฟเล็กอีกลำหนึ่ง ยาวประมาณ ๖ วา
 เรือที่ใช้สอยนั้นเปนเรือมาดลำบันกลาย กัดังเคบเปดียน้ำมันเก้งเด้าไปร่ง
 ๒—๓ ลำ เปนของสำหรับชนเมืองระนอง ถ้าไม่เปนเรือเล็กก็ชนไม่ได้
 เรือราชฎการค้าขายในเมืองหัดงัดวงเปนเรือจันอย่างใหญ่อยู่ ๓ ลำ เปนเรือ
 เด้าเรือใบเล็ก ๆ สำหรับบันทุกใต้ หวาน น้ำมันยาง ทุเรียน หมา
 ประมาณปีละ ๕๐—๖๐ ลำ พระหัดงัดวงมีช้างอยู่สำหรับเมืองประมาณ
 ๑๑—๑๒ ช้าง มีรถม้าหัดงัดหนึ่ง รถบันคนดาก ๕—๖ หัดงัด บ้านเมือง
 โคกระบือมีบริบูรณ์

ใช้เงินบาทอัฐ เงินเหรียญแดงเงินรูปเบี้ยที่เรียกว่าย่าไปก็ใช้ได้ เบี้ย
ตะกั่วไม่มีใช้ ๆ อัฐกรุงเทพ ฯ

มีผักปลาหมึกเปิดไก่ ผดไม้ ทุเรียน ชนุน มังคุด ถาดดาด เงาะ
มะม่วง ลัมโอ ลัมเกลี้ยง ลัมมะเบ้น ลัมปัด ลัมทอน หมากร มะพร้าว
แต่ทุเรียนหมากเบเนใหญ่

ถ้อยความไม่มีใครจะมี เพราะผู้ว่าราชการเมืองไซ้ชำระเปรียบเทียบ
 ดุดแต่ให้แถวไปเป็นพัน ราษฎรต่างคนทำมาหากิน ตั้งบ้านห้าง ๆ เป็น
 หย้อม ๆ โกลด ๆ กัน ที่ตามสวนเป็นสวนใหญ่ ๆ ตั้งบ้านแต่โรงเดียว
 หย้อมเดียวก็ไม่มีอันตราย เพราะโจรผู้ร้ายที่สุดจนชะ โมยกก็ไม่มีใครจะมี

ราชทูตตั้งแต่พระยารัตนเศรษฐีจากวังเมืองระนอง มาจัดการครังก่อน
บ้านเมืองเรือกสวนไร่นา การค้าขายเจริญขึ้น โดยมาก ราชทูตหน้า
ทำมาค้าขาย เพราะเป็นเมืองที่พึ่งจะรบบำรุงขึ้นใหม่ พระยารัตนเศรษฐี
แด่พระหัตถ์สวนก็ตั้งหน้าแต่จะบำรุงบ้านเมือง แด่ราชทูตให้ มีความสุข

ความเจริญขึ้นอย่างเดี๋ยวนั้น ได้ออกทุนสร้างถนนสร้างสวนสร้างตึกแถว
 เรือนตลาดในเมืองหลังสวน ล่วงไปประมาณ ๑๐,๐๐๐ เหรียญแล้ว แล
 ถ้าพวกจีนพวกไทยจะตั้งการค้าขายขัดสนด้วยทุนจะทำการ ผู้ว่าราชการ
 เมืองออกทุนให้ตั้งแต่ ๑๐๐ ถึง ๓๐๐—๔๐๐ เหรียญ ที่สุดจนกรมการที่
 เห็นว่าข้อดีสุดจึรติดต่อกับราษฎรแล้ว ขัดสนลงก็เจือจานให้บริบูรณ์ เว้น
 แต่ถ้าผู้ว่าราชการเห็นว่ากรมการราษฎรคนใดเป็นคนเกะกะก็ไม่เด่นด้วย ผู้
 ที่ไม่สุดจึรก็คิดหักเหียงออกจากเมืองหลังสวนเองโดยมาก กรมการ
 ราษฎรพากันรักใคร่พระหลังสวนคนนั้น โดยมาก ถ้าจะคิดสวนดูจะมีคน
 รักใคร่สักสองสวน ที่เกลียดชังสักสวนหนึ่ง ที่ผู้เกลียดชังผู้ว่าราชการ
 เขาว่าเป็นคนเกะกะเคยมีชอมมมอ มาบดินเมืองหลังสวนบ้านเมืองบริบูรณ์
 ด้วยบ้านเรือน แลถนนตลาดผู้คนมากแน่นหนาขึ้น แลเรียบรอยดาด
 ขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก ผู้ว่าราชการจัดทหารสำหรับเมืองม้อยหมู่หนึ่ง เข้าเวร
 ประจำเสมอ นายคนหนึ่งทหารไปเวดยี่สิบสี่คน ทหารหมื่นไม่ใช่เป็น
 เดชเกณฑ์ ใช้คนจ้างตามใจสมัคร จ่ายเงินเดือนให้ นายคนหนึ่ง
 เดือนละ ๘ เหรียญ ทหารเดวคนหนึ่งเดือนละ ๔ เหรียญ ทหารแต่งตัว
 ได้เสื้อกางเกงผ้าดีนำเงินชดเชยให้ นายคาคกระบี่ฝรั่ง ทหารเดวถือ
 ปืนสะไนเคอร์ปลายดาบมีคันชบับัดคันพร้อม ผูกหัดทำทหารอย่างยุโรป
 บอกคำอังกฤษ พอทำได้เป็นท่าทางเรียบรอย เครื่องทหารเดออาวุธ
 เหล่านี้ เป็นของพระหลังสวนจัดซื้อขึ้นทั้งสิ้น ทหารเหล่านี้สำหรับรักษา
 เขตจังหวัดบ้านผู้ว่าราชการเมืองแถมถนนตลาด แลเมือมีเหตุการขึ้น ก็

ได้ต่อสู้กับกุ่มทันที ทำให้ราษฎรมั่นใจ และมีความสุข
โคกระบือไม่เป็นอันตรายมีความสุขสบาย มีโคกระบือบริบูรณ์เหลือทำ
ทำการ เพราะที่นาไม่ใคร่จะมี เข้าในเมืองไม่พอ อากาศสบายดี

เมืองชุมพร ไชยภูมิ

เรือรุกริมณฑลทอดค้อมปากอ่าวเมืองชุมพรทิศเหนือ น้ำลึก ๘ ศอก
ห่างฝั่งประมาณ ๒๐ เส้น แลเห็นแหลมด้นมดึกขาว ๆ แลมีเขาเรียกว่า
เขามัทรีเขาหนึ่งแลดูยาวเตี้ย ไปหน้าเขามัทรีมีเกาะเขาหนึ่งเรียกว่าเขามัตโพน
เขาเล็กโกลดเข้าไปม่ออีก ๒ เขาเรียกว่าเขามัตหวายเขามัตไต้ มีเกาะอีกเกาะ
หนึ่งชื่อว่าเกาะแรด เกาะมาตรายอยู่โกลดข้างทิศตะวันออกเฉียงใต้ ในเกาะ
มาตรายเข้ามาเยื้องข้างตะวันออกเกาะเล่มัด ข้างตะวันออกเฉียงเหนือแลเห็น
เกาะง่าม แลหมู่เกาะรังนกข้างเหนือหมู่เกาะปทิวโกลด ๆ แลเห็นแหลมด้น
ในเข้ามาแหลมนางลัก แลว่ามีแนวฝั่งยื่นมาข้างฝั่งตะวันตก เขาโกลด ๆ
ซบซ้อนมาบรรจบปากอ่าวชุมพรทิศใต้ ที่ปากอ่าวชุมพรนั้น ที่แหลม
ด้นมแหลมหาดทรายยาว ถ้าน้ำทิศใต้ออกไปข้างตะวันตกปากอ่าวกว้าง
ประมาณ ๓ เส้น ฝั่งถ้าน้ำทิศตะวันออกมีสะพานเดินขึ้นไปบนฝั่งประมาณ ๒
เส้นถึงตึกท่านเจ้าพระยาสุรวงค์ ไวยวัฒน์ ทำไว้เพื่อเป็นที่พักข้าราชการ
เป็นตึก ๒ ชั้นหลังคามุงกระเบื้อง ๓ ห้องซอ ๓ วา เติดยังรอบ มีผนัง
แต่ในประธานเติดยังตึก เค้าตอย มีบันไดคั่นใหญ่ ๆ กว้าง ๓ วา มีบันได
ก่ออิฐคั่นใหญ่ ๆ ข้างหน้าตึกยาว ๓ วา ข้างหลังตึกมีครัว ๔ ห้องซอ ๖ ศอก
เติดยังด้านเดียวกั้นห้อง ๒ ข้าง แลว่ามีบ่อน้ำบ่อหนึ่งกั้นดินด้วยไม้กระดาน
มีค้ำถาริมบ่อน้ำ ๒ ห้อง เติดยังหน้าเดียวหลังหนึ่ง ถัดตึกกันไปมีบ้านด้าน

หมู่หนึ่งมีกระโจมด้านต้งเป็นที่ตั้งเกศ ถัดขึ้นไปเดียวหนึ่งมีคดองแยก
 ข้างฝั่งใต้ทิศไปออกอ่าวดีว ราษฎรเรียกกันว่าคดองชุมพร ด้านน้ำเคย
 ขึ้นไปอีก ๓ เดียว มีคดองแยกไปข้างทิศเหนือ เรียกว่าคดองท่ายาง
 ปากคดองกว้างประมาณ ๑๐ วา ปากคดองข้างแถมตัวนอกมีหมู่บ้าน
 ราษฎรอยู่หมู่หนึ่ง อีกครึ่งเดียวถึงท้ายบ้านท่ายาง ฝั่งตัวนอกที่บ้าน
 ท่ายางนั้น มีโรงกงตั้งร้านงอกอยู่หมู่หนึ่ง แล้วมีถนนไปเป็นตลาด
 กว้างประมาณ ๔ ศอกเป็นดินทรายขี้เป็ด มีโรงเรียนราษฎรคำชายริม
 ถนน ๒ ฟากแน่นหนาตลอดไป มีโรงเตาสุรา ๒ ข้างถนน แล้วถึงศาลเจ้า
 จัน ยกเป็นพื้นสูงประมาณ ๓ ศอก ตลาดขายของนั้นเป็นร้านชำ ของ
 เครื่องนุ่งเครื่องห่มเครื่องใช้สอยบ้าง มีร้านค้าขายเก็บสินค้าเสียเป็นอัน
 มาก คิดตั้งแต่โรงกงตั้งร้านงอกทางประมาณ ๑๑-๑๒ เส้น ถึงวัดแห่งหนึ่ง
 ชื่อวัดโบสถ์ มีรั้วไม้เป็นเขื่อนที่โบสถ์ฝากระดาน ๓ ด้าน ก่ออิฐด้านหนึ่ง
 หลังคามุงจาก ข้างนอกโบสถ์เขียนเป็นเรื่องราวเกียรติ ข้างในเขียน
 เป็นเรื่องประณมสมโพธิ ประตุน้ำต่างผิดกัน เป็นลายบันบ้างลายสัตว์บ้าง
 บานประตูลัดกั้นโบสถ์ปุกระเบียงหน้าวัด มีแท่นรองพระประธานฯ หน้าตัก
 กว้างสองศอกคืบ มีพระพุทธรูปใหญ่เล็กเป็นอันมาก รอบโบสถ์มีกำแพง
 แก้วมีประตูเข้าเล็ก ๆ ๕ ทิศชำรุด ข้างโบสถ์ด้านเหนือมีโรงมุงกระเบื้อง
 มีเด้ามั่วอยู่ข้างในเป็นที่ฝังอิฐ ข้างโบสถ์ด้านใต้มีโรงหลังคาจาก มีขรรมาด้น
 ตั้งกับพื้นทำนองการเปรียญ ถัดออกไปมีโรงเล็ก ๆ สองโรงมีแต่เด้าตั้ง
 ข้างในมีแต่กองอิฐที่เผาทรากศพแล้วเป็นที่อศุภกรรมฐาน หลังโบสถ์ข้าง

ตวันตกมีกฎ ๔-๕ หลัง ถัดวัดไปมีตรอกเดินตามตรอกหมู่บ้านตลาด
ไปอีกประมาณ ๓๐ วาถึงริมคลองลงเรือได้

หนึ่งในตำนานที่เล่าขานมานั้น เรียกว่าตำนานท่าตะเภา ตำนานนั้นขึ้นไป
ประมาณทางสัก ๓ ชั่วโมงจึงถึงบ้านท่าตะเภา ซึ่งเป็นบ้านผู้ว่าราชการ
เป็นหมู่บ้านตั้งเมืองมีหมู่บ้านราษฎรเรียงรายเป็นหย่อม ๆ ขึ้นไปทั้งสองฝั่ง
ไม่มีตลาดเหมือนบ้านท่ายาง หมู่บ้านท่าตะเภาซึ่งเจ้าเมืองตั้งบ้านนั้น อยู่
ข้างฝั่งเหนือไม่เป็นที่ค้าขาย ต้องถือว่าที่เป็นท่ายางเป็นที่สำคัญของ
เมืองชุมพร ปลายน้ำท่าตะเภาขึ้นไปถึงเขาเตน

จำนวนบ้านจำนวนคน

บ้านเรือนโรงราษฎร ที่ตำบลบ้านปากอ่าวมีประมาณ ๒๐ หลัง
คนประมาณ ๓๐๐ เศษ ที่ตำบลบ้านท่ายางประมาณ ๓๐๐ หลัง คน
ประมาณ ๓๐๐๐ เศษ ที่ตำบลท่าตะเภาประมาณ ๓๐๐ หลังเศษ คน
ประมาณ ๖๐๐ คน หมู่บ้านที่เรียงรายตามลำน้ำตามป่าตามสวนตามนา
ประมาณสัก ๓๐๐๐ หลังเศษ คนประมาณ ๕๐๐๐ คน รวมบ้านเรือน
ในเขตจังหวัดชุมพรจะเป็นประมาณ ๕๐๐๐ หลัง จะเป็นคนประมาณ
๒๐๐๐๐ เศษ ถ้าจะแบ่งคนเป็นชาติ จะเป็นไทยประมาณสัก ๓๐๐๐๐ คน
เศษ จีนประมาณ ๖๐๐ เศษ แลอื่น ๆ อีกหลายเพศ จึงเป็นประมาณ
๒๐๐๐๐ คนเศษ คนไทยเป็นส่วยทองส่วยดีบุกส่วยรังนกส่วยเงินแลส่วย
อื่น ๆ คนละ ๗ บาท จีนเป็นจีนผูกกับ เมืองชุมพรมีผู้ว่าราชการเมือง

คนหนึ่ง ชื่อพระยาเพชรกำแหง เป็นคนชราอายุประมาณ ๗๐ ปีเศษ
 เป็นคนงุ่มง่าม มียกกระบัตร์คนหนึ่ง ชื่อหลวงพหลภักดีเป็นบุตรพระยา
 ชุมพรเดยวน เป็นคนตามธรรมเนียม หลวงปลัดนั้นไม่มีตัว ราษฎร
 ที่บ้านทำอย่างมีเงินโดยมาก ไทยก็มีมากดูแน่นหนาไม่เบาบาง

ผลประโยชน์การหาเงิน

คนไทยทำนา ตัดมาด ตัดหวาย ตัดไม้กระดาน ทำยาสูบหรือ ทำได้
 ทำน้ำมันยาง ทำปลา ทำสวน แลซื้อสินค้าขายสินค้าขายของ จันท
 ขายส่งสินค้าขายของ ทำไร่บ้าง ทำป่าบ้าง สินค้าใหญ่ในเมืองชุมพร
 เข้าหวายเป็นต้น แลได้น้ำมันยาง ยาสูบ สินค้าที่ขายในเมือง น้ำมัน
 ผ่าฟันผ่าขวามาได้เอกระจุต กระสอบเขาหนึ่งเครื่องสดเครื่องคาวผลไม้
 เป็นต้น ราคาสินค้าออก เข้าเกวียนละ ๕ ตำดั่ง หวายตะค้า ๑๐๐ ตะ
 ๒ บาท มาดเรือตั้งแต่ ๗ คอกจนถึง ๔ วา ตั้งแต่ ๒ บาทจนถึง ๔ ตำดั่ง
 ได้ ๑๐๐ ตะ ๑๐ บาทจนถึง ๓ ตำดั่ง น้ำมันยางถึงตะ ๒ ตำดั่งเพียงจนถึง
 ๕ ตำดั่ง ยาสูบหาบละ ๕—๖ ตำดั่ง สิ่งของขายในตลาด น้ำมันผืน ๑
 ราคาตั้งแต่ ๘ บาทถึง ๓ ตำดั่ง ผ่าฟันผืน ๑ ราคาตั้งแต่ ๖ ตำดั่งถึง ๒ บาท
 ผ่าขวามาได้ดี ๑ ราคาตั้งแต่ ๑๕ บาทจนถึง ๒๐ บาท ภาษีอากรในเมือง
 ชุมพรมีตามธรรมเนียม

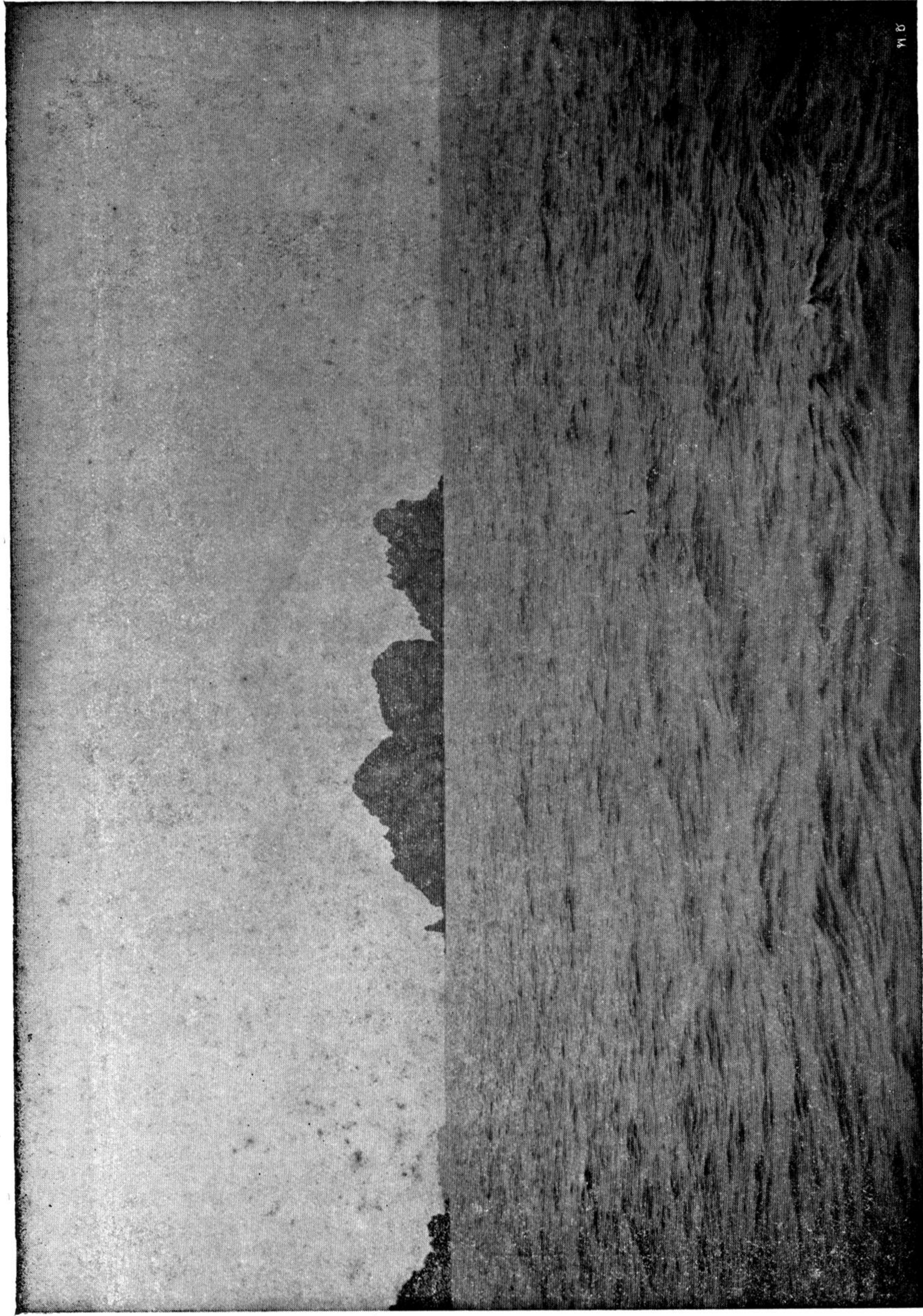
อนึ่งที่เมืองชุมพรนั้น เป็นเมืองทำเรือราชการที่ทำด้านปากน้ำ ต้อง
มีพื้นสำหรับตั้งเรือไฟเป็นอันมาก ยกด้วยให้เป็นค่าพื้นปี ๑ ประมาณ
๒๐ ชั่งเศษ เรือคอเวอนเมนต์ไม่มี ๆ แต่เรือเก่า ๆ ชำรุดใช้ไม่ได้ มี
เรือจีนเรือแขกค้าขายปีหนึ่งประมาณ ๒๐—๓๐ ลำ เรือย่อมเป็นเรือดอม
เรือปากไต่ปีหนึ่งประมาณ ๑๐๐ ลำ เรือเส้าเรือใบเป็นเรือมาดชนกราบ
บ้าง เรือดอมบ้าง เรือมาดแจวใหญ่แจวน้อยบ้าง เรือสำหรับรับรอง
ของผู้ว่าราชการนั้นเป็นเรือดำบันพายมีกัญญาหุ้มหลังคาแดง เหมือน
สำหรับแห่พระ กัญญาค่อนอยู่ข้างท้ายแต่เรือเบ็ดปะทุนเป็นต้น
จำนวนเงินที่ใช้ ในเมืองชุมพรนั้น ใช้เงินบาทอัฐเป็นพื้น ถ้าจะใช้
เงินเหรียญแมกสิกันก็ใช้ได้ เบียดกะวในเมืองชุมพรไม่มีใช้ ใช้อัฐ
กรุงเทพ ฯ

อาหาร

เข้าปลาสดผักป่า หมูเบ็ดไก่ ผลไม้สดจุกอย่างหนึ่งส้มเป็น
ถาดลาคชนุ่นละท่อน หมากร มะพร้าว

ความร้อนเย็น

ราษฎรตั้งการค้าขายบริบูรณ์อยู่เหมือนอย่างแต่ก่อน แต่ร้อนกับ
อากาศ ฝนเมืองชุมพรชุกเข้างาม ไคกระบือเป็นปกติ แต่อากาศ

เกาะง่ามหน้าตัวนอก ถ่ายตรง

ที่ปากน้ำ เวลาดมพัดพัดมาดังจิตเกิดความสุขที่นั่น แต่เห็นอปากน้ำขึ้นไป
ไม่มีความสุข

ตำบลเกาะง่าม

ขึ้นเมืองชุมพร

เรือสุริยมณฑล แล่นผ่านเกาะมาข้างทิศเหนือ ไกลจากเกาะ
ประมาณ ๒๐ เส้นเศษ แลเห็นเกาะง่ามอยู่ตัวนอกเฉียงเหนือของปาก
อ่าวเมืองชุมพร ห่างจากฝั่งประมาณ ๓๔๐ เส้น เกาะขึ้นเมืองชุมพร
เป็นเกาะเกิดวังนกก คูมาแต่ไกลเป็นเขาคิดกัน ๓ ยอดเป็น ๓ ง่าม คูใกล้
เป็นเขาคิดกัน ๒ ลูก ๆ ใหญ่เป็น ๒ ยอด ลูกเล็กเป็นหน้าเพิงผาออกไป
รับลมว่าว เขาหมื่นโดยรอบทั้งหมื่นประมาณ ๓๐ เส้น เป็นเขาไม่มีต้นไม้
ตัวเขาเป็นศิลาแดงศิลาดำ เป็นรั้วรอบย่องน้ำแดดแดดแหลมบูมป่าหาดายแห่ง
ตามซอกมีต้นไม้ไม้อู ใหญ่ขึ้นเป็นหย่อม ๆ ตามรอบเขาเป็นพังกว้าง
เป็นลาดที่แห่งใดก็มีบ้านโรงเรือน ตั้งเป็นหย่อมมีหาดายแห่งรอบเกาะ คั้น
เขาลงในน้ำขึ้น มีหาดกรวดเป็นแห่ง ๆ เขาขึ้นตามเรือที่แล่นงามนัก
เหมือนเขาเงินที่ก่อในกระถาง ๆ หนึ่งควรดูควรชมได้ ที่ว่าเกาะนี้หนึ่ง
เท่านั้น ทำเงินได้ ถึงปีหนึ่ง ๑,๐๐๐ ชั่งเศษ ต้องถือว่าเป็นเกาะที่อย่างเล็ก
ได้เงินมากที่สุด ลักษณะที่เกี่ยวข้องแก่การทำรังนกในเกาะนั้นนมถ้าเป็น
ปล่องที่นกนางแอ่นอาศัยทำรังอยู่นั้นประมาณ ๑๔ ปล่อง เป็นปล่องใหญ่
ประมาณ ๕-๕ วา ๓ ปล่อง เป็นปล่องเล็กประมาณ ๔ คอกจนถึง ๘ คอก

๑๑ แห่ง ในถ้ำนั้นมืดลึกมาก ข้างในถ้ำนั้นเป็นครุฑระชอกเล็กชอกน้อย
 นกนางแอ่นเข้าไปอาศัยแล้วคาย น้ำลายติดกับศิลาตามมุมป่าเป็นหมู่ ๆ คั
 ว์นั้นที่อย่างใหญ่เต็มคราบ นกทำรังได้ประมาณ ๓๐ วัน รังใหญ่ยาว
 ประมาณ ๔-๕ นิ้วเป็นกาบหอย ที่อย่าง ๑๕ วันแคบประมาณ ๓ นิ้วเด
 บางลง ที่ทำน้อยวันยิ่งแคบยิ่งบางลง กำหนดนกจะมาอาศัยทำรัง
 ที่เกาะนั้น ฤดูหนาวตั้งแต่เดือนยจนถึงเดือน ๙ พอฤดูนกบินได้
 แล้วก็พากันไปจากเกาะเขา นั้น ไปอาศัยที่อื่น ๆ จนถึงฤดูหนาวใหม่จึง
 กลับมารัง ถ่ายฟองต่อไปอีก เวลาที่นกอาศัยอยู่ถ้ำนั้น เวลาเข้า
 ก็พากันไปเที่ยวหากินบินขึ้นจากปล่องเป็นหมู่กลุ่มขึ้นไปสูงเหมือนดำตาด
 แล้วจึงบินแผ่ร่อนปีกทางกระจายกันไปทั้งสี่ด้าน ครั้นเวลาบ่ายก็กลับมา
 ยังเขาพร้อมกัน พากันลงทางปล่องไปอาศัยนอนในถ้ำนั้น วิธีคนที่
 จะทำรังนกนั้น ตั้งแต่ฤดูเดือน ๔-๕ นั้น ลงเซะรังนกเป็นครั้งที่ ๑ ต้อง
 ไปเซะทุก ๆ วัน ติดกันประมาณ ๓๐ วันแล้วเลิกหยุดพัก ไปจนถึง
 เดือน ๖-๗ เป็นครั้งที่ ๒ ต้องเซะอยู่ประมาณ ๓๐ วันเหมือนกัน แล้ว
 หยุดไปอีก จนถึงเดือน ๘ เป็นเซะครั้งที่ ๓ เมื่อถึงฤดูนกไปจากเขาไม่
 กลับมาอีกแล้ว ก็เซะรังนกที่ทำตกค้างอยู่นั้นทั้งสี่ด้าน เรียกว่าต่างถ้าเก็บ
 จนสิ้นเชิง ในเวลาที่คนไปทำการเซะรังนกนั้นต้องลงไปในถ้ำ ทำการ
 ตั้งแต่เวลาบ่ายนกลงไปหากินแล้ว เวลาบ่ายวัน ๆ ก่อนนกกลับมาอนต้อง
 เลิก มิได้รังแกทำการรบกวนเวลานกอยู่รัง วิธีที่คนไปเซะรังนกนั้น
 ต้องปีนเขาขึ้นไปจนถึงปากปล่อง ตั้งแต่โรงอาศัย ปีนดลเดียวขึ้นไป
 ถึงปากปล่องประมาณ ๖-๗ เส้น บางแห่งก็ไกลบางแห่งก็ใกล้ เวลา

ที่ถึงปากปล่องแล้ว ต้องมีลำแหรกผูกเชือก คนทำกรงในลำแหรก
 คนหย่อนลำแหรกหย่อนลงไปไว้ ถึงกับถ้ำพวกหนึ่ง อีกพวกหนึ่งเที่ยวค้น
 หารังนกในถ้ำตามสูงตามต่ำตามที่จะมีรังนกเป็นหมู่ ๆ คนที่หย่อนลำแหรก
 ลงไปในถ้ำนั้น ต้องมีเทียนจุดไฟลงไปถึงหาแตรมือเครื่องมือนำหรับแชะ
 รังนกรูปเหมือนวงเดือนครึ่งซีกเหมือนจอบเล็กกว้างประมาณ ๔ นิ้ว มี
 ด้ามไม้ ใ้หางนวดดำโตเท่าไม้รวกยาวประมาณ ๔ ศอก แล้วมีไม้ชนิดนั้น
 อีกหลายลำ ๆ หนึ่งยาวประมาณ ๔ ศอกสำหรับต่อด้ามเครื่องมืออื่นให้ยาว
 ไปแชะรังนกที่ไกล เมื่อเวลาแชะนั้นถ้าพื้นถ้ำเป็นเหวคนข้างล่างจะเก็บ
 รังนกไม่ได้ ก็ต้องคอยแชะเกี่ยวเอารังมาได้ย่ำผ้าดิบ ที่แขวนไว้ที่
 ลำแหรกที่ตัวหนึ่ง ถ้าเป็นที่ไม่มียุ้วก็แชะรังนกตกลงไป ผู้แชะร้องให้
 เสียงกับผู้เก็บข้างล่าง ให้เก็บรังนกที่ตกเมื่อเวลาทำการ ได้เวลาจะขึ้น
 คนข้างบนปากปล่องก็ส่งลำแหรกที่คนหนึ่งขึ้นมาพากันกลับไปที่อยู่

อนึ่งมีคำพวกทำรังนกกล่าวว่า ในพื้นถ้ำรังนกที่เกาะงามมีงูหลาม
 อยู่ตัวหนึ่ง โตประมาณ ๓-๔ กำเป็นงูเจ้า อาศัยอยู่ในถ้ำใหญ่ ถ้ำ
 อื่น ๆ นั้นงูมักจะมึงหลามดังนหลายตัว เมื่อเวลาคนลงไปในพื้นที่ ถ้ำ
 งูหลามออกมากก็เอาเทียนจุดไฟติดวางไว้ แล้วเดินหลีกไปเสียที่อื่น งูนั้น
 ก็ไปเล่นไฟอยู่ที่ไฟไม่ทำอันตรายคน งูหลามเหล่านั้นได้อาศัยกินนกนาง
 แอนที่ตกกลงไปในพื้นถ้ำ คนทำการรังนกก็อดที่จะกลัวว่า ไม่ให้ทำอันตราย
 แก่งเหล่านั้น วิธีการที่รักษารังนกนั้น ต้องมีผู้มาตั้งโรงตั้งเรือนรักษา
 อยู่ที่เขาเกาะงามนั้นเป็นหย่อม ๆ รายไปรอบไม่ว่าเวลาใดก็ว่าจะต่างถ้ำถ้ำนั้น
 นกกลับไป แตรเจ้าศักดิ์สิทธิ์ทำการบูชาตามที่มั่นใจ ที่จะได้กัถาหาญ

ทำการได้ โดยสะดวก เมื่อเก็บรังนกได้เป็นคราว ๆ เรือกงดีรังนกที่เมือง
ชุมพรเป็นเรือเต่าเรือใบ ออกมารับบันทุกรังนกเข้าไปณเมืองชุมพร ราคา
รังนกที่อย่างดีอย่างใหญ่ แดขาวสนิทไม่มีขน หนักชั่งจันเป็นเงินตั้งแต่
๖๐ บาทจนถึง ๘๐ บาท อย่างที่ ๒—๓ ที่ไม่สู้ขาวแต่มีขนติดบ้างรังเล็ก ๆ
บาง ๆ หนักชั่งจันหนึ่งราคาคงตั้งแต่ ๔๐ บาทถึง ๖๐ บาท รังนกอย่างนี้
เรียกว่ารังนกเหตก เมื่อเวลาล้างถ้าเป็นรังนกไม่เต็มรังทำได้ครึ่งค่อนนิตหนึ่ง
หรือพอคิดเขาเป็นสเก็ด แต่มักมีดีแดงเป็นโลหิตของนกอย่างนี้ หนัก
ชั่งจันหนึ่งเป็นราคาหนักตั้งแต่ ๒๕ บาทจนถึง ๓๐ บาท จึงเห็นว่าควรกล่าว
เกะงำมได้ทั้งงานนำดู แต่มิผลประโยชน์ตามที่กล่าวมาแล้ว

สิ้นเรื่องแต่เท่านี้

๑ ความ	สุขดำเร็จได้	โดยความ	สัตย์ชา
รัก	สัตย์ต้องรักสาม	ตั้งต้น	
ใน	คำสอนกระษัตริย์นาม	เมืองชาติ	คณนอ
สาม	รักประเสริฐฐาน	เลิศแต่สัตย์ถึง	ฯ

